१

ऐतिहासिक संशोधनातील टप्पे

घटक रचना :

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ संशोधन प्रश्न किंवा संशोधन समस्या ओळखणे

१.३ साहित्य पुनरावलोकन

१.४ गृहीतक किंवा अभ्युपगम

१.५ माहिती संकलन: प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोत

१.६ स्त्रोत सामग्रीची सत्यता आणि विश्वासार्हता यांचे मूल्यमापन

१.७ माहिती विश्लेषण: विश्लेषण आणि सामान्यीकरण

१.८ संशोधन अहवालाचे सादरीकरण

१.९ सारांश

१.१० प्रश्न

१.११ संदर्भ

१.० उद्दिष्टे

या युनिटमधून अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी पुढील बाबीत सक्षम होऊ शकेल.

१) संशोधन प्रश्न किंवा संशोधन समस्या कशी ओळखावी हे जाणून घेणे.

२) गृहीतकाचा अर्थ आणि संकल्पना समजून घेणे.

३) संशोधन प्रक्रियेतील पायऱ्या किंवा टप्पे समजणे.

४) डेटाचा (Data) अर्थ लावताना आणि सामान्यीकरण करताना घ्यावयाच्या काळजीबद्दल जाणून घेणे.

munotes.in

१.१ प्रस्तावना

ऐतिहासिक संशोधन हे पुराव्यावर आधारित असून ती एक सुसंघटित प्रक्रिया आहे. यात अनेक लहान आणि महत्त्वाच्या टप्प्यांचा समावेश आहे. संशोधन या विषयाची निवड करण्यापासून ते संशोधनासाठी माहिती गोळा करणे, त्याची सत्यता तपासणे, त्यावर प्रक्रिया करणे आणि शेवटी संशोधन प्रसिद्ध करणे हे या प्रक्रियेचे अविभाज्य घटक आहेत. कारण बहुतेक ऐतिहासिक अभ्यास हे सर्व मोठया प्रमाणात गुणात्मक आहेत. माहितीच्या स्त्रोतांचा शोध, विश्लेषण, माहितीचे संश्लेषण आणि निष्कर्षांचा अर्थ लावणे हे नेहमीच ऐतिहासिक संशोधनातील महत्वाच्या बाबी राहिल्या आहेत. संशोधन प्रक्रियेतील संशोधकांनी आवश्यक असलेल्या काही महत्त्वपूर्ण टप्प्यांचे अनुसरण करणे आवश्यक आहे.

१.२ संशोधन प्रश्न किंवा संशोधन समस्या ओळखणे

संशोधनातील ही पहिली महत्त्वाची पायरी आहे. ऐतिहासिक संशोधन विषयांसाठीच्या कल्पना अनेक वेगवेगळ्या स्त्रोतांमधून येऊ शकतात. उदा. एखाद्या व्यक्तीची कामगिरी, राजकीय धोरण किंवा दोन घटनांमधील संबंध. बोर्ग यांच्या मते, ऐतिहासिक संशोधनात संशोधकाने आपल्या समस्येची काळजीपूर्वक व्याख्या केली पाहिजे आणि समस्या निवडण्यापूर्वी समस्येच्या योग्यतेचे मूल्यांकन केले पाहिजे. बऱ्याच समस्या ऐतिहासिक संशोधन पद्धतींशी जुळवून घेण्यासारख्या नसतात आणि या दृष्टिकोनाचा वापर करून त्यांच्यावर पुरेसे संशोधन होवू शकत नाही. समर्पक माहितीच्या अभावामुळे किंवा निवडलेली समस्या फार महत्वाची नसल्यामुळे योग्य माहिती मिळत नाही.

बीच या समाजशास्त्रज्ञाने पाच प्रकारच्या ऐतिहासिक चौकशीस प्रवृत्त करणाऱ्या अशा समस्यांचे वर्गीकरण केले आहे.

१. सध्याचे सामाजिक प्रश्न हे शिक्षणातील ऐतिहासिक समस्यांचे सर्वात लोकप्रिय स्त्रोत आहेत. उदा. ग्रामीण शिक्षण, प्रौढ व निरंतर शिक्षण, शिक्षणातील भेदभाव इ.

२. विशिष्ट व्यक्तींचा इतिहास, विशिष्ट शैक्षणिक संस्थांचा इतिहास आणि शैक्षणिक चळवळीचा इतिहास. हे अभ्यास पुष्कळ वेळा पूर्वी न तपासलेल्या घटनांबद्दल ज्ञान मिळविण्याच्या इच्छेने केला जातो.

३. पूर्वी असंबंधित वाटणाऱ्या कल्पनांचा किंवा घटनांचा अन्वयार्थ लावण्याचा ऐतिहासिक अभ्यास. उदा., शैक्षणिक वित्तपुरवठयाचा इतिहास आणि भारतातील शिक्षणाच्या उद्दिष्टांचा इतिहास यांचा संबंध असू शकत नाही. परंतु या दोन संशोधनांचे समप्रमाणात पुनरावलोकन करणारी एखादी व्यक्ती दोन इतिहासांमधील काही संबंध शोधू शकते आणि हे संबंध समजून घेण्यासाठी अभ्यासाची रचना करू शकते.

४. जुन्या माहितीचे संश्लेषण करण्याच्या उद्देशाने ऐतिहासिक अभ्यास किंवा संशोधकाने शोधलेल्या नवीन ऐतिहासिक तथ्यांमध्ये विलीन करणे.

५. इतर ऐतिहासिक संशोधकांनी अभ्यासलेल्या भूतकाळातील घटनांचा पुनर्विवेचन करणारा ऐतिहासिक चौकशीचा समावेश आहे. यालाच सुधारणावादी इतिहास असे म्हणतात.

एक महत्त्वपूर्ण संशोधन समस्या ओळखण्यासाठी गॉटस्चाकने चार प्रश्नांची शिफारस केली आहे

१) घटना कुठे घडतात?

२) यात सहभागी व्यक्ती कोण आहेत?

३) घटना कधी घडतात?

४) कोणत्या प्रकारच्या मानवी हस्तक्षेप यात आहे?

गॉटस्चाकने मांडलेल्या चार प्रश्नांवर म्हणजे समाविष्ट भौगोलिक क्षेत्र, त्यात सहभागी झालेल्या व्यक्तींची संख्या, त्यात समाविष्ट असलेला कालावधी आणि अनेकदा समाविष्ट असलेल्या मानवी क्रियाकलापांची संख्या व प्रकार आणि अभ्यासाची नेमकी व्याप्ती या आधारे अभ्यासाची व्याप्ती ठरविता येते. संबंधित सामग्री प्राप्त झाल्यानंतरच संशोधकाकडून अभ्यास निश्चिती केली जाते. ऐतिहासिक संशोधनातील विषयाची निवड ही संशोधकाची प्रेरणा, आवड, ऐतिहासिक ज्ञान व जिज्ञासा, तसेच ऐतिहासिक वस्तुस्थितीचा अन्वयार्थ लावण्याची क्षमता इत्यादी अनेक वैयक्तिक घटकांवर अवलंबून असते. निवडलेल्या समस्येमध्ये एखादी घटना, एखादी संस्था, एखादी व्यक्ती, मागील कालखंड समजून घेणे समाविष्ट असेल, तर अधिक स्पष्टपणे ते संशोधनासाठी घेतले पाहिजे. निवडलेला विषय आपल्याला उपलब्ध असलेल्या लिखित साहित्याचे प्रकार आणि इतर संसाधनांच्या दृष्टीने परिभाषित केला पाहिजे. त्यानंतर आवश्यक असल्यास विशिष्ट आणि चाचणी करण्यायोग्य गृहीतक किंवा संशोधन प्रश्नांची मालिका तयार केली पाहिजे. हे डेटा संकलन, विश्लेषण आणि व्याख्या यावर स्पष्ट लक्ष केंद्रित आणि दिशा प्रदान करेल. हे अभ्यासाला एक रचना प्रदान करते. बोर्ग यांच्या मते, गृहीतकांशिवाय ऐतिहासिक संशोधन सहसा वस्तुस्थितीपेक्षा ढळलेले असे ध्येयहीन संकलन ठरते.

१.३ साहित्य पुनरावलोकन

या टप्प्यामध्ये संशोधन विषयाशी संबंधित माहिती ओळखणे, शोधणे आणि गोळा करणे समाविष्ट आहे. या टप्प्याचे उद्दीष्ट विषयाची वैधता आणि सामर्थ्याचे मूल्यांकन करण्यासाठी संशोधनाची पार्श्वभूमी आणि प्रारंभिक माहिती संकलित करणे आहे. पार्श्वभूमीची माहिती घेताना, एक संशोधक त्या विषयातील ज्ञानाची व्यापकता विस्तृत करण्याचा विचार करीत असतो. संशोधक अधिक सखोल माहिती आणि संशोधनासाठी पुरेसे प्रयत्न करेल. त्यात संशोधन विषयावरील नियतकालिकांतील प्रकाशित पुस्तके, संशोधनपर लेख यांचा समावेश असू शकतो. यात इतर संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाबद्दल प्राथमिक कल्पना मिळते. साहित्य समीक्षेअंतर्गत संशोधन आपल्या विषयाशी संबंधित कोणत्याही आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या साहित्याचा किंवा संशोधन नियतकालिकाचा अभ्यास करतो.

१.४ गृहीतक किंवा अभ्युपगम

संशोधकाने गृहीतकात मूळ विषय आणि कल्पना सादर करणे आवश्यक आहे. संशोधनाच्या गरजांसाठी शक्य तितका सशक्त विषय तयार करण्यासाठी त्याने विषयाची व्याप्ती वाढवली पाहिजे. गृहीतक म्हणजे निसर्गातील नमुन्याचे वर्णन किंवा प्रत्यक्ष जगातील काही

घटनांविषयीचे असे स्पष्टीकरण ज्याचे निरीक्षण आणि प्रयोगाद्वारे परीक्षण केले जाऊ शकते. वैज्ञानिक संशोधनात गृहीतकाचा वापर करण्याचा सर्वात जास्त वापरला जाणारा मार्ग म्हणजे निसर्गातील काही निरीक्षण केलेल्या घटनांचे स्पष्टीकरण देणारे तात्पुरते व चाचणी करण्यायोग्य विधान प्रस्तुत करणे. या प्रकारच्या विधानाला आपण अधिक स्पष्टपणे स्पष्टीकरणात्मक गृहीतक म्हणतो. गृहीतके भाकीते करू शकतात. भौतिक शास्त्रांपासून ते जीवन विज्ञानापर्यंतची अनेक शैक्षणिक क्षेत्रे व जगाविषयी जाणून घेण्यासाठी आणि वैज्ञानिक ज्ञानाची प्रगती करण्यासाठी कल्पनांची चाचणी करण्याचे साधन म्हणून गृहीतक चाचणीचा वापर करतात. प्रबंधाचा हेतू आणि संशोधक संशोधनाच्या उद्दिष्टांपर्यंत पोहोचण्याची योजना कशी आखत आहे याबद्दलचे विचार स्पष्ट करण्यासाठी त्याने एक सारांश तयार केला पाहिजे. सारांश ही आपल्या प्रस्तावित प्रबंधाची एक लहान, पद्धतशीर रूपरेषा आहे. हे सुनिश्चित करते की पर्यवेक्षकाला प्रस्तावित प्रकल्पाचे स्पष्ट चित्र मिळेल आणि त्याला किंवा तिला संशोधकाने विचारात न घेतलेल्या काही त्रुटी किंवा गोष्टी आहेत की नाही हे शोधण्याची परवानगी देते.

१.५ माहिती संकलन: प्राथमिक आणि दुय्यम स्त्रोत

माहिती स्त्रोत ऐतिहासिक संशोधनाला ठोस आधार प्रदान करतात. संशोधनाची संपूर्ण प्रक्रिया स्त्रोत सामग्रीवर अवलंबून असते कारण इतिहास स्त्रोतांवर आधारित असतो. इतिहास लेखन हे काल्पनिक काम नाही. योग्य माहिती स्त्रोत ओळखणे आव्हानात्मक परंतु आवश्यक कार्य आहे. गॉटस्चाकने प्राथमिक माहिती स्त्रोताची व्याख्या अशी केली आहे की, "माहिती स्त्रोत लिहिणाऱ्याने प्रत्यक्ष घटना पाहून लिहिलेला स्त्रोत. दुस-या शब्दांत सांगायचे तर प्राथमिक स्त्रोत हे मूर्त साहित्य आहे जे एखाद्या ऐतिहासिक घटनेचे वर्णन देतात आणि घटना घडल्यानंतर काही काळातच तयार केले गेले होते. त्यांचा या घटनेशी थेट शारीरिक संबंध असतो. प्राथमिक स्त्रोतांमध्ये अहवाल, पत्रे, सार्वजनिक दस्तऐवज, न्यायालयीन निर्णय, वैयक्तिक डायरी, आत्मचरित्रे, कलाकृती आणि प्रत्यक्षदर्शी साक्षीदारांच्या तोंडी अहवालांचा समावेश आहे. प्राथमिक स्त्रोत खालीलप्रमाणे दोन विस्तृत श्रेणींमध्ये विभागले जाऊ शकतात.

१) दिलेल्या ऐतिहासिक कालखंडातील अवशेष किंवा अवशेष. यात छायाचित्रे, सांगाडे, जीवाश्मांची साधने, शस्त्रे, भांडी, फर्निचर आणि इमारती यांचा समावेश असू शकतो. भूतकाळाबद्दल विश्वासार्ह आणि ठोस पुरावा प्रदान करण्यासाठी ते खूप उपयुक्त असतात. हे अवशेष अशाब्दिक पण महत्वाची माहिती पुरवतात.

२) ज्या वस्तूंची पुनर्रचना होत असलेल्या घटनांशी थेट शारीरिक संबंध असतो. यामध्ये कायदे, फाइल्स, पत्रे, हस्तलिखिते, सरकारी ठराव, चरित्रे, स्मरणपत्रे, इच्छापत्रे, वृत्तपत्रे, मासिके, नियतकालिके, संचिका, सरकारी वा अन्य अधिकृत प्रकाशने, नकाशे, तक्ते, पुस्तके, सूची, संशोधन अहवाल, शिलालेखांची नोंद करणाऱ्या बैठकांच्या इतिवृत्तांची नोंद, लिप्यंतरण आदी कागदपत्रांचा समावेश आहे.

भूतकाळातील लोक, घटना आणि दैनंदिन जीवन यांविषयी जाणून घेण्यासाठी इतिहासकार ज्या पुराव्यांचा वापर करतात, ते पुराव्यांचे अवशेष म्हणजे प्राथमिक स्त्रोत. गुप्तहेरांप्रमाणेच इतिहासकारही संकेतांकडे पुराव्यांच्या माध्यमातून पाहतात आणि निष्कर्षापर्यंत पोहोचतात. डायरी, पत्रे, जन्म, मृत्यू किंवा विवाहाची प्रमाणपत्रे, कर्मे, करार, संविधाने,

munotes.in

कायदे, न्यायालयीन नोंदी, कर नोंदी, जनगणनेच्या नोंदी, इच्छापत्रे, सूची, करार, रिपोर्ट कार्ड, वैद्यकीय नोंदी, प्रवासी याद्या, पासपोर्ट, व्हिसा, नैसर्गिकीकरणाची कागदपत्रे आणि लष्करी भरती किंवा डिस्चार्ज पेपर्स हे प्राथमिक स्त्रोत मानले जाऊ शकतात.

दुय्यम स्त्रोत म्हणजे ज्यामध्ये प्रत्यक्षदर्शी किंवा सहभागी म्हणजे घटनेचे वर्णन करणारी व्यक्ती प्रत्यक्षात उपस्थित नसते तर ज्याने दुसऱ्या व्यक्तीकडून किंवा स्त्रोताकडून वर्णने किंवा कथन प्राप्त केलेली असतात. या व्यक्तीच्या कथनावर विश्वास ठेवावा लागत असल्याने त्याचे म्हणणे तपासण्याची संधी मिळत नाही त्यामुळे तो प्राथमिक स्त्रोत असू शकते किंवा असू शकत नाही. अशा प्रकारे दुय्यम स्त्रोतांचा अभ्यास असलेल्या घटनेशी थेट संबंध नसतो. दुय्यम स्त्रोतांमध्ये पाठ्यपुस्तके, चरित्रे, विश्वकोश, संदर्भ पुस्तके, बाहेरील वस्तूंच्या प्रतिकृती आणि चित्रांचा समावेश आहे. जेथे शक्य असेल तेथे संशोधकाने प्राथमिक स्त्रोत वापरण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तथापि यामुळे दुय्यम स्त्रोतांचे मूल्य कमी होत नाही. प्राचीन भारतीय इतिहास आणि संस्कृती यांच्या अभ्यासासाठी साहित्य स्त्रोतांची दोन प्रमुख श्रेणींमध्ये विभागणी करता येईल. प्राचीन भारतीय इतिहासाची पुनर्रचना करण्याच्या साहित्य स्त्रोतांचे वर्गीकरण दोन व्यापक प्रकारात करता येईल.

१) धार्मिक साहित्य आणि २) धर्मनिरपेक्ष साहित्य. त्यात वंशावळीचे झाड, चरित्र, नियतकालिके व वृत्तपत्रे, जनगणना अहवाल व प्रकाशित ग्रंथ यांचा समावेश होतो.

१.६ स्त्रोत सामग्रीची सत्यता आणि विश्वासार्हता यांचे मूल्यमापन

बाह्य परीक्षणामुळे संशोधकाला सत्यतेची समस्या सोडवण्यास सक्षम केले जाते. एकदा का दस्तऐवजाचा लेखक, ठिकाण आणि वेळ याची खात्री झाली की बाह्य परीक्षणाचे केय संपते. या टप्प्यावर तपशीलवार सामग्रीमध्ये न जाता केवळ या तीन घटकांची तपासणी केली जाते. दस्तऐवजाच्या सत्यतेच्या पातळीची चाचणी घेण्याच्या तंत्राला बाह्य टीका किंवा ह्युरिस्टिक्स असे म्हणतात. हस्तलिखिते, पुस्तके, पत्रके, नकाशे, शिलालेख आणि स्मारके यासारख्या दस्तऐवजाच्या तपासणीचा समावेश आहे. मुद्रित कागदपत्रांपेक्षा हस्तलिखितांच्या बाबतीत दस्तऐवजाच्या सत्यतेची समस्या अधिक उद्भवते कारण मुद्रित दस्तऐवज संपादकाने आधीच प्रमाणित केला असतो.

टीकात्मक परीक्षण हा बाह्य टीकेचा एक भाग आहे. १९ व्या शतकात तो युरोपमध्ये खूप लोकप्रिय झाला कारण हे काम शास्त्रीय स्वरूपाचे होते. यात केवळ इतिहास लिहिण्याचा समावेश नव्हता तर बनावटगिरीच्या सर्व संभाव्य शक्यता दूर करण्यासाठी त्यातील त्रुटी दूर करणे हा हेतू होता. काही प्रमाणात हे काम तांत्रिक स्वरूपाचे होते. भूतकाळाचा अन्वयार्थ लावण्यात स्वारस्य असलेले जे खरे इतिहासकार होते त्यांची या प्रकारच्या कार्याला विशेष अनुकूलता मिळाली नाही.

बाह्य परीक्षणानंतर अंतर्गत परीक्षण केले जाते. दस्त ऐवजात समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक कल्पनांचा बारकाईने आणि सूक्ष्म अभ्यास करण्याला प्रथम प्राधान्य दिले जाते. बाह्य परीक्षणाचे मुख्य कार्य विश्लेषण आहे. हे भिन्न कल्पनांचे वर्गीकरण करते आणि संपूर्ण दस्त ऐवजाला संघटित भागांमध्ये व्यापून टाकणे आहे. विश्लेषण हा विवेचनाचा मुळ भाग आहे. ती एक अतिशय महत्त्वाची विश्लेषण प्रक्रिया आहे, जी आपल्याला ऐतिहासिक वस्तुस्थितीचे स्वरूप जाणून घेण्यास मदत करते. विश्लेषण दस्तऐवजात समाविष्ट असलेल्या शेकडो

आणि हजारो कल्पनांपैकी प्रत्येकाला वेगळे करते आणि त्याची वैधता तपासण्यासाठी मदत करते. प्रत्येक कल्पनेचे स्वतंत्रपणे विश्लेषण आणि परीक्षण केले जाते कारण दस्तऐवजात समाविष्ट असलेल्या सर्व कल्पनांपैकी काही सत्य असू शकतात आणि काही चुकीचे असू शकते. कोणता खरा आणि कोणता खोटा हे जाणून घेणे हा अंतर्गत टीकेचा हेतू आहे. अशा प्रकारे समीक्षेचे विश्लेषण आवश्यक असते आणि समीक्षेची सुरुवात विश्लेषणापासून होते. अंतर्गत परीक्षण मिळालेल्या पुराव्याचे विश्लेषण करून त्यातील खरी महिती शोधून काढण्यास मदत करते.

अंतर्गत टीका ही बाह्य टीकेपेक्षा अधिक गुंतागुंतीची, अधिक वैविध्यपूर्ण, तांत्रिक आणि अधिक गुंतागुंतीची असते. येथे दोन प्रक्रियांचा समावेश असतो. पहिले म्हणजे त्या दस्तऐवजाच्या सामग्रीचे विश्लेषण ज्याला सकारात्मक परीक्षण असे म्हणतात आणि दुसरे म्हणजे ज्या परिस्थितीत दस्तऐवज तयार केला गेला त्याचे विश्लेषण ज्याला नकारात्मक परीक्षण असे म्हणतात. सकारात्मक समीक्षेचा उद्देश लेखकाला एखादे विशिष्ट विधान करून खरोखर काय अभिप्रेत आहे हे जाणून घेणे हा असतो आणि लेखकाने जे म्हटले आहे ते खरोखर घडलेल्या गोष्टींशी सुसंगत आहे की नाही हे पडताळून पाहणे हा नकारात्मक टीकेचा हेतू असतो. दुस-या शब्दांत सांगायचे झाले तर सकारात्मक परीक्षणाचे कार्य म्हणजे लेखकाच्या विधानांचा शाब्दिक खरा अर्थ समजून घेणे आणि नकारात्मक परीक्षणाचे कार्य म्हणजे त्याच्या विधानांतील त्रुटी दूर करणे होय.

कोणत्या घटना सत्य आहेत आणि कोणत्या असत्य आहेत हे शोधण्याचे काम संशोधन अभ्यासक करतात. आपण वापरत असलेले स्त्रोत हे भूतकाळात एखाद्या लेखकाने नोंदविलेल्या निरीक्षणाचा किंवा अनुभवाचा किंवा असत्य नोंदीचा परिणाम असू शकतात. अंतर्गत परीक्षणाचे मुख्य काम म्हणजे वैज्ञानिक तपासणीच्या प्रक्रियेद्वारे दस्तऐवजाचे मूल्य स्थापित करणे हे आहे. अनेक कागदपत्रे अपुऱ्या ज्ञानाने किंवा प्रेरणेने किंवा पूर्वग्रहाने निर्माण केले जातात.

१.७ माहिती विश्लेषण: विश्लेषण आणि सामान्यीकरण

इतिहासाचे सार किंवा सूत्र तयार करणे किंवा सामान्यीकरण करणे एक अतिशय महत्त्वपूर्ण काम आहे. सामान्यीकरण हे सारांश किंवा संपूर्ण कार्याचे अंतिम मूल्यमापन असते. स्वाभाविकपणे हे संपूर्ण संशोधनाचे सार बनते. ऐतिहासिक तथ्ये मांडण्याच्या प्रक्रियेतच सामान्यीकरणे अंतर्भूत असतात. इतिहासकार भूतकाळातील माहिती गोळा करून कालक्रमानुसार त्याची मांडणी करतो. ज्यायोगे त्याचा अर्थ उदयास येईल किंवा स्वत: ला प्रकट होईल. इतर भाषांमध्ये इतिहासकाराचे कार्य केवळ माहितीची वैधता तपासून पाहणे किंवा त्यांची सत्यता प्रमाणित करणे आणि त्याचा अर्थ लावणे नव्हे तर त्यांचे सामान्यीकरण करणे हे असते.

संशोधनाच्या ऐतिहासिक स्वरूपानुसार एखाद्या विशिष्ट विषयाची निवड किंवा विशिष्ट विषयावर भर देणे हे आपोआप किंवा हेतूपूर्वक अनुसरले जाते. त्यामुळे प्रत्येक इतिहासकार ज्या साहित्याची निवड करतो.त्यावर प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे. त्यात असे गृहीत धरले जाते की वस्तुस्थिती इतिहासकारासमोर अस्तित्वात असते, परंतु ती सरळपणे समोर येते नाही. प्रत्यक्षात इतिहासकाराला त्यांचा शोध घ्यावा लागतो आणि त्यातूनच काही तत्त्व

गृहीत धरले जाते. आणखी नमूद करण्यासारखे म्हणजे गोळा केलेल्या वस्तुस्थितीची मांडणी करावी लागते. दोन्हीमध्ये स्पष्टीकरण, कार्यकारणभाव, प्रेरणा आणि प्रभाव यांचा समावेश होतो. इतर भाषांमध्ये एक विद्या शाखा म्हणून इतिहासाच्या दृष्टीने विश्लेषण महत्त्वाचे आहे.

१.८ संशोधन अहवालाचे सादरीकरण

संशोधक संशोधनाचा परिणाम सादरीकरणाच्या स्वरूपात सादर करतात. हे संशोधन लेख, संशोधन पुस्तक किंवा सारांश स्वरूपात असू शकते. अहवाल लेखन हा ऐतिहासिक संशोधनाच्या सादरीकरणाचा मनोरंजक आणि आकर्षक मार्ग आहे. हे एक अतिशय कुशल, आव्हानात्मक आणि जिकीरीचे काम आहे. त्यासाठी खूप संयम, कल्पनाशक्ती, विचार करण्याची क्षमता, प्रयत्न, भाषेवर प्रभुत्व आणि वस्तुनिष्ठता आवश्यक आहे. या सर्व गुणांशिवाय संशोधकाला चांगला व परिणामकारक अहवाल लिहिता येत नाही. संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधकाने काय आणि का केले आहे, त्याच्या संशोधनाचे निष्कर्ष काय आहेत, हे सांगणे हा या अहवालाचा उद्देश आहे. तो अहवाल असा असावा की, कोणत्याही व्यक्तीला तो समजू शकेल. ती साधी, मनोरंजक भाषा असावी आणि तिचा प्रवाह सतत कायम राखला गेला पाहिजे.

अहवाल लेखन तज्ञ आणि जनतेसाठी आवश्यक बाब आहे. अहवाल वाचन कोणासाठी आहे त्यानुसार अहवालाचे स्वरूप बदलते. वाचकांना अहवाल वाचणे मनोरंजक वाटले पाहिजे आणि तो वाचून वाचकांची उत्सुकता आणि कल्पनाशक्तीला चालना मिळाली पाहिजे. संशोधक हा अहवाल स्वत:साठी नव्हे तर इतरांसाठी लिहितो. वृत्तपत्रांतील लेख, रेडिओ, दूरदर्शनवरील भाषणे किंवा जाहीर भाषणांतून ते आपले निष्कर्ष मांडतात, हे जनहिताचे आहे. या सर्व प्रयत्नांचा उद्देश त्याचे निष्कर्ष आणि संशोधनाचे प्रयत्न सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवणे हा आहे. त्यात प्रस्तावना आहे, मुख्य भाग, अंतिम निष्कर्ष आहे. संदर्भ विभाग किंवा संदर्भ सूचीद्वारे ते प्रमाणित केले जाते.

१.९ सारांश

संशोधनाचा प्रश्न किंवा संशोधनाची समस्या ओळखून संशोधनाची सुरुवात होते. साहित्य समीक्षेत संशोधन या विषयावरील नियतकालिकांतील प्रकाशित पुस्तके, संशोधनपर लेख यांचा समावेश होऊ शकतो. इतर साहित्य समीक्षा किंवा साहित्य पुनरावलोकन केल्यामुळे इतर संशोधकांनी केलेल्या संशोधनाबद्दल प्राथमिक कल्पना येते. संशोधनाची संपूर्ण प्रक्रिया स्त्रोत सामग्रीवर अवलंबून असते कारण इतिहास स्त्रोतांवर आधारित असतो. इतिहास लेखन हे काल्पनिक काम नाही. योग्य माहिती स्त्रोत ओळखणे आव्हानात्मक परंतु आवश्यक कार्य आहे. गोळा केलेल्या दस्तऐवजाच्या सत्यतेच्या पातळीची चाचणी घेण्याच्या तंत्राला बाह्य टीका किंवा ह्युरिस्टिक्स असे म्हणतात. हस्तलिखिते, पुस्तके, पत्रके, नकाशे, शिलालेख आणि स्मारके यासारख्या दस्तऐवजाच्या तपासणीचा समावेश आहे. संशोधन पूर्ण केल्यांनतर सर्वसामान्य अथवा तज्ञ यांच्यासाठी संशोधनाचा गोषवारा अहवालाच्या स्वरुपात लिहिला जातो.

१.१० प्रश्न

१) संशोधन प्रश्न किंवा संशोधनाची समस्या कशी ओळखावी याचे वर्णन करा.

२) ऐतिहासिक संशोधनातील पायऱ्या कोणत्या आहेत?

३) संशोधन प्रक्रियेतील महत्त्वाची पायरी म्हणून माहिती संकलन आणि माहिती विश्लेषणाचे महत्त्व स्पष्ट करा.

१.११ संदर्भ

१) बी. शेकअली, इतिहास: इट्स थियरी आणि मेथड्स, मॅकमिलनपब. दिल्ली, १९८८.

२) आर. जी. कोलिंगवुड, इतिहास आणि तत्त्वज्ञानातील इतिहासातील इतर लेखांची तत्त्वे (संपादन. विल्यम एच. ड्रे आणि डब्ल्यू. जे. व्हॅनडरड्यूसेन), २००१.

३) गॅराघनजी. एस., ए गाईड टू हिस्टॉरिकल मेथड, न्यूयॉर्क, फोर्ड हॅम युनिव्हर्सिटी प्रेस१९९६.

४) गूडे अँड हॅट, मेथड्स इन सोशल रिसर्च, मॅक ग्राहिल बुक कंपनी, १९८१

५) गॉटस्टॅक, एल., अंडरस्तंदिंग हिस्टरी, न्यूयॉर्क, अल्फ्रेड ए. नॉफ १९५१

६) मार्विक ऑर्थर, द नेचर ऑफ हिष्ट्री, लंडन, १९७०.

७) मॅक डॉवेल डब्ल्यू.एच., हिस्टोरिकल रिसर्च. गाईड फोर राईटर, २००५

❖❖❖❖

munotes.in

२

परीक्षणात्मक चिकित्सा पद्धती

घटक रचना :

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रस्तावना

२.२ स्त्रोतांची सत्यता आणि विश्वासार्हता तपासणे

२.३ बाह्य परीक्षण (ह्युरिस्टिक)

२.४ आंतरिक परीक्षण (हर्मेन्युटिक्स)

२.५ सारांश

२.६ प्रश्न

२.७ संदर्भ

२.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर विद्यार्थी पुढील बाबी समजून घेण्यास सक्षम होऊ शकेल.

१) इतिहासातील विश्लेषणात्मक चिकित्सा पद्धती समजून घेणे.

२) सत्यता आणि विश्वासार्हता यांचा अर्थ समजून घेणे.

३) बाह्य टीका (ह्युरिस्टिक) आणि अंतर्गत टीका (हर्मेन्युटिक्स) समजून घेणे.

४) विश्लेषण आणि संश्लेषणाची प्रक्रिया जाणून घेणे.

२.१ प्रस्तावना

इतिहास लेखन कल्पित कथांपेक्षा अगदी वेगळे आहे. भूतकाळ परिपूर्ण पद्धतीने मांडणे हा इतिहास लेखकाचा प्रयत्न असतो. म्हणून त्याला विविध उपलब्ध स्त्रोतांवर अवलंबून राहावे लागते. त्यातून तो आपले गृहीतक विकसित करतो. इतिहासकाराला ऐतिहासिक पद्धतीचा मापदंड, ऐतिहासिक स्पष्टीकरणे आणि कथनात्मक स्वरूपात लिहिलेले स्पष्टीकरण अशा विशिष्ट पद्धतशीर चौकटीत किंवा विश्लेषणाच्या परिघाचे पालन करावे लागते. स्त्रोतांची सत्यता आणि विश्वासार्हता सत्यापित करण्यासाठी स्त्रोताचे परीक्षण आवश्यक आहे. पुढील विश्लेषणात्मक चिकित्सा पद्धती पायऱ्यांचा किंवा पद्धतींचा वापर करून इतिहास लेखनात वस्तुनिष्ठता आणता येते.

munotes.in

अ) स्त्रोतांची सत्यता आणि विश्वासार्हता तपासणे

ब) बाह्य टीका (ह्युरिस्टिक) : विश्लेषण आणि संश्लेषण

क) अंतर्गत टीका (हर्मेन्युटिक्स) : सकारात्मक व नकारात्मक परीक्षण

२.२ स्त्रोतांची सत्यता आणि विश्वासार्हता तपासणे

ऐतिहासिक स्त्रोत इतरांपेक्षा अधिक विश्वासार्ह मानले जाऊ शकतात, परंतु पुष्कळ वेळा असे स्त्रोत पक्षपाती असू शकतात. संशोधक एखाद्या घटनेचे प्रत्यक्ष ज्ञान असलेल्या व्यक्तिरेखेस शोधण्याचा प्रयत्न करतो आणि नैसर्गिकरित्या दस्तऐवजातील सामग्री तपासतो. स्त्रोतांचे प्रमाणीकरण करण्यासाठी संशोधकाने काही महत्त्वपूर्ण प्रश्न देखील विचारणे आवश्यक आहे. हा कोणत्या प्रकारचा स्त्रोत आहे? त्याची निर्मिती कोणी केली? हा स्त्रोत कुठे मिळाला? कोणत्या स्थितीत मिळाला? स्त्रोतातील मजकूर किंवा वस्तू का आणि कोणत्या कारणासाठी तयार केली?

स्त्रोत विश्वासार्ह आहे की नाही हे ठरविण्याचे काही निकष आहेत.

१) **अचूकता:** स्त्रोतामध्ये सापडलेल्या माहितीची अचूक आणि विश्वासार्ह आहे की नाही हे पाहावे लागते.
२) **स्त्रोताचा निर्माता:** स्त्रोत विश्वासार्ह लेखकाने किंवा संस्थेने लिहिला आहे याची खात्री करून घेणे आवश्यक आहे. सामान्यत: संशोधक कॉपी राईट स्टेटमेंटची तपासणी करू शकतात. लेखकाकडे या विषयावर योग्य प्रमाणपत्रे आहेत याची खात्री करणे आवश्यक आहे.
३) **माहितीचा साठा:** एखाद्या संशोधकाला स्त्रोताची सामग्री आणि आवश्यक असलेले संशोधन याबद्दलनेमकी किती माहिती उपलब्ध आहे याचेही परीक्षण करायचे असते.

अभिलेखागार किंवा ग्रंथालयात जतन केलेल्या नोंदी इतिहासकार किंवा संशोधकाकडून पडताळून पाहिल्या शिवाय त्या सत्य ठरणार नाहीत. इतिहासकार विकोच्या मते, इतिहास लेखनात साधारणत: पाच चुका (टाळायच्या) असतात.

१) पूर्वग्रह आणि अतिशयोक्ती.

२) भूतकाळाला वैभवशाली दाखवण्याची प्रवृत्ती

३) भूतकाळातील संकल्पनावर अडून बसणे

४) बढाई मारणे

५) जुन्या कागदपत्रांचे सदोष विश्लेषण

बाह्य परीक्षण (ह्युरिस्टिक) आणि अंतर्गत परीक्षण (हर्मेन्युटिक्स)

विश्लेषणात्मक परीक्षण बाह्य परीक्षण आणि अंतर्गत परीक्षण अशा दोन शाखांमध्ये विभागले गेले आहे. बाह्य परीक्षणालाच ग्रीक भाषेत ह्युरिस्टिक म्हणतात. ज्यामध्ये शब्दशः अर्थ शोधण्यास उद्युक्त केले जाते किंवा शोध कार्यात मदत करणे किंवा मार्गदर्शन करणे असा

होतो. उच्चप्रतीचे परीक्षण म्हणजे अंतर्गत परीक्षण यालाच हर्मेन्युटिक्स किंवा व्याख्यात्मक टीका म्हणून ओळखली जाते. दिलेली कल्पना वस्तुस्थिती म्हणून स्वीकारार्ह आहे की नाही किंवा अगदी नोंदींमध्ये सादर केल्याप्रमाणे घटना आणि घटना वास्तवाला पुष्टी दिली जाऊ शकते किंवा दिली जावू शकत नाही. इतिहासाचे खरे चित्र तेव्हाच उघड होते जेव्हा संशोधक बाह्य परीक्षण आणि अंतर्गत परीक्षण वापर या दोनही पद्धतींचा वापर करतात.

२.३ बाह्य परीक्षण (ह्युरिस्टिक)

बाह्य परीक्षणामुळे (ह्युरिस्टिक) संशोधकाला पुराव्याच्या अस्सलतेची समस्या सोडवता येईल. दस्तऐवजाचा लेखक, स्थळ आणि वेळ प्रस्थापित झाल्यास परीक्षणाचे काम संपेल. या टप्प्यावर तपशीलवार सामग्रीमध्ये न जाता केवळ या तीन घटकांचा तपास केला जातो. दस्तऐवजाच्या सत्यतेची चाचणी घेण्याच्या तंत्राला बाह्य टीका किंवा ह्युरिस्टिक्स असे म्हणतात. त्यात हस्तलिखिते, पुस्तके, पत्रके, नकाशे, शिलालेख आणि स्मारके यासारख्या दस्तऐवजाच्या तपासणीचा समावेश आहे. मुद्रित कागदपत्रांपेक्षा हस्तलिखितांच्या बाबतीत दस्तऐवजाच्या सत्यतेची समस्या अधिक उद्भवते कारण मुद्रित दस्तऐवज संपादकाने आधीच प्रमाणित केलेला असतात.

ऐतिहासिक नोंदींमध्ये विविध कारणांसाठी छेडछाड केली जावू शकते. सहानुभूती, विरोध, वैयक्तिक वैमनस्य, राजकीय मतभेद, सामाजिक भेद, धार्मिक वाद यामुळे काही विशिष्ट व्यक्तींद्वारे मूळ दस्तऐवाजांचा विपर्यास केला जावू शकतो. अशा वेळेस दोन प्रश्न विचारले जाऊ शकतात ते म्हणजे बनावटगिरी कोण करू शकेल आणि त्याचे कारण काय असू शकेल? काही वेळा फायद्यासाठी विकली जाणारी कागदपत्रे बनावट ठरली आहेत. बनावटगिरी कशी शोधायची हा महत्वाचा प्रश्न आहे. पॅलेयोग्राफी (हस्ताक्षरशास्त्र) आपल्याला या क्षेत्रात विशेषत: प्राचीन भारतीय इतिहासासाठी मदत करते.

विद्वत्तापूर्ण परीक्षण हा बाह्य परीक्षणाचा एक भाग आहे. १९ व्या शतकात तो युरोपमध्ये खूप लोकप्रिय झाला. यात इतिहास लिहिण्याचा समावेश नव्हता तर इतिहासातील बनावटगिरीच्या सर्व संभाव्य शक्यता दूर करण्यासाठी केवळ मूळ मजकूर उपलब्ध करणे यात अपेक्षित होते. भूतकाळाचा अन्वयार्थ लावण्यात स्वारस्य असलेल्या इतिहासकारांना या प्रकारात विशेष रुची नव्हती.

सत्य तपासणी प्रक्रिया

माहिती स्त्रोतांकडून मिळालेली माहिती गोळा करून व ती प्रणालीबद्ध करून पडताळणी प्रक्रियेकडे म्हणजेच वैधतेसाठी पुढे जाणे आवश्यक असते. या स्त्रोतामध्ये असलेल्या माहितीचे स्वरूप, लेखकाच्या विचारांचे स्वरूप इत्यादींचे स्पष्टीकरणही समाविष्ट आहे. स्त्रोतांचा माहितीपूर्ण आशय प्रस्थापित करून या माहितीचे स्वरूप निश्चित केल्यानंतर संश्लेषणाचा टप्पा सुरू होतो- माहितीचे वैज्ञानिक भाषेत भाषांतर, ऐतिहासिक संशोधनाच्या दिशेनुसार वैज्ञानिक स्पष्टीकरणे, योजना, गृहीतके, संकल्पना इत्यादींची निर्मिती होते.

संशोधक संशोधनाकडे वळतो तेव्हा त्याला तीन प्रकारच्या परिस्थितींचा सामना करावा लागतो.

१) आपल्याला आधीच वर्गीकृत आणि सुधारित केलेले स्त्रोत सापडतात. जर तो प्राचीन भारतीय इतिहासाचा संशोधक असेल तर त्याचे अनेक स्त्रोत पुरातत्त्वीय असतील जे सर्व अनेक खंडांमध्ये संपादित केले गेले आहेत.

२) काही वेळेस प्राथमिक माहिती स्त्रोतच अर्धवट असतात.

३) माहिती स्त्रोतांची स्थिती वाईट असते आणि त्यांना वापरण्यायोग्य बनवण्यासाठी पुष्कळ श्रमाची आवश्यकता आहे. समकालीन इतिहासाचा संदर्भ देणाऱ्या स्त्रोतांच्या पुष्कळ फायली अजूनही सरकारी कोठडीत आहेत. ही सामग्री इतकी विस्कळीत आहे की त्यांची अचूकता प्रस्थापित करण्यासाठी खूप काळजी घ्यावी लागते. काही संशोधक आपले जीवन कागदपत्रांचे संपादन आणि वर्गीकरण करण्यासाठी समर्पित करतात. काही जण बाह्य टीका आणि ऐतिहासिक पुनर्बांधणीची कार्ये एकत्र करतात. उदा. जर्मनीतील वेट्झ, मॉमसेन आणि भारताचे जदुनाथ सरकार.

२.४ आंतरिक परीक्षण (हर्मेन्युटिक्स)

बाह्य परीक्षण केल्यानंतर अंतर्गत परीक्षण ओघाने येतेच. दस्तऐवजात समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक कल्पनांचा बारकाईने आणि सूक्ष्म अभ्यास करण्याला प्रथम प्राधान्य दिले जाते. अंतर्गत परीक्षणाचे मुख्य कार्य विश्लेषण आहे. विश्लेषण हे ऐतिहासिक विवेचनाचे मुळ आहे. ही एक अतिशय महत्त्वाची मानसिक क्रिया आहे जी आपल्याला ऐतिहासिक वस्तुस्थितीचे स्वरूप जाणून घेण्यास मदत करते. विश्लेषण दस्तऐवजात समाविष्ट असलेल्या शेकडो आणि हजारो कल्पनांपैकी प्रत्येकाला वेगळे करणे आणि त्याची वैधता तपासणे यामध्ये अपेक्षित असते. प्रत्येक कल्पनेचे स्वतंत्रपणे विश्लेषण आणि परीक्षण केले जाते कारण दस्तऐवजात समाविष्ट असलेल्या सर्व कल्पनांपैकी काही सत्य असू शकतात तर काही चुकीच्या असू शकतात. कोणता मुद्दा सत्य आणि कोणता असत्य हे जाणून घेणे हा अंतर्गत परीक्षणाचा हेतू आहे. अशा प्रकारे साधन सामग्रीची समीक्षा आवश्यक असते आणि समीक्षेची सुरुवात विश्लेषणापासून होते.

अंतर्गत परीक्षणही बाह्य परीक्षणापेक्षा अधिक गुंतागुंतीची आणि वैविध्यपूर्ण परंतु अधिक गुंतागुंतीची प्रक्रिया असते. येथे दोन प्रक्रियांचा समावेश आहे.

१) दस्तऐवजाच्या आशयाचे विश्लेषण ज्याला सकारात्मक परीक्षण असे म्हणतात.

२) ज्या परिस्थितीत दस्तऐवज तयार झाला त्याचे विश्लेषण ज्याला नकारात्मक परीक्षण असे म्हणतात.

सकारात्मक समीक्षेचा उद्देश लेखकाला एखादे विशिष्ट विधान करून खरोखर काय अभिप्रेत आहे हे जाणून घेणे हा असतो आणि लेखकाने जे म्हटले आहे ते खरोखर घडलेल्या गोष्टींशी सुसंगत आहे की नाही हे पडताळून पाहणे हा नकारात्मक परीक्षणाचा हेतू असतो. दुस-या शब्दांत सांगायचे तर सकारात्मक परीक्षणाचे कार्य म्हणजे लेखकाच्या विधानांचा खरा अर्थ प्राप्त करणे आणि नकारात्मक समीक्षेचे कार्य म्हणजे त्याच्या विधानांतील त्रुटी दूर करणे होय.

विश्लेषण आणि संश्लेषण

सामग्री विश्लेषण

सामग्री विश्लेषण दृष्टिकोन प्रकाशित झालेल्या मजकुराचा माहिती स्त्रोत म्हणून वापर करतो आणि त्यांचे काळजीपूर्वक विश्लेषण करतो. त्यात सामान्यत: परिमाणात्मक आणि गुणात्मक दोन्ही पैलूच्या समग्र विश्लेषणाचा समावेश असतो. सामग्री विश्लेषण हे दस्तऐवजाच्या मजकुराचे वस्तुनिष्ठपणे आणि पद्धतशीरपणे अभ्यास करून त्याचे वैशिष्ट्य ओळखून अनुमान तयार करण्याचे एक संशोधन तंत्र आहे. ही संग्रह आणि विश्लेषणाची एक पद्धत आहे जी अभिलेखीय नोंदी, दस्तऐवज, वर्तमानपत्रे, डायरी यातून माहिती गोळा करण्यासाठी वापरली जाते. सामग्री विश्लेषण विविध हेतूंसाठी वापरले जाते जसे की-

१) सार्वत्रिक निवडणुकीसारख्या प्रसंगी जनतेच्या मतांना आकार देण्यात प्रसार माध्यमांची भूमिका समजून घेणे

२) स्त्रियांवरील अत्याचार, दहशतवाद, श्रीलंकेतील भारताची शांतता राखण्याची शक्तीची भूमिका इत्यादी सध्याच्या मुद्यांकडे अभ्यास म्हणून वृत्तपत्राची भूमिका आहे.

३) महात्मा जोतिराव फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, रामस्वामी पेरियार यांच्यासारख्या समाजसुधारकांच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव निश्चित करणे.

४) सामाजिक साहित्य निश्चित करणे.

५) गरजेची मूल्ये, दृष्टिकोन, सर्जनशीलता आणि म्हणून पुरेसे आणि प्रक्षेपक प्रकारच्या दोन्ही उपलब्ध सामग्रीचे विश्लेषण यासारख्या वर्तनातील बदलांचे मोजमाप करणे.

ऐतिहासिक संशोधन दोन टप्प्यांमध्ये विभागले गेले आहे:

१) विश्लेषण

२) संश्लेषण

साहित्य स्त्रोत गोळा करून त्याचे वर्णन व संशोधन करून मग पुढच्या टप्प्यातील- समीक्षात्मक विश्लेषणाकडे वाटचाल करणे. यातून भूतकाळाचे नवे ज्ञान संश्लेषित होते. साहित्याच्या विश्लेषणासाठी योग्य ती संशोधन पद्धती, स्त्रोतातून माहिती बाहेर काढण्याची सुसंगत प्रक्रिया पद्धती आणि सर्व विश्लेषण, व्याख्या यांची निवड करणे आवश्यक असते.

उपलब्ध नोंदींमध्ये खरी आणि खोटी दोन्ही विधाने असू शकतात. याचे अंतर्गत परीक्षण करण्याची गरज असते. आपण वापरत असलेले स्त्रोत हे भूतकाळात एखाद्या लेखकाने नोंदविलेल्या निरीक्षणाचा किंवा अनुभवाचा किंवा त्याच्या विशिष्ट हेतूंचे परिणाम असू शकतात. वैज्ञानिक तपासणीच्या प्रक्रियेद्वारे दस्तऐवजाचे मूल्य स्थापित करणे हे अंतर्गत परीक्षणाचे मुख्य काम आहे. गतकाळातील दरबारी इतिहासकारांनी आश्रयदात्यांची स्तुती करण्यासाठी अहवाल लिहिले आहेत. ते राज्यकर्त्यांच्या चांगल्या किंवा वाईट कृत्यांमुळे वैयक्तिकरित्या प्रभावित झाले होते. अबुल फझलने अकबरनामा कोणत्याही आर्थिक फायद्यासाठी लिहिले नसून अकबराबद्दलच्या त्याच्या स्वारस्यामुळे लिहिले आहे त्यामुळे सत्याचा विपर्यास होवू शकतो. त्याचप्रमाणे परकीय प्रवाशाला येथील प्रचलनात असलेल्या कथा मोह पडू शकतात. ब्रिटिश प्रशासक, सनदी अधिकारी आणि लष्करी अधिकारी यांनी

भारताचा इतिहास लिहिला आहे. जिथे सामान्यत: त्यांच्या लेखनातील एका विशिष्ट दृष्टिकोनाचा प्रभाव होता. अशा नोंदी अत्यंत काळजीपूर्वक तपासणे हे इतिहासाचे काम आहे. त्यामुळे चुका शोधून काढून टाकण्याच्या प्रक्रियेत त्याला मदत होते.

सकारात्मक परीक्षण :

सकारात्मक परीक्षणाचा उद्देश दस्तऐवजाचा शाब्दिक अर्थ जाणून घेणे हा असतो. प्रत्येक दस्तऐवजाच्या अभ्यासाची सुरुवात आणि लेखकाचा खरा अर्थ निश्चित करण्याच्या एकमेव उद्देशाने बनविलेल्या सामग्रीचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. हे विश्लेषण एक प्राथमिक प्रक्रिया आहे. सकारात्मक विश्लेषणात मजकुराचा प्रथम अभ्यास केला जातो. नंतर आपण लेखकाच्या वस्तूकडे व दृष्टिकोनाकडे वळतो. सकारात्मक परीक्षणासाठी खूप वेळ व पैसे खर्च करावे लागतात. प्रत्येक शब्दाचा अर्थ हा त्या काळातील परिस्थितीचे योग्य संदर्भ यांच्या संदर्भात ठरवावा लागतो.

शब्दशः अर्थ कळल्यानंतर परीक्षणाला सकारात्मक अर्थ प्राप्त होण्याचा दुसरा टप्पा म्हणजे खरा अर्थ निश्चित करणे होय. रूपकात्मक, प्रतीकात्मकता, अतिसुलभता किंवा या उपमाच्या आवरणाखाली लेखकाने खऱ्या अर्थाचे म्हणजेच त्याला अपेक्षित अर्थाचे सुतोवाच केलेले असते. जेव्हा रूसो सामाजिक करारात म्हणतो की, “मनुष्य हा मुक्त रूपाने जन्माला येतो, परंतु तो जिथे जिथे साखळदंडात बांधला जातो तेव्हा तो केवळ स्वातंत्र्य आणि लोकशाहीच्या कार्याचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न करीत आहे.” प्रत्येक व्यक्तीच्या गळ्यात साखळी लटकत आहे असा अंदाज बांधता कामा नये. अशा प्रकारे संशोधकाने मजकुराचा खरा अर्थ आत्मसात केला पाहिजे.

नकारात्मक परीक्षण :

दस्तऐवजात समाविष्ट असलेल्या घटकात सत्याचा शोध घेणे हे इतिहासकाराचे मुख्य कार्य आहे. ऐतिहासिक पाठपुराव्याचे मूळ उद्दिष्ट सत्याचा पाठपुरावा हेच आहे. या अंतिम परीक्षणाच्या तुलनेत इतर सर्व परीक्षणे दुय्यम असल्याचे दिसून येते.

लेखकाच्या प्रत्येक विधानावर इतिहासकाराने प्रथम अविश्वास दाखवला पाहिजे. प्रत्येक विधानाची स्वतंत्रपणे तपासणी करणे आवश्यक आहे. अंतर्गत परीक्षण आपल्याला दोन सामान्य नियमांकडे घेऊन जाते. पहिली गोष्ट म्हणजे एखाद्याच्या साक्षीने वैज्ञानिक पुरावा प्रस्थापित होत नाही. दुसरे म्हणजे त्याचे स्वतंत्रपणे पृथक्करण आणि परीक्षण करण्यासाठी त्याच्या मूलद्रव्यात त्याचे विश्लेषण करणे आवश्यक आहे. बाणाच्या हर्षचरितामध्ये जर काही समजण्यासारखे नसेल तर संपूर्ण लेखन नाकारू शकत नाही. कधीकधी एकाच विधानात अनेक कल्पना असू शकतात. या कल्पना वेगळ्या केल्या पाहिजेत आणि त्याचे परीक्षण केले पाहिजे. तथापि परीक्षण आणि विश्लेषण दोन्ही एकाच वेळी केले जाणे आवश्यक आहे.

सहानुभूतीमुळे घडलेल्या चुका किंवा त्रुटी :

लेखक घटना किंवा व्यक्तींकडे सहानुभूतीने किंवा विरोधात्मक दृष्टिकोनातून पाहतो आणि वास्तविक घटनांपेक्षा त्यांचे प्रतिनिधित्व करतो. हा एक वैयक्तिक पूर्वग्रह आहे ज्यामध्ये

लेखकाच्या आवडी निवडी गुंतलेल्या असतात. जर त्याचा कल चांगला असेल तर तो एखादी व्यक्ती किंवा घटना याबाबत खूप स्तुती करेल अन्यथा तो त्यांच्यावर कडाडून टीका करेल. बर्क फ्रेंच राज्यक्रांतीचा कडवा विरोधक होता. त्यांचा समकालीन इतिहासकार गिबन मात्र फ्रांस मधील क्रांतीकडे सहानुभूतीने पाहतो.

अशा प्रकारे लेखकाने सहानुभूतीमुळे चूक केली आहे की नाही? त्याच्या प्रामाणिकपणावर किंवा सचोटीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जात आहे का? आणि त्याने जाणूनबुजून इतरांना फसवण्याचा किंवा दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न केला आहे किंवा नाही हे तपासून बघितले जाते.

योग्य निदान करण्यात चूक :

पुष्कळ वेळेस असे आढळून येते की लेखकाला जे सत्य वाटते त्याची नोंद करण्याचा त्याचा हेतू अत्यंत प्रामाणिक असतो, परंतु अडचण अशी असते की त्याचे माहितीचे स्त्रोत सदोष असतात आणि म्हणूनच चुका घडू शकतात. अशा वेळेस काही प्रश्न मालिका मांडूनही या चुका शोधता येतात.

१. लेखक स्वत: हे निरीक्षण करतो की इतरांनी त्याला सादर केलेल्या अहवालांवर तो अवलंबून होता? इतरांनी त्याला सादर केलेल्या अहवालात त्रुटींची शक्यता खूप मोठी असते.

२. ते दरबारी इतिहासकार रणांगणात उपस्थित नव्हते परंतु सैनिकांनी पाठविलेल्या अहवालांवर अवलंबून असतात त्यांना त्यांच्या विधानांची सत्यता तपासण्यासाठी कोणताही मार्ग नसतो म्हणूनच ते लढाईचे वस्तुनिष्ठ चित्रण देवू शकतीलच असे नाही.

३. लेखकाने स्वत: हे निरीक्षण केले असले तरी तो असामान्य परिस्थितीत निरीक्षण करत होता का ? भीती, भ्रम किंवा पूर्वग्रह या घटकांचा त्याच्यावर परिणाम झाला होता का हे पाहावे लागेल.

४. लेखकाला गोष्टींचे योग्य निरीक्षण करण्याची सवय होती का?

५. आपल्याला असत्य कथनाच्या हेतूंचा शोध घ्यावा लागेल. जेम्स मिल हा उपयुक्ततावादी विचारसरणीचा लेखक होता. त्याने भारताचे इतिहास लेखन याच दृष्टीतून केले आहे.

२.५ सारांश

संशोधकांनी ऐतिहासिक स्त्रोतांची सत्यता आणि विश्वासार्हता तपासणे आवश्यक आहे. बाह्य परीक्षणाचा उपयोग दस्तऐवजाची सत्यता शोधण्यासाठी केला जातो. कागदपत्रांच्या सामग्रीची तपासणी करण्यापूर्वी संशोधकाला हे सुनिश्चित करावे लागेल की जो दस्तऐवज आपल्या हातात पडला आहे तो अस्सल आहे. या प्रक्रियेला बाह्य परीक्षण असे म्हणतात. आपण वापरत असलेले स्त्रोत हे भूतकाळात एखाद्या लेखकाने नोंदविलेल्या निरीक्षणाचा किंवा अनुभवाचा किंवा त्याच्या विशिष्ट हेतूंचे परिणाम असू शकतात. वैज्ञानिक तपासणीच्या प्रक्रियेद्वारे दस्तऐवजाचे मूल्य स्थापित करणे हे अंतर्गत परीक्षणाचे मुख्य काम

आहे. सकारात्मक परीक्षणाचा उद्देश दस्तऐवजाचा शाब्दिक अर्थ जाणून घेणे हा असतो. इतिहासकाराने प्रत्येक विधानाची स्वतंत्रपणे तपासणी करणे आवश्यक आहे.

२.६ प्रश्न

१) इतिहासातील सकारात्मक आणि नकारात्मक परीक्षण पद्धती स्पष्ट करा.

२) ऐतिहासिक संशोधनातील सत्यता आणि विश्वासार्हता यांचे महत्त्व विशद करा.

३) ह्युरिस्टिक (बाह्य परीक्षण) आणि हर्मेन्युटिक्स (अंतर्गत परीक्षण) यावर टीप लिहा.

४) ऐतिहासिक चौकशीची पद्धत म्हणून नकारात्मक परीक्षणाचे विश्लेषण करा.

२.७ संदर्भ

१) बी. शेख अली, हिस्ट्री: इट्स थियरी अँड मेथड्स, मॅक मिलन पब. दिल्ली, १९८८

२) गूडे अँड हॅट, मेथड्स इन सोशल रिसर्च, मॅक ग्राहिल बुक कंपनी, १९८१

३) गॅराघनजी.एस., ए गाईड टू हिस्टॉरिकल मेथड, न्यूयॉर्क, फोर्ड हॅम युनिव्हर्सिटी प्रेस१९९६.

४) के.एन.चिटणीस, रिसर्च मेथडॉलॉजी इन हिस्टरी, अटलांटिक पब्लिशर्स, नवी दिल्ली, २००६.

५) आर. जी. कॉलिंगवूड, द प्रिन्सिपल्स ऑफ हिस्टरी अँड अदर रायटिंग्स इन फिलॉसॉफी ऑफ हिस्टरी (एड. विल्यम एच. ड्रे आणि डब्ल्यू. जे. व्हॅन डेर डुसेन), २००१.

❖❖❖❖

munotes.in

३

ऐतिहासिक संशोधनाचे सादरीकरण

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्तावना

३.२ संशोधन अहवाल लिहिण्याचे टप्पे

३.३ अहवाल सादर करण्याची उद्दीष्टे

३.४ संशोधन अहवालाचे स्वरूप

३.५ संशोधन गोषवारा

३.६ ऐतिहासिक संशोधन सादर करताना घ्यायची काळजी

३.७ सारांश

३.८ प्रश्न

३.९ संदर्भ

३.० उद्दिष्टे

या युनिटचा अभ्यास केल्यानंतर गेल्यानंतर विद्यार्थी पुढील बाबी समजण्यास सक्षम होऊ शकेल.

१) ऐतिहासिक संशोधनाच्या सादरीकरणात समाविष्ट असलेल्या पायऱ्यांचे आकलन करणे.

२) संशोधन अहवालाचे स्वरूप समजून घेणे.

३) संशोधन अहवालातील घटक जाणून घेणे.

४) संशोधन अहवालांचे प्रकार जाणून घेणे.

३.१ प्रस्तावना

अहवाल लेखन मनोरंजक, मनोरंजक आणि आकर्षक परंतु एक अतिशय कौशल्यपूर्ण, आव्हानात्मक आणि कंटाळवाणे काम आहे. त्यासाठी खूप संयम, कल्पनाशक्ती, विचार करण्याची क्षमता, प्रयत्न, भाषेवर प्रभुत्व आणि वस्तुनिष्ठता यांची गरज असते. या सर्वगुणांशिवाय संशोधकाला चांगला व परिणामकारक अहवाल लिहिता येत नाही.

munotes.in

संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधकाने काय आणि का केले आहे? त्याच्या संशोधनाचे निष्कर्ष काय आहेत, हे सांगणे हा या अहवालाचा उद्देश आहे. तो अहवाल असा असावा की कोणत्याही व्यक्तीला तो समजू शकेल. अहवालातील माहिती साधी, मनोरंजक असावी आणि तिचा प्रवाह सतत कायम राखला गेला पाहिजे. वाचकांना अहवाल वाचणे मनोरंजक वाटले पाहिजे आणि त्यामुळे वाचकांच्या कुतूहलाला आणि कल्पना शक्तीला चालना मिळाली पाहिजे. कारण शेवटी अहवालाचा उद्देश कथन करणे हा आहे. संशोधक हा अहवाल स्वत:साठी नव्हे तर इतरांसाठी लिहितो. वृत्तपत्रांतील लेख, रेडिओ, दूरदर्शनवरील भाषणे किंवा जाहीर भाषणांतून ते आपले निष्कर्ष मांडतात, हे जनहिताचे आहे. या सर्व प्रयत्नांचा उद्देश त्याचे निष्कर्ष आणि संशोधनाचे प्रयत्न सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवणे हा आहे.

३.२ संशोधन अहवाल लिहिण्याचे टप्पे

अहवाल लेखन हे एक शास्त्र, एक कला आहे. यामध्ये सादरीकरण, अचूकता, बारीक सारीक तपशिलांचे सादरीकरण, तांत्रिक संज्ञा, वैज्ञानिक पारिभाषिक संज्ञा इत्यादींची आवश्यकता असते. अहवाल तार्किक, तर्कशुद्ध आणि वस्तुनिष्ठ पद्धतीने मांडावा लागतो. संशोधकाला संशोधन अहवाल लेखनाचे सर्व नियम पाळावे लागतात. त्याला अहवाल सोपा, मनोरंजक, आकर्षक आणि विचार प्रवर्तक बनवायचा असतो. प्रत्येक टप्प्यावर त्यातून वाचकांची उत्सुकता जागृत व्हायला हवी. अशा प्रकारे अहवालाचे प्रभावी सादरीकरण ही एक कला आहे. अहवाल रुक्ष, तांत्रिक आणि किचकट असेल तर सामान्यांना तो वाचावासा वाटणार नाही. संशोधकाने अनेक वर्षांच्या कालावधीत अनेक गोष्टी केलेल्या असतात. त्याला त्या एका विशिष्ट मर्यादेत मांडाव्या लागतात. त्यामुळे हा अहवाल निवडक आणि प्रभावी असावा लागतो. कधी कधी त्याला केवळ सारांश स्वरूपात अहवाल सादर करावा लागतो. कारण सामान्य लोकांना संशोधनातील तांत्रिक गोष्टी आणि बारीक सारीक तपशीलांमध्ये रस नसतो. त्यांना केवळ संशोधकाच्या व्यापक निष्कर्षांमध्ये आणि सामान्य प्रयत्नांमध्ये रस असतो. त्यामुळे अहवाल लेखनही अत्यंत कौशल्य पूर्ण प्रक्रिया आहे. संशोधनाच्या प्रक्रिये दरम्यान संशोधकाने जे काही ज्ञान मिळवलेले असते ते त्याला तार्किक व संक्षिप्त पद्धतीने लोकांसमोर मांडावे लागते. अहवाल लेखनात अनेक पायऱ्यांचा समावेश होतो.

- विषयाची तार्किक तपासणी,
- संशोधनाची अंतिम चौकट तयार करणे,
- कच्चा मसुदा तयार करणे,
- पुनर्लेखन करणे,
- अंतिम ग्रंथसूची तयार करणे,
- अंतिम मसुदा लिहिणे.

३.३ अहवाल सादर करण्याची उद्दीष्टे

अहवाल लेखन हे त्यामागच्या उद्दिष्टांवर अवलंबून असते. वेगवेगळ्या अहवालांची उद्दिष्टे वेगवेगळी असतात, त्यातील काही खालील प्रमाणे आहेत:

१. ज्ञानाचा प्रसार आणि विद्यमान ज्ञानात भर घालणे, ज्ञानाचे जतन व संवर्धन, ज्ञानाची परिपूर्णताही अहवाल लेखनामागील उद्दिष्टे आहेत.

२. विद्यमान परिस्थितीचे ज्ञान देणे म्हणजेच वस्तुस्थिती शोधणे. नेमकी परिस्थिती किंवा स्थिती जशीच्या तशी कथन करणे हा या अहवालाचा उद्देश असू शकतो.

३. एखाद्या विशिष्ट घटनेचे किंवा समस्येचे विश्लेषण आणि स्पष्टीकरण देणे आणि व्हेरिएबल्समध्ये परस्पर संबंध प्रस्थापित करणे.

४. पुढील संशोधनास प्रोत्साहित करणे किंवा उत्तेजन देणे.

५. संशोधनाचे परिणाम किंवा निष्कर्ष इतर संशोधक आणि संबंधित व्यक्तींना सांगणे, जेणे करून धोरण ठरवणारे नियोजक, सुधारक आणि राष्ट्रीय नेते यांना फायदा होऊ शकेल. या निष्कर्षांच्या आधारे ते समाज सुधारणेची व प्रगतीची धोरणे आखू शकतात.

६. समाजात सुधारणा, पुनर्रचना घडवून आणणे.

७. संशोधनाची सत्यता आणि वैधता पडताळणे.

३.४ संशोधन अहवालाचे स्वरूप

अहवालाचे वाचक कोण असणार आहेत, अहवाल कुणासाठी आहे, अहवालाची उद्दिष्टे काय आहेत आणि संशोधनाच्या कोणत्या टप्प्यावर हा अहवाल लिहिला आहे, यावर अवलंबून विविध प्रकारचे संशोधन अहवाल आहेत. रासायनिक संशोधनाचा अहवाल, सिव्हिल इंजिनीअरचा अहवाल, बँक किंवा विमा कंपनीचा अहवाल आणि ऐतिहासिक संशोधनाचा अहवाल अशा स्वरूपाचा असू शकत नाही. बँका, व्यावसायिक कंपन्या आणि विविध उद्योग आपल्या भागधारकांसाठी त्यांचे वार्षिक अहवाल ताळेबंदाच्या स्वरूपात प्रकाशित करतात. साहजिकच ते नफा-तोटा, उत्पादनात वाढ, त्यांच्या शेअर्सच्या मूल्यात बदल इत्यादी विविध तक्ते देतात. गणितज्ञ अनेक गणिती सूत्रांचा वापर करून आपला अहवाल प्रसिद्ध करतात तर रासायनिक अहवालांत विविध संहिता व चिन्हे वापरली जातात, जी सामान्य माणसांसाठी अत्यंत गोंधळात टाकणारी असतात. इतिहासकार आणि साहित्याचे विद्यार्थी अतिशय विस्तृत वर्णनात्मक अहवाल प्रकाशित करतात. जेथे भाषेचा अचूक वापर खूप महत्वाचा असतो. मानसशास्त्रज्ञ आणि शिक्षणतज्ज्ञ सांख्यिकीय माहिती देणाऱ्या अनेक प्रयोगशील कोष्टकांचा वापर करतात. अशाप्रकारे अहवाल प्रत्येक विषयानुसार वेगळा आहे. भिन्न संशोधन अहवाल त्यांचे स्वरूप, शैली आणि आकारात भिन्न असतात. ढोबळ मानाने अहवालांचे विविध प्रकार खालील प्रमाणे आहेत:

munotes.in

तांत्रिक अहवाल

हा एक औपचारिक, सर्व समावेशक आणि दीर्घ अहवाल असतो, जो संशोधन प्रक्रियेच्या सर्व पैलूंना एकत्रित करतो. हा अहवाल सामान्य वाचकांसाठी नसतो. त्यामुळे सर्वसामान्यांनी तो वाचण्याचा प्रयत्न केला तर त्यांना काहीही समजणार नाही. तांत्रिक अहवाल हे विशिष्ट क्षेत्रातील अभियंते, सर्जन, तंत्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, करविषयक तज्ज्ञ लिहितात. हे अहवाल त्या त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञांसाठी असतात. साहजिकच अशा अहवालांमध्ये वैज्ञानिक पारिभाषिक शब्द, तांत्रिकशब्द, किचकट तक्ते, आलेख, नकाशे, संहिता व चिन्हे यांची विपुलता असते. तांत्रिक चौकशी किंवा तांत्रिक सर्वेक्षण केल्यानंतर असे अहवाल लिहिले जातात. उदा. सरकारला धरण बांधायचे असेल किंवा वीजनिर्मिती प्रकल्प उभारायचा असेल तर सरकार प्रथम अभियांत्रिकी क्षेत्रातील अनेक तज्ज्ञांची नेमणूक करून सर्वेक्षण करणार आहे. या अभियंत्यांनी तयार केलेला अहवाल हा तांत्रिक कारणांसाठी तयार करण्यात आलेला तांत्रिक अहवाल असेल. अशा अहवालामध्ये अभ्यास केलेल्या समस्येचे वर्णन, अभ्यासाची उद्दिष्टे, वापरलेल्या पद्धती व तंत्रे, नमुना निवडीचा तपशील, क्षेत्र व इतर संशोधनप्रक्रिया, संकलित केलेल्या माहितीचा तपशील, माहिती प्रक्रिया व विश्लेषणाच्या पद्धती, त्यांच्या आधारे काढलेले निष्कर्ष, ते काळजीपूर्वक त्यांच्या सर्व निष्कर्षांची गणना करतील आणि त्यांच्या सूचना आणि शिफारशींचा समावेश त्यात असतो.

सर्वसामान्य लोकांसाठीचा अहवाल

हा अहवाल सर्व सामान्यांसाठी असतो. लेखन शैली पत्रकारितेच्या स्वरूपाची परंतु अचूक असली पाहिजे. लोकप्रिय अहवाल सोपा व आकर्षक असला पाहिजे. या अहवालात संशोधन, तांत्रिक संज्ञा आणि गुंतागुंत या सर्वांची गरज नसते कारण सामान्य लोकांना संशोधनाच्या तांत्रिकतेत रस नसतो किंवा त्यांना त्यातील जास्त काही समजत नाही. एखादा लोकप्रिय अहवाल संशोधनाने तांत्रिक बाबींचा जास्त वापर केला तर सामान्य लोक तो वाचणार नाहीत. त्यामुळे अहवालाची शैली सोपी आणि कथनात्मक असावी. त्यात संशोधनाची पार्श्वभूमी दिली पाहिजे आणि मुख्य विषय आणि निष्कर्ष टप्प्या टप्प्याने स्पष्ट केले पाहिजेत. त्यात सांख्यिकीय तपशील, किचकट तक्ते आणि तक्ते नसावेत. सांख्यिकीय विश्लेषणाऐवजी अहवाल सोप्या भाषेत मांडायला हवा.

पुस्तक परीक्षण

पुस्तक परीक्षण म्हणजे ग्रंथातील आशयाचे विश्लेषण करून लेखकाचे हेतू, त्याची ध्येये, त्याची भाषा, त्याची शैली, विद्वत्ता, पूर्वग्रह किंवा त्याचा दृष्टिकोन साध्य करण्यात आलेले यश किंवा अपयशयांचा अहवाल देणारी ग्रंथ-समीक्षा. एखादे पुस्तक बहुआयामी असू शकते आणि प्रत्येक पैलूला वेगवेगळ्या उपचारांची आवश्यकता असू शकते. समीक्षकाने पुस्तकाची वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून समीक्षा केली पाहिजे. पुस्तक समीक्षा हा सहसा एक छोटा अहवाल असतो जो तीन भागांमध्ये विभागला जातो :

(१) प्रास्ताविक भाग

(२) आशय

(३) मूल्यमापन

अंतरिम अहवाल

जेव्हा संशोधनाला खूप वेळ लागणार असतो तेव्हा संशोधकाला अंतरिम अहवाल प्रकाशित करावा लागतो. संशोधन थांबले नसून त्याची निरंतर प्रगती सुरु आहे याचे ते द्योतक असते. संशोधनाला फार वेळ लागणार असेल, तर काय घडतंय हे जाणून घेण्यासाठी प्रायोजक किंवा सर्वसामान्य लोक नेहमीच उत्सुक असतात. अंतरिम अहवाल प्रकाशित झाले नाहीत तर लोकांचा त्या चौकशीतील रस कमी होईल. काही वेळा हा विषय खूप गुंतागुंतीचा असतो आणि संपूर्ण संशोधनाला सात ते दहा वर्षे लागू शकतात. इतक्या प्रदीर्घकाळात संशोधकाला संशोधनात झालेल्या प्रगती बद्दल लोकांना जवळ ठेवावे लागते. त्यामुळे त्याला वेळोवेळी छोटे-छोटे अहवाल प्रसिद्ध करावे लागतात.

सारांश अहवाल

जेव्हा संशोधनाचा विषय सार्वजनिक हिताचा किंवा सामान्य लोकांशी संबंधित असतो तेव्हा लोक अशा संशोधनाचे निष्कर्ष जाणून घेण्यासाठी नेहमीच उत्सुक असतात. म्हणून सारांश अहवाल सामान्यतः वर्तमानपत्र किंवा इतर नियतकालिकांमधून प्रकाशित केले जातात. संशोधकाने मोठया प्रमाणावर काम केले असले तरी तो संपूर्ण कार्य लोकांसमोर मांडत नाही. तो फक्त आपल्या कामाचा सारांश लोकांसमोर मांडतो. अशा अहवालांना सारांश अहवाल म्हणतात. ते सोप्या आणि मनोरंजक भाषेत असतात आणि त्यांना तांत्रिक संज्ञा, व्याख्या, सांख्यिकीय विश्लेषणाची आवश्यकता नसते. सारांश अहवाल केवळ संशोधन कार्याचे स्वरूप आणि उद्दिष्टे आणि संशोधनाचे मुख्य निष्कर्ष सादर करतो. सामान्य माणसाला त्या संशोधनातून कोणते फायदे होतील हे जाणून घेण्यातच रस असतो.

३.५ संशोधन गोषवारा

हा अहवाल सर्वसामान्यांसाठी नसून त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञांसाठी आहे. संशोधकाने पीएच.डी.साठी प्रबंध लिहिणे अनिवार्य आहे. विषयाचा सारांश संशोधन समिती किंवा संशोधन मंडळाकडे मंजुरीसाठी सादर करावा लागतो. संशोधन गोषवारा अतिशय संक्षिप्त असावा आणि तो विशाल संशोधन क्रियाकलापांचे संक्षिप्त चित्र सादर करण्यास सक्षम असावा. सारांश एकतर संशोधनाच्या सुरुवातीला किंवा संशोधनाच्या शेवटी द्यावा लागतो. सारांश हा तांत्रिक अहवालाचा संक्षिप्त सारांश आहे. यात संशोधन कार्याचे स्वरूप, व्याप्ती आणि उद्दिष्टे, संशोधनासाठी वापरण्यात येणारी पद्धत व तंत्रे आणि संशोधनाचे निष्कर्ष व निष्कर्ष थोडक्यात स्पष्ट केले पाहिजेत. भाषा संक्षिप्त आणि नेमकी असू शकते. ते आकर्षक असण्याची गरज नाही, परंतु विशिष्ट असणे आवश्यक आहे. सारांश असा असावा की आमंत्रित विषय तज्ज्ञांना संपूर्ण संशोधनाचा प्राथमिक दृष्टिकोन तयार करता आला पाहिजे. त्यात लांबलचक वाक्ये आणि लांब परिच्छेद असण्याची गरज नाही.

संशोधन लेख किंवा शोधनिबंध

कधी कधी संशोधक संशोधनासाठी एखादा छोटासा विषय हाती घेतो, त्यावर संशोधन पूर्ण करतो आणि त्याचे निष्कर्ष लेखाच्या रूपात प्रसिद्ध करतो. काहीवेळा संशोधन कार्य खूप विस्तृत असू शकते, परंतु संशोधक विषयाची लहान-लहान विषयांमध्ये विभागणी करतो

munotes.in

आणि त्या प्रत्येकावर स्वतंत्र लेख लिहितो. जर एखाद्या अभ्यासात दोन किंवा अधिक पैलू असतील ज्यांची स्वतंत्रपणे चर्चा केली जाऊ शकते, तर एकाच लेखात बऱ्याच गोष्टींची गर्दी करण्यापेक्षा स्वतंत्र लेख लिहिण्याचा सल्ला द्या. नियतकालिके आणि जर्नल्स आहेत. विशिष्ट विषयात विशेष संशोधक आपले लेख त्या मासिकांत प्रसिद्ध करतो. विशिष्ट विषयाला वाहिलेली मासिके आहेत आणि या मासिकांचे स्वतःचे सदस्य आहेत. संशोधन लेखाचे प्राधान्य स्वरूप आहे. सर्वसाधारणपणे, अहवालाच्या मांडणीमध्ये खालील भाग असणे आवश्यक आहे

१) प्राथमिक भाग

त्यावर संशोधन कार्याचे शीर्षक, संशोधकाचे नाव, ज्या परीक्षा किंवा पदवीसाठी संशोधन केले जाते, त्या संशोधन मार्गदर्शकाचे नाव, ज्याच्या हाताखाली संशोधन केले गेले आहे, त्या संस्थेचे नाव असावे. संशोधक कोणाचा आहे, प्रायोजकाचे नाव असल्यास, प्रकाशकाचे नाव असल्यास, संशोधनाचे वर्ष, संशोधकाची स्वाक्षरी, मार्गदर्शकाची स्वाक्षरी, ठिकाण आणि तारीख.

मनोगत

मनोगत हे सहसा संशोधकाने लिहिलेले नसते तर इतर विद्वानांनी लिहिलेले असते. संशोधन कार्याला मान्यता देण्यासारखे आहे. असे विद्वान संपूर्ण संशोधन कार्याचा आढावा घेतात आणि प्रबंधाचे मूल्यमापन सादर करतात. ते अहवालाला महत्त्व देते.

प्रस्तावना

हे संशोधकाने स्वतः लिहिलेले असते. या प्रस्तावनेत त्याने संशोधन कार्याचे स्वरूप, उद्दिष्टे आणि त्याची व्याप्ती हा विशिष्ट संशोधन विषय कसा ओळखला गेला आणि त्याचे महत्त्व काय आहे हे स्पष्ट करते. संशोधनासाठी वापरण्यात आलेली कार्यपद्धती आणि त्यांनी केलेले निष्कर्षही ते स्पष्ट करतात. संशोधनासाठी लागणारा वेळ, त्यासाठी लागणारा खर्च, त्यांना येणाऱ्या अडचणी आणि त्यासाठी केलेले प्रयत्न त्यांनी पुढे स्पष्ट केले. तो त्याचे सर्व खुलासाही करतो.

२) मुख्य भाग

मुख्य भागामध्ये खालील घटक असणे आवश्यक आहे.

संशोधन समस्येचे वर्णन

संशोधकाने संशोधनासाठी कोणती समस्या निवडली, ही समस्या त्याला कशी आली, या समस्येचे मूळ स्वरूप काय होते आणि नंतर त्यात त्याने कोणते बदल केले, यावर संशोधन केल्याने काय फायदे होतील हे स्पष्टपणे सांगावे लागेल. समस्या (सैद्धांतिक असो वा व्यावहारिक), ज्यांनी या समस्येवर पूर्वी संशोधन केले आहे आणि त्यांचे संशोधन आधीच्या प्रश्नांपेक्षा वेगळे कसे असणार आहे, हे स्पष्ट नमूद करावे लागेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे आणि व्याप्ती

संशोधकाला संशोधनाची वेगवेगळी उद्दिष्टे, त्याने ज्या विविध क्षेत्रात काम केले आहे आणि त्याच्या संशोधन कार्याची व्याप्ती आणि मर्यादा स्पष्टपणे स्पष्ट कराव्या लागतात. त्याची उद्दिष्टे कितपत पूर्ण झाली हे त्याला सांगावे लागेल. त्याला त्याच्या संपूर्ण संशोधन कार्याची पार्श्वभूमी आणि त्यावर संशोधन करण्याची गरज का भासली, याचीही माहिती द्यावी लागेल.

साहित्य पुर्नवालोकन

संशोधकाला संपूर्ण साहित्याचा आढावा सादर करावा लागतो, जे त्याच्या संशोधन विषयाशी संबंधित विविध स्वरूपात उपलब्ध होते, त्या साहित्याचे स्वरूप काय होते आणि त्याचा त्याला कसा फायदा झाला. हे देखील त्यात नमूद करावे लागेल.

अभ्युपगम

हे सर्व प्रकारच्या संशोधनात लागू होऊ शकत नाही, परंतु संशोधकाने गृहीतक तयार केले आहे की नाही हे स्पष्ट करणे आवश्यक आहे. त्याला हे गृहितक कसे सुचले ते नमूद करावे लागेल. ते एकच गृहितक असले किंवा अनेक गृहीतके ही असू शकतात.

माहिती संकलनाची पद्धत

त्याने निवडलेल्या संशोधनासाठी कोणत्या प्रकारचा डेटा (प्राथमिक, माध्यमिक किंवा दोन्ही) आवश्यक होता, त्याने डेटा संकलनाची कोणती पद्धत निवडली, निरीक्षण, प्रयोग, प्रश्नावली, मुलाखती, वेळापत्रक किंवा संग्रहाला भेट देणे इ. त्याने ती विशिष्ट पद्धत का निवडली हे स्पष्ट करण्यासाठी ही पद्धत उपयुक्त ठरते.

माहिती संकलनाची साधने

माहिती संकलनाच्या पद्धतीला अंतिम स्वरूप दिल्यानंतर, त्यांनी माहिती संकलनाची वेगवेगळी साधने कशी तयार केली जसे की निरीक्षणावली, मुलाखत मार्गदर्शक, प्रश्नावलीचे स्वरूप आणि वेळापत्रकाचे स्वरूप इ.

नमुना चाचणी

जर संशोधकाने नमुना सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला असेल, तर त्याने किती नमुने निवडले, प्रत्येकाचा आकार काय होता हे नमूद करावे लागेल.

३) समारोपाचा भाग

या भागात, त्याला स्पष्ट करावे लागेल त्याने गोळा केलेल्या डेटाचे विश्लेषण कसे केले, डेटा विश्लेषणासाठी त्याने कोणती पद्धत वापरली.

त्याने कोणती सॅम्पलिंग पद्धत वापरली आणि का? सॅम्पलिंग एररचा अंदाज काय होता. त्याने गोळा केलेल्या डेटाचा अर्थ कसा लावला, डेटाच्या स्पष्टीकरणात त्याला कोणत्या अडचणी आल्या आणि त्यावर मात कशी केली. त्याने कोणते निष्कर्ष काढले, त्यामागील तर्क काय, काय होते त्याच्या निष्कर्षांचा तार्किक आधार आणि त्याने त्याचे निष्कर्ष कसे

सिद्ध केले. त्याने आपल्या गृहितकांच्या पडताळणीसाठी किंवा चाचणीसाठी कोणती पद्धत वापरली, त्याचे निष्कर्ष कसे महत्त्वाचे आहेत आणि त्याचा लोकांवर किंवा ज्ञानाच्या क्षेत्रावर कसा परिणाम होणार आहे. हे स्पष्ट करावे लागते.

४) संदर्भ विभाग

पुरवणी विभाग हा मुख्यत्वे भिन्न संदर्भ शोधण्यासाठी किंवा मूळ प्रबंधाच्या मजकुराची पूर्तता करण्यासाठी आहे. पुरवणी विभागात खालील गोष्टींचा समावेश असावा: संशोधकाने वापरलेल्या डेटा संकलनाच्या पद्धतीनुसार, त्याला डेटा संकलनाच्या विविध साधनांचे नमुने जोडावे लागतात.

३.६ ऐतिहासिक संशोधन सदर करताना घ्यायची काळजी

संशोधन अहवाल सादर करणे सोपे काम नाही. त्यासाठी काळजीपूर्वक तयारी, नियोजन आणि अंमलबजावणीची गरज आहे. यशस्वी संशोधन अहवाल सादरीकरणासाठी संशोधकाला बरीच खबरदारी घ्यावी लागते.

१) ओघवते सादरीकरण

संशोधन अहवाल हे देवाणघेवाण साधन असून ते प्रभावीपणे मांडणे आवश्यक आहे. संशोधनाचे निष्कर्ष विशिष्ट पद्धतीने व्यक्त केले जातात. त्या पद्धतींची ओळख समोरील व्यक्तींना करून द्यायला हवी. संशोधकाला संशोधनाचे महत्त्व आणि प्रासंगिकता तज्ज्ञांना पटवून देता आली पाहिजे. संशोधक विद्यार्थ्याने अंतिम अहवाल सुस्पष्ट भाषेत प्रभावीपणे सादर करावा.

२) समोरील प्रेक्षक वर्ग ध्यानात घेणे

सादरीकरणाचे स्वरूप, प्रकार आणि इतर पैलू समोरील प्रेक्षक प्रकारावर किंवा अहवालाच्या वापरकर्त्यावर अवलंबून असतात. समोरील प्रेक्षक हे इतर संशोधक विद्यार्थी, शैक्षणिक समुदाय, संशोधकाचे प्रायोजक किंवा सामान्य जनता असू शकतात. ज्ञानाची पातळी, समजलेल्या आणि कौतुक केलेल्या भाषेचा प्रकार, अहवालातील अपेक्षा अशी संप्रेषण वैशिष्टये प्रेक्षकांच्या वेगवेगळ्या गटांसाठी एकसारखी नसतात. प्रेक्षकाच्या स्वभावानुसार संशोधक सादरीकरणाची वेगवेगळी रणनीती स्वीकारू शकतो.

३) विषयाचे तार्किक विश्लेषण

विषयाचे तार्किक विश्लेषण महत्वाचे आहे. तार्किक विश्लेषण म्हणजे विषयाचा साध्या गोष्टीपासून गुंतागुंतीपर्यंत विकास होय. हे विविध घटकांमधील तार्किक संबंधांवर देखील आधारित आहे. ऐतिहासिक संशोधनात कालगणना अतिशय अविभाज्य घटक आहे. ऐतिहासिक संशोधन अहवाल सादरीकरणात कालानुक्रमिक अनुक्रम विचारात घेतला पाहिजे.

४) साहित्याची तार्किक मांडणी

संशोधनाची रूपरेषा ही ऐतिहासिक सादरीकरणाची एक चौकट आहे ज्यावर लिखित अहवाल आधारित आहे. अहवालात समाविष्ट करावयाच्या साहित्याची तार्किक मांडणी आणि विविध मुद्यांचे सापेक्ष महत्त्व ठरविण्यास मदत होते. अहवालाचे स्वरूप तयार झाल्यानंतर आराखडा तयार केला जातो. हे अहवाल लेखनास एकात्मता आणि दिशा देते. रूपरेषा विषयानुसार किंवा वाक्यानुसार असू शकते. विषयाच्या आराखडयात विषयाचे शीर्षके व उपविषय शीर्षके यांची नोंद घेतली जाते व प्रत्येक शीर्षकाखाली चर्चा करावयाच्या मुद्यांची नोंद संक्षिप्त स्वरूपात किंवा महत्त्वाच्या शब्दांनी केली जाते.

५) अंतिम मसुदा तयार करणे

अंतिम मसुद्यात विविध सूचनांचा ही समावेश असू शकतो. ज्यामुळे अंतिम लेखन सुधारण्यास मदत होते. अंतिम मसुद्यातील चुका किंवा चूक टाळण्यासाठी रफ ड्राफ्ट आवश्यक आहे. अंतिम मसुद्यात भाषेत सुस्पष्टता आणणे आवश्यक आहे. रफ ड्राफ्टची बारकाईने छाननी केल्यानंतर अंतिम मसुदा लिहिला जातो.

६) उद्धरण

उद्धरण देताना उचित विरामचिन्हांचा वापर करावा. परंतु जर एखादे उद्धरण जास्त मोठे असेल तर ते सिंगल-स्पेसेड असावे आणि सामान्य मजकूर मार्जिनच्या उजव्या बाजूला कमीतकमी अर्धा इंच लावावे. उद्धरणांचा संदर्भ तळटीप विभागात नमूद करता येतो.

७) ग्रंथसूची तयार करणे

ग्रंथसूची म्हणजे एखाद्या कागदावर संशोधन करताना वापरल्या जाणाऱ्या सर्व स्त्रोतांची यादी. सर्वसाधारणपणे, ग्रंथसूची म्हणजे एखाद्या विशिष्ट ग्रंथालय वापरकर्त्याच्या संदर्भासाठी तयार केलेल्या विशिष्ट विषयावरील किंवा विषयावरील पुस्तकांची यादी. संशोधकाने त्यांनी उल्लेख केलेल्या पुस्तकाचा किंवा संशोधन साहित्याचा उल्लेख करणे गरजेचे असते.

३.७ सारांश

अहवाल लेखन तज्ञ आणि जनतेसाठी संशोधनाचे सादरीकरण दर्शवते. त्यानुसार अहवालाचे स्वरूप बदलते. वाचकांना अहवाल वाचणे मनोरंजक वाटले पाहिजे आणि यामुळे वाचकांची उत्सुकता आणि कल्पनाशक्तीला चालना मिळाली पाहिजे. संशोधक हा अहवाल स्वत:साठी नव्हे तर इतरांसाठी लिहितो. वृत्तपत्रांतील लेख, रेडिओ, दूरदर्शनवरील भाषणे किंवा जाहीर भाषणांतून ते आपले निष्कर्ष मांडतात, हे जनहिताचे आहे. या सर्व प्रयत्नांचा उद्देश, त्याचे निष्कर्ष आणि संशोधनाचे प्रयत्न सामान्य लोकांपर्यंत पोहोचवणे हा आहे. त्यात प्रस्तावना आहे, मुख्य भाग अंतिम निष्कर्ष आहे. संदर्भ विभाग किंवा संदर्भसूचीद्वारे ते प्रमाणित केले जाते.

munotes.in

३.८ प्रश्न

१) संशोधन सादरीकरणाचे मार्ग कोणते?

२) अहवाल लेखनातील पायऱ्यांचे थोडक्यात परीक्षण करा.

३) संशोधन अहवालांची उद्दिष्टे व स्वरूप स्पष्ट करा.

४) अहवाल सादर करताना मुख्य भाग व निष्कर्ष यांचे कोणते घटक असतात.

३.९ संदर्भ

१) गॅराघनजी. एस., ए गाईड टू हिस्टॉरिकल मेथड, न्यूयॉर्क, फोर्ड हॅम युनिव्हर्सिटी प्रेस१९९६.

२) गूडे अँड हॅट, मेथडस इन सोशल रिसर्च, मॅकग्राहिल बुक कंपनी, १९८१

३) बी. शेख अली, हिस्ट्री: इटस थियरी अँड मेथडस, मॅकमिलन प्रकाशन, नवी दिल्ली, १९८८

४) एस. एम. सायनेकर, एलिमेंट इन रिसर्च मेथडॉलॉजी इन सोशल सायन्स. मनन प्रकाशन, मुंबई, २०१६

५) गॉटस्टॅक, एल., अंडरस्टँडिंग हिस्टरी, न्यूयॉर्क, अल्फ्रेडए. नॉफ१९५१

६) मार्विक ऑर्थर, द नेचर ऑफ हिस्ट्री, लंडन, १९७०.

७) मॅक डॉवेल डब्ल्यू.एच., हिस्टोरिकल रिसर्च. गाईड फॉर राईटर, २००५

❖❖❖❖

munotes.in

४

इतिहासातील नवीन प्रवाह: स्थानिक इतिहास

घटक रचना :

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ अर्थ

४.३ स्थानिक इतिहासाची सुरुवात

४.४ स्थानिक इतिहासासाठी साधने

४.५ स्थानिक इतिहासाचे स्त्रोत

४.६ स्थानिक स्त्रोत प्रकाशित करणे

४.७ सारांश

४.८ प्रश्न

४.९ संदर्भ

४.० उद्दिष्टे

या युनिटचा अभ्यास केल्यांनतर विद्यार्थी पुढील बाबी समजून घेण्यास सक्षम होऊ शकेल.

१) स्थानिक इतिहासाचा अर्थ.

२) स्थानिक इतिहासाचे साधन आणि स्त्रोत.

३) स्थानिक ऐतिहासिक साधनांचे महत्त्व.

४.१ प्रस्तावना

इतिहास लेखनाच्या नव्या प्रवाहांपैकी 'स्थानिक इतिहास लेखन' हा महत्त्वाचा प्रवाह आता पुढे आला आहे. स्थानिक इतिहासाला स्थानिक इतिहास मानण्यासाठी लेखकाने तसे संबोधण्याची गरज नाही. खरे तर स्थानिक इतिहास लिहिणारे अनेक इतिहासकार ही संज्ञा टाळतात. स्थानिक इतिहास लेखन असंख्य हेतूंसाठी विविध प्रकारच्या लोकांद्वारे केले जाते. काही वेळेस स्थानिक समुदायासाठी अशा प्रकारचे लेखन शिक्षणतज्ञ किंवा हौशी लोक करतात. काही स्थानिक लोकांना बहुश्रुत करण्याच्या हेतूने लिहिले जाते ज्याला कोणी सार्वजनिक स्थानिक इतिहास म्हणू शकतो. तर काही वेळेस ऐतिहासिक सिद्धांताची चाचणी घेण्यासाठी असे लेखन केले गेले आहेत जे सामान्य लोकांसाठी समजणे थोडे अवघड असू शकते.

munotes.in

४.२ अर्थ

स्टेफनी पास्तरनाक यांच्या मते, स्थानिक इतिहासामध्ये संशोधन पद्धतींच्या विविध शैलींचा समावेश आहे आणि विविध कथात्मक शैलींद्वारे तो व्यक्त केला जातो. सुरुवातीच्या काळातील युरोपियन लोकांनी लावलेले शोध अथवा त्यांचे अहवाल हे सहसा एखाद्या ठिकाणच्या पूर्वीच्या काळातील एकमेव नोंदवलेल्या आठवणी असतात. या प्रदेशांमध्ये अँग्लो-अमेरिकन परंपरेत लिहिलेला स्थानिक इतिहास एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात किंवा विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापर्यंत अस्तित्वात आले. अशा प्रकारच्या दृष्टिकोनामुळे स्थानिक इतिहास कथन परंपरेच्या विकासाचे सूक्ष्म प्रादेशिक विश्लेषण करता येईल आणि कदाचित स्थानिक भाषेतील अनेक रूपे प्रकट होतील. वांशिक अभ्यास, राष्ट्रीय इतिहासाच्या केस-स्टडीज, सार्वजनिक इतिहास, प्रादेशिक इतिहास आणि शहरी इतिहास, अनेक विशिष्ट इतिहास (उदा. न्यूझीलंडचा इतिहास), पर्यावरणीय इतिहास, मौखिक इतिहास यासह अनेक शैक्षणिक क्षेत्रांसह स्थानिक इतिहास सामायिक करू शकतो. स्थानिक इतिहासाचा शैक्षणिक इतिहास विभागात समावेश केल्यास प्राध्यापक, विद्यार्थी, त्यांची महाविद्यालये आणि विद्यापीठे तसेच सभोवतालच्या समुदायाच्या सदस्यांसह अनेकांना फायदा होतो. स्थानिक इतिहासाचा अभ्यास केल्याने इतिहासकारांना त्यांचे विद्यार्थी आणि सहकाऱ्यांच्या पलीकडे विस्तृत प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचण्याची संधी मिळते. काही व्यावसायिक इतिहासकारांना स्थानिक इतिहास कथा सामान्य लोकांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय आहे हे फार पूर्वीपासून समजले आहे.

शिवाय स्थानिक इतिहास लेखनामुळे इतिहासकारांना अशा समुदायाची मौल्यवान अंतर्दृष्टी मिळू शकते जी त्यांना इतरत्र मिळणे अवघड आहे. हौशी इतिहासकारांनी केलेल्या इतिहास लेखनामुळे एखाद्या समुदायाच्या शैक्षणिक अभ्यासासाठी एक महत्त्वाचा इतिहासशास्त्रीय आधार मिळू शकतो. विल्यम डी. रुबेनस्टाईन यांनी म्हटल्याप्रमाणे अनेक व्यावसायिक इतिहासकारांनी स्थानिक इतिहासावर विश्लेषणाचा अभाव आणि स्थानिक विषय वगळणे या दोन्ही गोष्टींवर टीका केली असली तरी स्थानिक इतिहास लेखन बहुतेक वेळेस इतिहासासाठी एक मजबूत आणि मौल्यवान आधार प्रदान करते जे कदाचित आजच्या पदवीधर विद्यार्थ्यांना आणि संशोधकांना अधिक चांगल्या प्रकारे उपयुक्त ठरू शकते.

मायकेल लुईस यांना स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासात असे दिसून आले की पर्यावरणाचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी स्थानिक इतिहास केस स्टडीजमध्ये मूळ संशोधन केल्यामुळे त्यांना पर्यावरण क्षेत्राची व त्याच्या अनेक पैलूंची सखोल माहिती मिळाली. या व्यतिरिक्त या प्रयोगाने विद्यार्थ्यांना सर्वेक्षण अभ्यास क्रमापेक्षा वाचन, लेखन आणि गंभीर विचारसरणीची त्यांची मूलभूत कौशल्ये सुधारण्यासाठी प्रेरित केले आहे. स्थानिक इतिहास कथन वाचण्यात आणि लिहिण्यात ऐतिहासिक पद्धतींचा समावेश केल्याने अशा प्रकारच्या इतिहास लेखनाला मूल्य प्राप्त होते. स्थानिक इतिहास हा लवचिक व बदलत्या स्वरूपाचा आहे. यात शैक्षणिक इतिहास, सार्वजनिक इतिहास, प्रादेशिक अभ्यास आणि चरित्र इतिहास लेखन यासह शैक्षणिक इतिहास विभागात विविध उपक्षेत्रांमध्ये समाविष्ट केले जाऊ शकते. स्थानिक इतिहासात अधिक संशोधन करून इतिहास विभाग स्थानिक आणि सभोवतालच्या समुदायाच्या माहितीत मोलाची भर घालू शकतो.

४.३ स्थानिक इतिहासाची सुरुवात

मूळ अमेरिकन लोकांशी ब्रिटीशांच्या झालेल्या चकमकी हा सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील आणि अठराव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील कथांचा आणखी एक लोकप्रिय विषय होता. जॉर्ज कॉलकॉटच्या एका सर्वेक्षणानुसार अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक कथा लोकप्रिय असू शकतात, परंतु १८०० ते १८६० च्या दरम्यान एखाद्या शहराबद्दल, राज्याबद्दल किंवा प्रदेशाबद्दलचा अशा प्रकारच्या कथा लिहिल्या गेल्या. पण यातून ऐतिहासिकतेचा शोध घ्यावा लागतो. एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत अशा कथांची लोकप्रियता कायम राहिली. भारतातील आदिवासी जनजातींचा इतिहास प्रामुख्याने दुर्लक्षित राहिला आहे. भारतातील अनेक आदिवासी जमाती विखुरलेल्या असल्याने त्यांचा एकत्रित इतिहास लिहिला गेला नाही. वास्को द गामा याचे कालिकत येथे आगमन, कोलंबस याचे इस्पियोनोला बेटावरील वास्तव्य या नोंदीवरून तेथील स्थानिक इतिहासावर माहिती मिळते. भारतातील अनेक पाडयांमध्ये स्थानिक लोककथा व स्थानिक नोंदी यावरून इतिहास लिहिणे शक्य आहे.डेव्हिड रुसो यांनी म्हटल्याप्रमाणे एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील स्थानिक इतिहासकथेचे तीन भाग होते : शासन कारभार, यंत्रणांमधील मधील कागदपत्रे आणि शेवटी स्थानिकांच्या चरित्रात्मक रेखाचित्रांचा एक संच.

४.४ स्थानिक इतिहासाचे साधने

टिमोथी स्वेन्सनने स्थानिक इतिहास निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या विविध साधनांचे वर्णन केले आहे. योग्य साधने ऐतिहासिक संशोधनाचे कार्य अधिक सुलभ करण्यास प्रचंड मदत करू शकते. आपल्या कामाच्या सर्व टप्प्यांमध्ये संगणक वापरणे आणि अनेक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी त्याचा वापर करणे स्थानिक इतिहासासाठी संशोधन आणि लेखन या दोन्हींमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा खूप उपयोग होऊ शकतो. त्यामुळे माहिती शोधणे, माहिती साठवणे आणि माहितीचे आयोजन करणे सोपे जाते.

संगणक :

संगणक हे एक चांगले साधन आहे आणि स्थानिक इतिहासासह जवळजवळ कोणत्याही प्रकारात ते खूप उपयुक्त आहेत. कागदावर नोट्स घेणे सोपे आहे आणि आपल्यासाठी आवश्यक आहे परंतु जेव्हा आपल्याला नंतर आवश्यक असेल तेव्हा ही माहिती शोधणे कठीण आहे. जर दुसरे कोणी तुमच्या नोट्सचा उल्लेख करत असेल तर दुस-या कुणाला तरी तुमचं लिखाण वाचतानाही कठीण जाऊ शकते. संगणकातील वर्डमध्ये टेक्स्ट फाइल्समध्ये नोट्स ठेवल्यास त्या सहज शोधता येतात, अपडेट करता येतात, इतरांपर्यंत पोहोचवता येतात आणि इतरांना वाचता येतात. संगणकावर माहिती साठवल्यास अनेक फायदे मिळतील: कमी जागा घेणे, माहितीची देवाणघेवाण करणे, शोधणे सोपे, माहिती कॉपी करणे आणि वितरित करणे सोपे जाते. लॅपटॉप संशोधन करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. सर्व संशोधन घरातूनच होणार नसल्याने लॅपटॉप कोठेही नेण्याची क्षमता असल्याने त्याची उपयुक्तता वाढते.

munotes.in

स्कॅनर :

आधीच्या काळात संशोधन करताना फोटोकॉपीअरचा वापर करणे हा पुस्तकांच्या विभागांच्या, वृत्तपत्रांच्या कात्रणांच्या आणि अगदी छायाचित्रांच्याही प्रती बनविण्याचा एक स्वस्त आणि सोपा मार्ग होता. बऱ्याच ग्रंथालयांमध्ये संरक्षक वापरासाठी फोटोकॉपी तयार करून देण्यासाठी सहायक असतात. मात्र यात समस्या अशी आहे की फोटोकॉपी मूळ इतकी चांगली कधीच नसते आणि कालांतराने फोटो कॉपीपासूनच फोटो कॉपीपासून बनविली जात असल्याने अंतिम परिणाम खूपच वाईट दिसू शकतो. छायाचित्रांचे छायाचित्र स्पष्ट येत नाही. हे प्रतिमा कशी दिसते याचे दस्तऐवजीकरण करू शकते परंतु ते छायाचित्राचे पुनरुत्पादन करू शकत नाही. कागदी नोंदी ठेवणे उपयुक्त असते पण त्या नेहमीच कार्यक्षम नसतात. स्कॅनरचा वापर करून साहित्याची डिजिटल कॉपी केल्यास अंतिम दस्तऐवजमूळ दस्तऐवजा इतकाच चांगला येतो. साठवणे (हार्ड ड्राइव्हवर)आणि वितरण करणे सोपे होईल (ई-मेलद्वारे पाठवणे इ.). जुनी कागदपत्रे आणि चित्रे संगणकात मिळवण्याचा सर्वात सोपा मार्ग म्हणजे स्कॅन करून साठवणे.

डिजिटल कॅमेरा :

इतिहास ही केवळ पूर्वीची गोष्ट नाही तर आज विविध साधनांद्वारे इतिहास रचला जात आहे. आज एखादी इमारत कशी दिसते किंवा आजची माणसे कशी दिसतात याचे डॉक्युमेंटेशन करण्यासाठी डिजिटल कॅमेऱ्याचा वापर करता येतो. ही चित्रे सध्याच्या संशोधनासाठी उपयुक्त ठरू शकतात आणि भविष्यात संशोधकांना खूप उपयोगी पडू शकतात. सर्व ऐतिहासिक छायाचित्रे ऐतिहासिक हेतू न बाळगता इतर काही कारणास्तव घेण्यात आली असली तरी त्यांचा उपयोग इतिहास लेखनासाठी होवू शकतो. संग्रहातील ऐतिहासिक वस्तूंचे दस्तऐवजीकरण करण्यासाठी डिजिटल कॅमेरा उपयुक्त ठरतो. त्यानंतर त्या वस्तूवर चर्चा करणाऱ्या शोध निबंधात ही चित्रे वापरता येतात. अनेक नवीन डिजिटल कॅमेरे व्हिडिओ रेकॉर्ड करू शकतात आणि लोकांच्या मुलाखतीसाठी हे खूप उपयुक्त ठरू शकते. बरेचसे कॅमेरे व्हिडिओ अशा स्वरूपात जतन करतात जे सहजपणे संगणकावर हस्तांतरित केले जातात. जुन्या टेप-आधारित व्हिडिओ कॅमेरा यांना संगणकाशी जोडण्यासाठी एक विशेष दोरखंड आणि संगणकात व्हिडिओ हस्तांतरित करण्यासाठी सॉफ्टवेअरची आवश्यकता होती.

ध्वनिग्राहक (मायक्रोफोन) :

लोकांना भूतकाळाच्या आठवणी इतिहास रुपात लिहायला लावणे अथवा त्यांच्याकडून इतिहास लेखनासाठी आठवणी काढून घेणे सोपे कार्य नाही. काहींना वेळ नसतो, काहींना त्यात रस नसतो म्हणून संशोधकाला थोडे जास्तच प्रयत्न करावे लागतात. लोकांकडून माहिती मिळवणे सोपे करण्यासाठी त्यांच्या मुलाखती हा एक चांगला मार्ग आहे. मौखिक इतिहासाची नकारात्मक बाजू अशी आहे की मौखिक नोंदी उपयुक्त होण्यासाठी त्याचे त्वरित शब्दांकन करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्या माहितीची आपल्याकडे कायमची नोंद राहील. त्या कुटुंबाच्या भावी पिढ्यांना बहुधा मौखिक इतिहास ऐकण्यात खूप रस असेल. स्थानिक ऐतिहासिक सोसायटी किंवा संग्रहालयात छायाचित्रे, पुस्तके, वैयक्तिक संग्रह,

वृत्तपत्रे, जुन्या व्यवसाय निर्देशिका, जुनी फोन पुस्तके, जुने नकाशे इत्यादी प्रकारचे साहित्य असू शकते.

४.५ स्थानिक इतिहासाचे स्त्रोत

वंशावळीच्या नोंदी :

भारतात भाट म्हणून ओळखला जाणारा पारंपारिक वंशावळ दस्तऐवज संग्राहक काही ठराविक काळानंतर एखाद्या खेड्यात येतो. प्रत्येक गावातील मूळ कुळांची वंशावळ आणि त्यांचा इतिहास या लोकांना कथन करतो. गावात आल्यानंतर किमान महिनाभर तरी ते तिथेच राहतात. आपल्या कुटुंबियांच्या सोयीने घरोघरी बैलजोडीवर फिरतात. प्रत्येक वाडयात, वस्तीत जाऊन प्रत्येक घरातील लोकांपुढे त्यांची वंशावळ चोपडी (वहीत) लोकांसमोर वाचली जाते. प्रत्येक कुळाची माहिती सांगताना ते प्रथम त्या कुळाचे मूळ गाव सांगतात. पूर्वीच्या वंशावळीच्या यादीत महिलांची नावे समाविष्ट नव्हती मात्र समान मालमत्ता हक्क कायद्यानंतर त्यांनी मुलींची नावे यादीत टाकण्यास सुरुवात केली आहे. स्थानिक इतिहासासाठी ही माहिती अत्यंत उपयुक्त ठरते.

जनगणना :

जनगणना नोंद लोकसंख्याशास्त्रीय, सामाजिक आणि आर्थिक वैशिष्टयांव्यतिरिक्त प्रशासकीय किंवा भौगोलिक पातळी आणि निर्देशक (लोकसंख्या वाढीचा दर, वय आणि लिंग रचना आणि शैक्षणिक वैशिष्टये) इत्यादी माहिती प्रदान करते. जनगणनेच्या काळात भारतामधील लोकसंख्येच्या स्थितीचे मूल्यमापन करणे तसेच विविध प्रशासकीय विभागांमध्ये याच कालावधीत होत असलेल्या लोकसंख्याशास्त्रीय, सामाजिक आणि आर्थिक बदलांवर लक्ष ठेवणे यासाठी आवश्यक ती माहिती उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. भारतात दर दहा वर्षांनी जनगणना केली जाते. वेळोवेळी बदलणारे लोकसंख्या निर्देशक व इतर सामाजिक किंवा आर्थिक बदल याबद्दल माहिती यातून मिळत असते.

स्मशानभूमीमधील नोंदी :

स्मशानभूमीमध्ये लोक मरण पावल्यानंतर त्यांचे दफन केले जाते. स्मशानभूमी ही दफनभूमी आणि इतर अनेक संज्ञांनी ते अनेकदा ओळखली जाते. स्मशानभूमी नगरपालिकेद्वारे अथवा महानगरपालिकाद्वारे चालविली जाऊ शकते. तसेच चर्च किंवा धर्म, अंत्यविधी गृह किंवा इतर खाजगी कंपनी देखील अशी व्यवस्था करतात. लेखी नोंदींमध्ये मृत व्यक्तीचे नाव, जन्मतारीख आणि मृत्यूचे ठिकाण, मृत व्यक्तीचे मृत्यू वेळी वय, मूळ स्थान, मृत व्यक्तीशी संबंधित इतर व्यक्तींची नावे, कधीकधी मृत व्यक्तीच्या जोडीदाराची माहिती देखील यांची नोंद केलेली आढळून येते. जेव्हा एखाद्या व्यक्तीबद्दल कोणतीही माहिती मिळण्याचा संभव नसतो तेव्हा अशा नोंदी स्थानिक इतिहासासाठी महत्वाच्या ठरतात.

सार्वजनिक ठिकाणी देणगीदारांच्या नावांची नोंद :

भारतात सार्वजनिक ठिकाणी पिण्याचे पाणी किंवा विश्रामगृहाची व्यवस्था केली जाते. तेथे देणगीदाराचे नावही दिलेले असते. स्थानिक इतिहासाच्या अभ्यासासाठी या नोंदी

munotes.in

आवश्यक आहेत. अनेक वेळा मंदिरात किंवा सार्वजनिक सभागृहात देणगीदाराच्या नावाचा व त्याने दिलेल्या रकमेचा उल्लेख असतो.

वर्तमानपत्रे :

स्थानिक प्रदेशाच्या इतिहासात स्थानिक वृत्तपत्रे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. इतिहास लेखनात वर्तमानपत्रे हे सर्वात विश्वासार्ह स्त्रोत म्हणून उद्धृत केले गेले आहे. गुन्हेगारी, कर, स्थानिक सरकारी उपक्रम, शाळा, स्थानिक राजकारण, स्थानिक समुदाय, कला कार्यक्रम, स्थानिक सामाजिक सेवा आणि गृहनिर्माण या सराव बाबींची माहिती स्थानिक वर्तमान पत्रातून मिळू शकते. स्थानिक समस्या किंवा स्थानिक घडामोडींची नोंद राष्ट्रीय वृत्तपत्रात सहसा होत नाही. ठाणे जिल्ह्यातील ठाणे वैभव आणि सागर नावाचे एक वृत्तपत्र शहरातील स्थानिक घडामोडींवर विशेष लक्ष ठेवून असते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक जिल्ह्यात स्थानिक वृत्तपत्रात स्थानिक ऐतिहासिक घटनांवर विशेष लेख चालवला जातो. अहमदनगर आणि पुणे विभागातील सत्यशोधक चळवळ याविषयी माहिती मिळवण्यासाठी तेथील दिनमित्र, दीनबंधू, हंटर, कैवारी अशा अनेक वर्तमान पत्रांचा उपयोग होतो.

४.६ स्थानिक स्त्रोत प्रकाशित करणे

हिस्टोरिकल सोसायटी/ ऐतिहासिक संस्था यामध्ये प्रकाशन करणे :

वृत्तपत्रीय किंवा वृत्तपत्रीय लेख हा सहसा लेखनाचा एक प्रकार आहे. या लेखात काही छायाचित्रे सोबत असू शकतात, परंतु हे नेहमीच आवश्यक नसते. ते कोणत्या स्वरूपात संग्रहित केले जाणार आहे हे प्रकाशनाच्या स्वरूपावर अवलंबून असेल. माहितीपर लेख, संशोधन लेख किंवा लेखमाला, स्थानिक व्यक्तीचे चरित्र, एखाद्या लोकचळवळीविषयी माहिती हे अशा लेखांचे स्वरुप असते.

संशोधनलेख (रिसर्चपेपर) :

शोध निबंध हा एक संशोधनात्मक लेखन प्रकार असतो. असा लेख सुमारे ५ ते ३० पानांपर्यंतचा असू शकतो. हा लेख स्थानिक संग्रहालय किंवा ऐतिहासिक सोसायटीच्या माध्यमातून स्वयंप्रकाशित किंवा वितरित केला जाऊ शकतो. विविध प्रकारच्या सेमिनार अथवा परिषदेमधून अशा प्रकारचे लेख प्रसिद्ध होत असतात. पुराव्यांचा आधार घेवून व त्यांचा संदर्भ देवून असे लेख लिहिले जातात. कोकण इतिहास परिषद नावाची संस्था महाराष्ट्रातील स्थानिक इतिहासाला चालना देण्यासाठी परिषदांचेही आयोजन करते. कोकणच्या प्राचीन काळापासून ते प्राचीन काळापर्यंतच्या सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक प्रश्नांवर शोधनिबंध सादर करून प्रसिद्ध केले जातात. स्थानिक इतिहासाच्या वाढीसाठी हा एक महत्त्वाचा पैलू आहे.

पुस्तके :

जेव्हा संशोधन लेखनाची व्याप्ती ३० पेक्षा जास्त पानांपर्यंत जाते तेव्हा त्याचे पुस्तक तयार करणे योग्य ठरते. एक योग्य पुस्तक सामान्यत: आयएसबीएन नंबर सहित असते. संशोधन प्रणालीचा वापर करून व आवश्यक ते संदर्भ देवूनच असे पुस्तक छापणे योग्य ठरते. प्रा.

दावूद दळवी यांनी ठाणे जिल्ह्याचा इतिहास लिहिला आहे. हे स्थानिक इतिहास लेखनाचे उदाहरण आहे.

डिजिटल नोंदी (इलेक्ट्रॉनिक रेकॉर्ड) :

अशा प्रकारचा दस्तावेज पीडीएफ फाइल म्हणून सेव्ह करून वेबसाइटच्या माध्यमातून उपलब्ध करून दिला जातो. ज्या व्यक्तींना अशा प्रकारच्या दस्त ऐवजामध्ये रस असतो ते वेबसाइटशी जोडले जातात. ते हा मजकूर डाऊनलोड करतात किंवा संगणकावर वाचतात. डिजिटल नोंदी निर्माण करण्याची प्रक्रिया सोपी, विनामूल्य किंवा स्वस्त आहे. कोपरगाव तालुक्यातील 'संवत्सर' येथील जिल्हा परिषद शाळेने 'शाळा सोडल्याचा दाखला' डिजिटल पद्धतीने जतन करण्याचा अभिनव उपक्रम सुरू केला आहे. या शाळेने१९०८ पासून दाखले डिजिटल केले असल्याने १०० वर्षांपूर्वीचे दाखले क्षणाचाही विलंब न लावता एका क्लिकवर उपलब्ध करून दिले जात आहेत. 'संवत्सर' शाळेने हाती घेतलेला हा उपक्रम राज्यासाठी मार्गदर्शक ठरणार आहे. आपली चावडी हा सरकारचा उपक्रम म्हणजेच आजच्या युगातील डिजिटल नोटीस बोर्ड किंवा आपल्या गावाची इत्यंभूत माहिती देणारे संकेत स्थळ. पूर्वीच्या काळामध्ये जेव्हा जमिनीची खरेदी किंवा विक्री होत असे, तेव्हा तलाठीमार्फत पंधरा दिवसाचे हरकत किंवा आक्षेप नोटीस लावण्यात येत होती. तलाठी कार्यालयमध्ये किंवा ग्रामपंचायतीमध्ये गेल्याशिवाय आपल्याला जमिनीच्या खरेदी विक्रीची माहिती होत नसे. महसूल विभाग महाराष्ट्र शासनाने आपली चावडी नावाचे एक पोर्टल निर्माण केले आहे. या पोर्टलमध्ये सातबारा विषयी मालमत्ता पत्रकाविषयी, मोजणी विषयी नोटीस डिजिटल पद्धतीने आपल्या चावडीवर प्रदर्शित करण्यात येते. अशा प्रकारच्या नोंदीवरून स्थानिक इतिहास लेखनाला मदत होते.

४.७ सारांश

इतिहासलेखनाच्या नव्या प्रवाहांपैकी 'स्थानिक इतिहासलेखना' चा महत्त्वाचा प्रवाह आता पुढे आला आहे. स्थानिक इतिहासलेखनामुळे इतिहासकारांना नवीन अंतर्दृष्टी मिळू शकते जी त्यांना इतरत्र मिळणे अवघड आहे. स्थानिक प्रदेशाच्या इतिहासात स्थानिक वृत्तपत्रे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. इतिहासलेखनात वर्तमानपत्रे हे सर्वात विश्वासार्ह स्त्रोत म्हणून उद्धृत केले गेले आहे. स्थानिक इतिहासाची साधने म्हणून परंपरागत वंशावळी, जन्म मृत्यू नोंदी, वर्तमानपत्रे महत्वाची भूमिका बजावतात. अशा प्रकारच्या नोंदी पुस्तके, लेख व इन्टरनेट वरील मजकूर याद्वारे प्रसिद्ध करता येतो. स्थानिक इतिहासाची माहिती गोळा करण्यासाठी संगणक, डिजिटल कॅमेरा आणि स्कॅनर यांचा वापर साधन म्हणून केला जातो. वंशावळीच्या नोंदी, जनगणना, स्मशानभूमीच्या नोंदी आणि स्थानिक वृत्तपत्रे ही स्थानिक इतिहास लेखनाची काही साधने आहेत. स्थानिक प्रदेशाच्या इतिहासात स्थानिक वृत्तपत्रे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या स्त्रोतांद्वारे गोळा केलेली माहिती संशोधन लेख, पुस्तके म्हणून प्रकाशित करता येते किंवा इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात ठेवता येते.

munotes.in

४.८ प्रश्न

१) स्थानिक इतिहास संकल्पनेचा अर्थ आणि साधने स्पष्ट करा

२) स्थानिक इतिहासाची साधने आणि स्त्रोत सविस्तर नमूद करा.

३) स्थानिक इतिहासाचे स्त्रोत आणि प्रकाशन यावर सविस्तर टीप लिहा

४.९ संदर्भ

१) टिमोथी स्वेन्सन, म्युजियम ऑफ लोकल हिस्ट्री, आँझा स्ट्रीट फ्री मॉन्ट, २०११.

२) स्टेफनी पाश्वरनाक, ए न्यू व्हिजन ऑफ लोकल हिस्ट्री नरेटीव : राइटिंग हिस्ट्री इन कमिंग्टन, मॅसेच्युसेट्स, मास्टर्स थिसिस १९११ - फेब्रुवारी २०१४.

३) रोझली ट्रायलो, हेलन डॉयल आणि कात्या जोहानसन, रायटिंग अंड पब्लिशिंग लोकल हिस्ट्री: ए गाईड फॉर फर्स्ट टाइम ऑथर्स अँड हिस्टॉरिकल सोसायटीज, रॉयल हिस्टॉरिकल सोसायटी ऑफ व्हिक्टोरिया, २३९ एबेकेट स्ट्रीट, मेलबर्न

४) विल्यम डी. रुबेनस्टाईन, पीटर लॅम्बर्ट आणि फिलिप शोफिल्ड एड., मेकिंग हिस्ट्री : ॲन इंट्रोडक्शन टू द हिस्टरी अँड प्रॅक्टिसेस ऑफ अ डिसिप्लिन (लंडन: रूटलेज, २००४), २७२-२७८

५) रुसो, कीपर, जॉन लाँग आणि पेगी टक सिंको, "द न्यू लोकल हिस्ट्री," पब्लिक हिस्ट्रिटिशनर, ११ (१९८९).

❖❖❖❖

५

इतिहासातील नवीन प्रवाह: मौखिक इतिहास

घटक रचना :

५.० उद्दिष्टे

५.१ प्रस्तावना

५.२ स्मृती आणि मौखिक स्त्रोत

५.३ अर्थ

५.४ मौखिक इतिहासाचे स्त्रोत

५.५ मौखिक इतिहासाचे जागतिकीकरण

५.६ मौखिक इतिहासाने गोळा केलेल्या माहितीची विश्वासार्हता

५.७ डिजिटल ऑडिओ रेकॉर्डिंग (ध्वनिमुद्रण)

५.८ सारांश

५.९ प्रश्नोत्तरे

५.१० संदर्भ

५.० उद्दिष्टे

या युनिटचा अभ्यास केल्यांनतर विद्यार्थी पुढील बाबी समजून घेण्यास सक्षम होऊ शकेल.

१) ऐतिहासिक साधनातील मौखिक इतिहासाचा नवीन प्रवाह.

२) मौखिक इतिहासाचा अर्थ आणि संकल्पना.

३) मौखिक साधनांद्वारे गोळा केलेल्या माहितीच्या विश्वासार्हतेचा पडताळा.

४) मौखिक स्त्रोतांची नोंद करताना घ्यावयाची काळजी.

५.१ प्रस्तावना

मौखिक इतिहास हा लोकांमध्ये प्रचलित आख्यायिका अथवा मौखिक आठवणी भोवती बांधलेला इतिहास आहे. अशा प्रकारच्या साधनामुळे इतिहासाची व्याप्ती वाढते. अशा इतिहास लेखनामुळे अनेक अज्ञात इतिहास नायकांना न्याय मिळतो. इतिहासाच्या सामाजिक अर्थाचे मूलगामी परिवर्तन घडवून आणण्याचे साधन त्यातून उपलब्ध होते. ज्या

munotes.in

इतिहासाला लिखित पुरावा नसतो, परंतु श्रुती, परंपरा, आख्यायिका, लोकप्रिय कथा इत्यादींच्या माध्यमातून तो इतिहास जतन केला जातो. त्याला मौखिक इतिहास म्हणतात. भारतात इ.स. ११४८-४९ मध्ये लिहिलेला कल्हणचा “राजतरंगिणी” हा इतिहासाचा पहिला ग्रंथ मानला जातो. त्याच्या पूर्व इतिहासाच्या अभ्यासासाठी मौखिक इतिहासाचा आधार घेणे आवश्यक ठरते. मौखिक इतिहासही ऐतिहासिक संशोधनातील एक आंतरराष्ट्रीय चळवळ बनली आहे. मौखिक इतिहासकारांनी इंटरनेटवर माहिती देण्याच्या अनेक पद्धती विकसित केल्या आहेत आणि त्यामुळे त्या अभ्यासकांना, शिक्षकांना आणि सर्वसामान्य व्यक्तींना ती माहिती सहज उपलब्ध होत आहे. मौखिक इतिहासाची व्यवहार्यता बळकट झाली कारण प्रसारणाच्या नवीन पद्धतींमुळे इतिहास पुराभिलेखागारातून निसटून मोठ्या समुदायापर्यंत पोहोचू शकत आहे.

५.२ स्मृती आणि मौखिक स्त्रोत

जतन केलेल्या मुलाखतींद्वारे आठवणी आणि अनुभव यांद्वारे मौखिक इतिहासात मोलाची भर पडली आहे. अशा मुलाखतीचे (ध्वनिमुद्रण) रेकॉर्डिंग रेकॉर्ड केले जाते आणि नंतर लायब्ररी किंवा संग्रहात ठेवले जाते. मुलाखत संशोधनासाठी वापरले जाते आणि रेडिओ, व्हिडिओ माहितीपट, संग्रहालय प्रदर्शन, नाट्यलेखन आणि सार्वजनिक सादरीकरणाच्या ठिकाणी त्यांचा उपयोग होतो. रेकॉर्डिंग, छायाचित्रे आणि संबंधित माहितीपट साहित्य हे सर्व इंटरनेटवर उपलब्ध केले जाऊ शकते. मौखिक इतिहासात रेकॉर्ड केलेली भाषणे, ध्वनिमुद्रित वैयक्तिक डायरी, मुलाखती आणि मुलाखती दरम्यान संवाद या सर्वांचा समावेश होतो.

मौखिक इतिहास गतकाळातील स्मृतीवर अवलंबून असतो, जो आपल्या भूतकाळाशी सलग्न असतो. कोणत्याही दोन लोकांना एकाच ऐतिहासिक घटना किंवा ठिकाणाची एकाच प्रकारे आठवणीत राहणार नाही. दोन लोकांनी एकाच घरात वास्तव्य केले असेल किंवा एकाच ठिकाणी मासेमारी केली असेल तरीही त्यांना जे आठवते ते कदाचित एकमेकांपेक्षा वेगळे असेल. याच दृष्टीकोनातून इतिहासाकडे पाहिल्यास इतिहासाच्या नोंदी करणाऱ्यांच्या दृष्टिकोनातील विभिन्नता दिसून येते. अलीकडच्या काळात इतिहासकारांनी ओळख, कथन आणि ऐतिहासिक स्मृती यांच्याभोवती असलेल्या प्रश्नांकडे आपले लक्ष वळवले आहे.

मौखिक ऐतिहासिक माहिती गोळा करण्यास कधी सुरुवात झाली हे पाहणे मनोरंजक ठरेल. सोळाव्या शतकात युरोपने अमेरिकेवर मिळवलेल्या विजयाच्या वेळी स्पॅनिश इतिहासकारांनी स्थानिक लोकांच्या इतिहासाची पुनर्रचना करण्यासाठी मौखिक स्त्रोतांचा आधार घेतला. वसाहतवाद आणि धर्मांतर या दोन्हींमध्ये मदत करण्यासाठी त्यांनी त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक परंपरांवर लक्ष केंद्रित करून या एकेकाळच्या महान संस्कृतींच्या पतनातून वाचलेल्यांची साक्ष गोळा केली. वसाहतवाद्यांच्या सांस्कृतिक गृहीतकांनी या ऐतिहासिक स्त्रोतांवर प्रभाव टाकला होता. त्यामुळे त्याची सत्यता पडताळून पहावी लागते.

५.३ अर्थ

मौखिक इतिहास म्हणजे ऐतिहासिक माहितीचे ध्वनीमुद्रण. एखाद्या व्यक्तीच्या जीवनाचा इतिहास किंवा भूतकाळातील अनुभवाचे प्रत्यक्षदर्शी अहवाल मुलाखतीद्वारे प्राप्त केले जाते व जतन केले जाते. मौखिक इतिहासाच्या नोंदी इतिहासकारांना समाजातील विविध दृष्टिकोनातील आणि वेगवेगळ्या स्थानकांवरील व्यक्ती त्यांच्या दैनंदिन जीवनापासून ते आपत्तीजनक घटनांपर्यंत त्यांच्या दैनंदिन जीवनाच्या संपूर्ण श्रेणीचा सामना कसा करतात हे समजून घेण्यास मदत करतात. काळजीपूर्वक जतन केलेले रेकॉर्डिंग्स भूतकाळाची साक्ष वर्तमानात देतात. असे पुरावे सर्जनशील कार्यक्रम आणि प्रकाशनांद्वारे पुढील पिढ्यांना माहिती देऊ शकतात, सूचना देऊ शकतात आणि प्रेरणा देऊ शकतात. मौखिक इतिहास साधन निर्माण करण्यासाठी दोन लोकांची आवश्यकता असते:

१) प्रश्न विचारणारा

२) प्रश्नांची उत्तरे देणारा

मौखिक इतिहास साधन पुढील बाबतीत इतरांपेक्षा भिन्न आहे.

१) **व्यक्ति निरपेक्षता:** मुलाखत घेणाऱ्याना केवळ काय घडले? असे विचारण्याची मुभा मिळते असे नाही तर जे घडले त्याबद्दल तुम्हाला कसे वाटले? हे देखील विचारता येते.

२) **सहनिर्मितीची भागीदारी:** कथन करणाऱ्यांना त्यांच्या वैयक्तिक अनुभवांचा त्यांच्या स्वत:च्या दृष्टिकोनातून आणि त्यांच्या स्वत:च्या शब्दांत अर्थ लावण्यासाठी आणि त्यांचे विश्लेषण करण्यास मोकळीक देते.

रेकॉर्ड केलेली मुलाखत जतन केल्याने प्रथमतः मौखिक इतिहास उलगडण्याचा उद्देश पूर्ण होतो. ऐतिहासिक स्त्रोतांच्या जतनाची सुरुवात रेकॉर्डिंग सुरक्षित ठेवण्यापासून होते. मौखिक इतिहास प्रकल्प हे तोंडी इतिहास तयार करण्यासाठी आणि जतन करण्यासाठी व्यक्ती किंवा गटांद्वारे नियोजित केलेले आणि अंमलात आणलेले उपक्रम आहेत. मौखिक इतिहास कार्यक्रम प्रमुख विषयांवर प्रकल्प राबवितात किंवा एका प्रमुख प्रकल्पावर लक्ष केंद्रित करतात. असे कार्यक्रम व्यापक समुदायासाठी प्रशिक्षण आणि सल्लामसलत सेवा देऊ शकतात.

मौखिक इतिहास संग्रहात मौखिक इतिहास जतन केला जातो. ज्यात रेकॉर्डिंग आणि त्यासोबत व्युत्पन्न सामग्री आणि संदर्भात्मक साहित्य (उदा. नकाशे, संशोधन नोट्स, पत्रव्यवहार, छायाचित्रे आणि मुलाखतीच्या नोंदी) यांचा समावेश होतो. अशा प्रकारचे संग्रह सहसा ग्रंथालय, संग्रहालय किंवा ऐतिहासिक अभिलेखागाराद्वारे प्रकाशित केले जातात. संग्रहातून कॅटलॉग रेकॉर्ड किंवा डिजिटल संग्रह वेब पोर्टलद्वारे संदर्भ घेता येतो.

मौखिक इतिहासकार शैक्षणिक कार्यालये, सरकारी कार्यालये, ग्रंथालये आणि संग्रहालये, वैद्यकीय आणि लष्करी स्थळे, समुदाय केंद्रे, कुटुंबे आणि इतर संस्थामध्ये भूतकाळाचा अभ्यास करीत आहेत.

munotes.in

१) संशोधकांच्या तात्कालिक संशोधनाच्या पलीकडे जाऊन व्यापक-आधारित माहिती गोळा करणे आवश्यक आहे जेणेकरून त्यांच्या मुलाखतींमध्ये अनेक ऐतिहासिक प्रश्नांचे निराकरण होईल. अशा लोकांचा शोध घ्या जे भविष्यातील पिढ्यांसाठी कोणतेही भौतिक रेकॉर्ड मागे ठेवू शकतात आणि असे प्रश्न विचारा जे यापूर्वी कधीही एखाद्या विषयाबद्दल किंवा घटनेबद्दल विचारले गेले नसतील

२) त्यांच्या मुलाखतीचे रेकॉर्डिंग आणि संबंधित साहित्य अभिलेखागार किंवा ग्रंथालयांमध्ये जमा करणे.

३) मौखिक इतिहासात मिळालेल्या माहितीचे व्यापक वितरण करण्यासाठी प्रकाशन व कार्यक्रम तयार करणे.

४) स्थानिक, राज्य, प्रादेशिक, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या माध्यमातून संशोधनासाठी व्यावसायिक मानकांना प्रोत्साहन देणे.

मौखिक इतिहास भूतकाळ जाणून घेण्यास मदत करतो

मौखिक इतिहास सार्वजनिक नोंदी, सांख्यिकीय माहिती, छायाचित्रे, नकाशे, पत्रे, डायरी आणि इतर ऐतिहासिक सामग्रीद्वारे प्रदान केलेल्या माहितीत वाढ करून भूतकाळाचे संपूर्ण आणि अधिक अचूक चित्र प्रदान करतो. दस्तऐवजीकरण केलेल्या घटनांचे प्रत्यक्षदर्शी विविध दृष्टिकोन इतिहासातील तफावत भरून काढतात. कधीकधी आधीच्या लेखी नोंदी दुरुस्त करतात किंवा प्रस्थापित नोंदीच्या विरोधी नोंदी मिळतात. मुलाखतकार प्रस्थापित नोंदींशिवाय इतर प्रश्न विचारू शकतात आणि आजपर्यंत न सांगितलेल्या किंवा विसरल्या गेल्या आहेत अशा कथा मुलाखतीत विचारू शकतात. कधीकधी अशा मुलाखती एखाद्या विशिष्ट ठिकाणाबद्दल, घटनेबद्दल किंवा व्यक्तीबद्दल उपलब्ध असलेल्या माहितीचा एकमेव स्रोत म्हणून कार्यरत असतात.

५.४ मौखिक इतिहासाचे स्त्रोत

१) मुलाखत

आधुनिक अथवा समकालीन इतिहास लेखनामध्ये मुलाखतींचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. मुलाखतींद्वारे घडलेल्या घटनांचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते. १९४२ ची चले जाव चळवळ, गोवा मुक्तिसंग्राम, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ इत्यादी ऐतिहासिक बाबींची माहिती त्यामध्ये भाग घेतलेल्या व्यक्तींची मुलाखत घेऊन मिळवली तर ते जास्त प्रत्ययकारी ठरते. म्हणूनच मुलाखत हा एक महत्त्वाचा प्राथमिक स्त्रोत आहे.

२) प्रश्नावली :

समकालीन इतिहासाचे आकलन होण्यासाठी प्रश्नावली महत्वाचे साधन आहे. साधने गोळा करण्यासाठी प्रस्तावनेचा उपयोग होतो. यामध्ये काही प्रश्नांची मालिका दिलेली असते. संबंधित व्यक्तींकडून ती भरून घेणे अपेक्षित असते. प्रश्नावलीत व्यक्तींना निश्चित स्वरूपाचे प्रश्न विचारलेले असतात. अतिशय कमी वेळात अनेक व्यक्तींना प्रश्न विचारण्यात येतात. याचे स्वरूप मौखिक नसून लिखित असते. त्यामुळे एकाच वेळेस हजारो व्यक्तींकडून प्रश्नावली भरून घेता येते. प्रश्नावलीत निरीक्षकाचा कोणताही प्रभाव पडत नाही त्यामुळे हा

एक वस्तुनिष्ठ पर्याय आहे. शासनाला आपले धोरण ठरवण्यासाठी लोकमत विचारात घेणे आवश्यक असते. लोकमत जाणून घेण्यासाठी प्रश्नावली हा एक महत्त्वाचा घटक असू शकतो. १८१८ मध्ये मराठी सत्तेचा पाडाव झाल्यानंतर नवीन प्रदेशात कशा प्रकारचे धोरण आखावे यासाठी एलफिस्टनने आपल्या अधिकाऱ्यांकडून प्रश्नावलीद्वारा पाठवली व मिळालेल्या माहितीच्या आधारे राज्यकारभार योजना आखली.

३) अनौपचारिक संभाषण :

बऱ्याच वेळेस सामान्य व्यक्ती मुलाखत अथवा प्रश्नावली यांना समजून घेवू शकत नाहीत. त्यांच्यावर या बाबींचे दडपण येते. अशा वेळेस त्यांच्यात मिळून मिसळून त्यांच्याशी संभाषण केले तर नुकत्याच घडलेल्या एखद्या घटनेबद्दल अथवा विशिष्ट ऐतिहासिक बाबींबद्दल त्यांचा दृष्टीकोन जाणून घेता येतो.

मौखिक इतिहास व्यक्ती आणि समुदायांनी ऐतिहासिक घटनांचा कसा अनुभव घेतला याचा तपशील देतो.

शाळा आणि महाविद्यालयामधील पारंपरिक इतिहासाचे अभ्यासक्रम सहसा भूतकाळातील प्रमुख घटनांवरच प्रकाश टाकतात. त्यात कोण, काय, केव्हा, कुठे, का आणि मग काय या मूलभूत तत्त्वांचा समावेश असतो. या प्रश्नाच्या उत्तरातून इतिहास उलगडत असतो.मौखिक इतिहास आपल्याला वैयक्तिक पातळीवर अनुभवात घेऊन भूतकाळाबद्दलच्या आपल्या आकलनात सखोलता आणतो. युद्धात तुम्ही काय केले? शासन निर्णयांमुळे सामान्य लोक आणि त्यांचे कुटुंब आणि समुदायांचे जीवन कसे बदलले? अशा प्रश्नांची विचारपूर्वक उत्तरे आतापर्यंत दुर्लक्षित वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकतात. अमेरिकेतील कृष्णवर्णीयांसह जगातील वसाहतीच्या अंमलाखालील देशातील गट इंग्लंड, फ्रान्स इत्यादी वसाहतवादी शक्तींच्या माध्यमातून नाकारले जातात. भारतातील अस्पृश्यांना मूलभूत मानवी हक्क नाकारण्यात आले. त्यांच्या ऐतिहासिक नोंदी ते जतन करू शकले नाहीत. अशा परिस्थितीत आठवणी किंवा न सांगितलेल्या कथा इतिहासाला नवीन आयाम देऊ शकतात. दुर्लक्षित आणि उपेक्षित घटकांना प्रस्थापित ऐतिहासिक प्रवृत्तींचा स्पर्श क्वचितच होतो. शोषित आणि त्यांच्या तक्रारी प्रस्थापित ऐतिहासिक लिखाणाने ठळकपणे अधोरेखित होत नाहीत म्हणून पर्यायी ऐतिहासिक लेखन हे समाजातील शोषित घटकांचे अभिव्यक्ती साधन बनते. मौखिक नोंदींसह इतिहासाची पुनर्रचना करणे हे इतिहासकारांचे उद्दीष्ट आहे. सरकारी अभिलेखीय नोंदींऐवजी सर्व प्रकारच्या प्रचलित ऐतिहासिक नोंदींवर उच्चभ्रूंचे प्रभुत्व असल्याने वैयक्तिक आठवणी, पत्रे आणि पारंपारिक साधनाचा स्वीकार केला जातो.

मौखिक इतिहास भावी पिढ्यांसाठी वारसा जतन करतो

मौखिक इतिहास भविष्यातील पिढ्यांसाठी आपण वर्तमानात कोण आहोत आणि भूतकाळाबद्दल आपल्याला काय आठवते याचे एक ध्वनी चित्र जतन करतो. अपरिहार्यपणे भावी पिढया त्यांच्या दृष्टिकोनातून आजच्या पिढीकडे पाहतील आणि त्यांचा न्याय करतील. भूतकाळातील कथेत सतत नवीन अर्थ लावून आवश्यक सुधारणा केली जाते. मौखिक इतिहास लोकांना काय घडले आणि का घडले याबद्दलच्या त्यांच्या स्वत: च्या

समजुतीद्वारे त्यांच्या स्वत:च्या शब्दात त्यांच्या कथा सामायिक करण्यास अनुमती देते. ध्वनीमुद्रणांचे जतन करण्याची पूर्ण काळजी घेतल्यास भविष्यात हे लोक नाहीसे झाल्यावरही त्यांचा अमुल्य वारसा टिकून राहील. आधुनिक भारतातील अनेक नेत्यांच्या ध्वनिफीत आजही उपलब्ध आहेत. त्यांचा आधार देखील मौखिक इतिहासाचा एक मौल्यवान स्त्रोत म्हणून घेता येईल. युट्यूब वर अनेक ऐतिहासिक माहिती देणारे चलचित्रपट असतात.

५.५ मौखिक इतिहासाचे जागतिकीकरण

इतिहासकारांच्या वाढत्या सकारात्मकतेमुळे मौखिक इतिहासाच्या जागतिकीकरणाला चालना मिळाली. मौखिक इतिहासाची पूर्वीची केंद्रे प्रामुख्याने उत्तर अमेरिका आणि पश्चिम युरोपमध्ये होती, परंतु अचानक झालेल्या राजकीय आणि सामाजिक बदलांसह डिजिटल क्रांतीने जगभरातील मौखिक इतिहासाची गतिशीलता बदलून भूतपूर्व सोव्हिएत गट, आशिया, आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका यांच्या इतिहासाचा समावेश आता केला आहे. पूर्वीच्या राजवटी आणि वसाहतवादी सत्तांकडून लेखी दस्तऐवजीकरणाच्या अपुरेपणामुळे मौखिक इतिहासाला वेग मिळाला आहे. स्थानिकांपासून राष्ट्रीय पातळीवरील सरकारे मौखिक इतिहासाला चालना देत आहेत. त्यासाठी त्यांनी विशिष्ट प्रकल्प आयोजित केले आहेत. त्याच वेळी मौखिक इतिहासाच्या लोकशाही आवेगाने अनेक अभ्यासकांना 'केवळ विशिष्ट वर्गांना प्रोत्साहन न देता सामान्यांना इतिहास लेखनात संधी देण्याची वेळ आली आहे', हे पटवून दिले आहे. मौखिक इतिहासकार विद्यार्थी आणि समुदायाच्या मुलाखती घेण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रशिक्षण देत आहेत. 'डुइंग ओरल हिस्टरी'च्या इंटरनॅशनल ओरल हिस्ट्री असोसिएशनने स्वीडन, ब्राझील, तुर्कस्तान आणि दक्षिण आफ्रिका या देशांत मौखिक इतिहास साधने मिळवण्यासाठी सभा भरवल्या आहेत.

अशा प्रकारच्या संस्थेचे प्रकाशित साहित्य जगभरातील नवीन प्रकल्पांचे प्रतिबिंबित करते. विविध ठिकाणी अभ्यासल्या जाणाऱ्या विषयांमध्ये फरक असला तरी मौखिक इतिहासकारांमध्ये पद्धती आणि तंत्रांमध्ये अनेक साम्ये आहेत. सार्वत्रिकदृष्ट्या आपल्या गृहीतकांची पुष्टी करताना बहुतेक वेळा परस्परविरोधी दृष्टिकोनाशी सामना करावा लागत आहे. कथेत आवाजांची विस्तृत श्रेणी जोडून मौखिक इतिहास ऐतिहासिक कथा सोपी करत नाही तर त्यास अधिक संमिश्र आणि अधिक उत्तेजक बनवितो. मुलाखत घेणाऱ्याने मोठ्या प्रमाणात साधने गोळा केल्यावर मौखिक इतिहासाची भरभराट होते. मुलाखतकाराचे कार्य म्हणजे आधीच सखोल संशोधन करणे व नंतर अर्थपूर्ण प्रश्न विचारणे. असे मुलाखतींच्या वेळी मौन बाळगण्याची शिस्त लावणारे मौखिक इतिहासकार व्यावसायिक परिषदांमध्ये एकत्र येतात तेव्हा ते बोलके बनतात. जिवंत लोकांशीच व्यवहार ठेवणारे एकमेव इतिहासकार या नात्याने मुलाखतकारांशी ते जवळीक प्रस्थापित करतात. जेणेकरून मुलाखत देणारे मोकळेपणाने बोलू शकतील.

मौखिक इतिहासकारही स्वत:च्या संकल्पना, पद्धती आणि नवीन तंत्रज्ञानाच्या उपाययोजनांवर सतत प्रश्न उपस्थित करत असतात. अनेक इतिहासकार मौखिक साधने कसे तयार करावेत आणि त्याचा वापर कसा करावा याबद्दल मतप्रवाह व्यक्त करतात. जगातील अशी जागा ओळखणे अशक्य आहे जिथे लोक आता मौखिक इतिहास साधनाचा वापर करत नाहीत. रेकॉर्डरपासून ते रील-टू-रीलकॅसेट, व्हिडिओ कॅसेट आणि डिजिटल

ऑडिओ टेप या उपकरणांनी मुलाखतकार, राजकारणी, स्थानिक लोक आणि स्थलांतरित, कलाकार आणि कारागीर, सैनिक आणि नागरिक यांच्या प्रमुख व दुर्लक्षित घटना उजेडात आणल्या आहेत. मौखिक इतिहासकारांनी नाझी होलो कॉस्ट (ज्यू लोकांचे हत्याकांड), जपानी-अमेरिकन नजरकैदेत आणि सोविएत गुलाग्समधून वाचलेल्यांच्या आठवणी नोंदवल्या आहेत. अंतर्गत शहरे, उपनगरे किंवा दुर्गम खेडी दुर्लक्षित समूह यांचेही दैनंदिन अनुभवही मुलाखतींनी टिपले आहेत.

बहुतेक इतिहास ग्रंथांच्या पानांमधून स्त्रिया आणि अल्पसंख्याक गायब असल्याचे इतिहासकारांच्या लक्षात आल्यावर मौखिक इतिहासकारांनी भूतकाळाचे अधिक वैविध्यपूर्ण व अचूक चित्र तयार करण्यासाठी मौखिक साधनावर भर दिला. जगातील बहुतेक देशात प्रत्येक राज्यात आणि प्रदेशात मौखिक इतिहासाच्या मुलाखतींचा संग्रह अस्तित्वात आहे. आपल्या घराशेजारच्या सार्वजनिक वाचनालयाच्या स्थानिक इतिहास संग्रहात ठेवलेल्या काही ध्वनिमुद्रित संचापासून ते विद्यापीठातील प्रमुख ग्रंथालयांमध्ये जतन केलेल्या हजारो ट्रान्सक्रिप्ट्सपर्यंतचा समावेश आहे. संघराज्य सरकारच्या अंतर्गत मौखिक इतिहासकारांनी राष्ट्रीय उद्याने आणि ऐतिहासिक स्थळे, मुत्सद्दी डावपेच, लष्करी रणनीती, गुप्तचर क्रियाकलाप, अंतराळ उड्डाणे आणि सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याणकारी कार्यक्रमांबद्दल सामान्य व विशिष्ट लोकांच्या साक्ष नोंदवल्या आहेत. कालांतरानेही माहिती असंख्य पुस्तके आणि लेख, संग्रहालय प्रदर्शने, लोकजीवन महोत्सव, रेडिओ कार्यक्रम, माहितीपट चित्रपट आणि वेब साइट्समध्ये लोकांपर्यंत पोहोचवली गेली आहे. इंटरनेटच्या विकासामुळे मौखिक इतिहासाच्या नोंदी आणि ध्वनीमुद्रणांच्या जगभर प्रसारास परवानगी मिळाली आहे. मौखिक इतिहास चळवळीचा वास्तविक परिणाम भविष्यकाळ येईपर्यंत पूर्णपणे जाणवू शकत नाही. गोळा केलेल्या बऱ्याच मुलाखती अलीकडील घटनांवर चर्चा करणाऱ्या समकालीन व्यक्तींसोबत आहेत. वैयक्तिक संशोधकांना मुलाखती प्रसिद्ध करण्यासाठी अभिलेखीय मौखिक इतिहास संग्रहाची प्रतीक्षा करण्याची नेहमीच गरज नसते. त्यांच्या स्वत:च्या टेपरेकॉर्डर्ससह सुसज्ज होवून उत्तर देण्यास तयार असलेल्या कोणालाही प्रश्न विचारण्यासाठी स्वत: पुढे जाऊ शकतात. परंतु जसजशी पिढ्यानपिढ्या निघून जातात आणि ऐतिहासिक घटनांमधील सहभागी आता हयात नाहीत तसतसे भविष्यातील संशोधकांना पूर्वीच्या मुलाखतींनी काय गोळा केले त्यावर प्रक्रिया केली आणि संग्रहात जमा केले यावर अवलंबून राहावे लागेल. हे भावी संशोधक आपल्या कार्याचा न्याय कसा करतील? आजचा मौखिक इतिहास आपल्या काळातील लेखी दस्तावेजीकरणाला किती महत्त्वाचा पूरक मानला जाईल किंवा वरवरचा म्हणून नाकारला जाईल? आपण जे काही करतो त्यातील किती जपले जाईल आणि किती गमावले जाईल? मौखिक इतिहासकारांनी भविष्यासाठी या बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

पत्रकार व इतिहासकार ॲलन नेव्हिन्स यांनी १९४८ मध्ये कोलंबिया विद्यापीठात पहिला आधुनिक मौखिक इतिहास संग्रह तयार केला. एक दशकापूर्वी ॲलन नेव्हीन्सने आपल्या 'द गेट वे टू हिस्टरी' या पुस्तकात अमेरिकेत ऐतिहासिक अभ्यासाचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रस्ताव मांडला होता आणि महत्त्वपूर्ण जीवन जगलेल्या जिवंत अमेरिकन लोकांच्या ओठातून आणि कागदपत्रांमधून प्राप्त करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न केला गेला होता. गेल्या साठ वर्षांच्या राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक जीवनात त्यांच्या सहभागाची संपूर्ण नोंद

केली होती. आधुनिक दळणवळण आणि वाहतूक यामुळे पत्रलेखन आणि दैनंदिनी कालबाह्य होत चालली आहे, हे ओळखून नेव्हिन्स यांनी कोलंबिया ओरल हिस्ट्री रिसर्च ऑफिसची स्थापना केली. या नवीन प्रयत्नांमुळे “मौखिक इतिहास” यावर विश्वास नसणाऱ्या लोकांनी त्यांच्यावर भरपूर टीका केली.

विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात जगभरात झालेल्या राजकीय आणि सामाजिक बदलांमुळे इतिहासकारांना अभिलेखीय दस्तऐवजी करणाच्या अपूर्णतेचा अंदाज आला. आशिया आणि आफ्रिकेतील नव्याने उदयास येणाऱ्या राष्ट्रांना असे दिसून आले की लिखित दस्तऐवजांमध्ये पूर्वीच्या वसाहतवादी मालकांची मते प्रतिबिंबित होतात आणि स्थानिक राष्ट्रीय अस्मितांचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी मौखिक इतिहासाचा वापर केला जात असे. सोव्हिएत युनियनचे विघटन झाल्यावर रशियन व पूर्व युरोपीय मौखिक इतिहासकारांचे ताबडतोब साम्यवादी राजवटींत दडपल्या गेलेल्या लोकांच्या वैयक्तिक साक्षी गोळा करून त्या प्रदेशाच्या अधिकृत इतिहासाचे पुनर्परीक्षण व पुनर्लेखन करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. ब्राझील आणि अर्जेंटिनामध्ये मौखिक इतिहासाच्या प्रकल्पांमध्ये लष्करी हुकूमशाहीच्या कालखंडांवर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. जेणेकरून सरकारी दहशतवादाने क्रूरता माजवलेल्यांच्या अनुभवांची नोंद करता येईल. वर्णभेदानंतरच्या काळातही दक्षिण आफ्रिकन लोक अशाच प्रकारे सत्याच्या आणि उपचारांच्या शोधात मौखिक इतिहासाकडे वळले. बऱ्याच राष्ट्रांमधील मुलाखतकारांना दडपशाही आणि सलोख्याच्या मुद्यांचा सामना करताना मुलाखत हे एक प्रभावशाली साधन वाटत आहे.

मौखिक इतिहासकार कोण बनू शकतो?

मौखिक इतिहास हा नेहमीच बहुआयामी राहिला आहे. अनेक व्यावसायिक इतिहासकार मौखिक इतिहासाचे आचरण करत असले तरी या क्षेत्रात प्रवेश करण्यासाठी इतिहासातील पदवी ही कधीही पूर्व अट नव्हती. सुस्थापित विद्वान कधीकधी मुलाखतकार व्यवस्थित घेवू शकत नाहीत. जर मौखिक इतिहासकारांना योग्य प्रशिक्षण दिले गेले असेल तर त्यांना मुलाखत घेणे सोपे जाईल व त्याची परिणामकारकता दुसून येईल. कायद्याच्या विद्यार्थ्यांनी न्यायाधीशांच्या मुलाखती घेतल्या आहेत. कोळसा खाण कामगारांनी इतर महिला कोळसा खाण कामगारांच्या यशस्वी मुलाखती घेतल्या आहेत. जपानमध्ये एका वैद्याने झपाट्याने लोप पावत चाललेल्या एका मच्छिमार समुदायातील आपल्या वृद्ध रुग्णांची मुलाखत घेतली. अशा मुलाखती भविष्यासाठी फार उपयुक्त ठरतात.

मौखिक इतिहासामध्ये शैक्षणिक आणि सामान्य व्यक्ती या दोघांसाठीही वाव आहे. वाजवी प्रशिक्षणासह, तोंडी इतिहास अभ्यासक्रम, कार्यशाळा कोणीही वापरण्यायोग्य तोंडी इतिहास परिषद आयोजित करू शकतो. विविध प्रकारच्या सहभागींसाठी मौखिक इतिहास परिषदा उल्लेखनीय आहेत. त्यापैकी रेडिओ आणि व्हिडिओ माहितीपट निर्माते, संग्रहालयाचे क्युरेटर, संग्रहकार, पत्रकार, मानववंशशास्त्रज्ञ आणि लोक साहित्यकार आहेत. विविध उद्दिष्टांची पर्वा न करता ते मुलाखतीच्या अनेक सामान्य पद्धती सामायिक करतात.

५.६ मौखिक इतिहासाने गोळा केलेली माहिती किती विश्वासार्ह असते?

संशोधक प्रणालीची सारी पथ्ये पाळली तर मौखिक इतिहास इतर संशोधन स्त्रोतांइतकाच विश्वासार्ह आहे. कोणत्याही प्रकारच्या माहितीच्या कोणत्याही एका घटकावर पूर्णपणे विश्वास ठेवला जाऊ नये आणि इतर पुराव्यांविरूद्ध सर्व स्त्रोतांची चाचणी घेणे आवश्यक आहे. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात अमेरिकन सैनिकांची मुलाखत घेण्यासाठी प्रशिक्षण घेतलेले इतिहासकार जेम्स मॅकग्रेगोर बर्न्स यांना असे आढळले की या मुलाखतींमुळे काही बनावट माहिती निर्माण झाली (लढाऊ युद्धात पायदळांनी किती वेळा आपल्या रायफली झाडल्या याबद्दल) आणि काही आश्चर्यकारक अंतर्दृष्टीही (किती सैन्य मारले गेले याबद्दल). बर्न्स यांनी असा निष्कर्ष काढला, की अशा प्रकारच्या मुलाखती हे लष्करी इतिहासात सर्वात मौल्यवान योगदान होते पण दस्तऐवज व शत्रूच्या नोंदींसारख्या अधिक पारंपारिक स्त्रोतांच्या सहवासात काळजीपूर्वक वापरल्या गेल्या तरच.

मौखिक इतिहास आणि लोकसाहित्य यात काय फरक आहे ? मौखिक इतिहासकार आणि लोकसाहित्यकार दोघेही माहिती गोळा करण्यासाठी मुलाखतींचा वापर करतात, परंतु त्यांची माहिती एकाच प्रकारची असेलच असे नाही. या दोन प्रथांचे वर्णन विरुद्ध टोक म्हणून केले गेले आहे. तोंडी इतिहासकार मुलाखतकाराच्या वैयक्तिक अनुभवांची नोंद करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात आणि लोकवाङ्मयकार समुदायाच्या पारंपारिक कथा, गाणी आणि इतर अभिव्यक्ती, तथ्य किंवा कल्पित कथा गोळा करतात. मौखिक इतिहासकार बहुधा पती-पत्नीची स्वतंत्रपणे मुलाखत घेईल आणि प्रत्येक जोडीदाराचा अद्वितीय दृष्टिकोन ओळखण्याचा प्रयत्न करेल. एक लोककथाकार एखाद्या कथेच्या आशयाप्रमाणेच ज्या प्रकारे सांगितले जाते त्यात तितकाच रस असल्यामुळे त्या जोडप्याची एकत्र मुलाखत घेत असे. बार्बरा ॲलन या लोककथाकाराने असे निरीक्षण केले आहे की इतिहासकारांना "मौखिक ऐतिहासिक स्त्रोत असे प्राथमिक भांडार वाटतात त्यामधून ऐतिहासिक पुरावे काढता येतात." मौखिक इतिहासकार, लोकसाहित्यकार, वंशशास्त्रज्ञ, मानव वंशशास्त्रज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ आणि भाषाशास्त्रज्ञ यांची मुलाखत घेण्याची प्रकार वेगवेगळे असते. प्रत्येकाची वेगवेगळी उद्दीष्टे आहेत, जी त्यांच्या कार्यपद्धतीवर प्रभाव पाडतात. जे प्रत्यक्षात काय घडले याचा ठोस पुरावा शोधतात आणि त्याचे शक्य तितके पूर्णपणे दस्तऐवजीकरण करतात. लोककथाकार, वंशशास्त्रज्ञ आणि मानव वंशशास्त्रज्ञांना अनेकदा वस्तुस्थितीच्या पडताळणीत कमी रस असतो आणि लोककथा इतर कथांपेक्षा कमी फायदेशीर म्हणून पाहतात. भाषाशास्त्रज्ञांना अनेकदा कथा सांगण्याच्या पद्धतीची जास्त काळजी असते. या विविध विद्याशाखांनी मुलाखतींचे विश्लेषण करण्याचा आणि वापरण्याचा विशिष्ट मार्ग असला, तरी त्यांच्या पद्धतशीर तंत्राच्या छेदनबिंदूने सामुदायिक, वांशिक आणि इमिग्रेशनच्या अनेक मुद्द्यांवर सहयोगी, क्रॉस-डिसिप्लिनरी, ओरल हिस्ट्री प्रकल्पांना परवानगी दिली आहे.

munotes.in

५.७ डिजिटल ऑडिओ रेकॉर्डिंग (ध्वनिमुद्रण) करताना घ्यावयाची काळजी

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे मौखिक इतिहासकारांचे कार्य वाढत आहे, परंतु नवीन उपकरणे आणि स्वरूपांच्या वेगवान विकासासाठी मौखिक इतिहासकारांनी बदलत्या प्रवाहाबद्दल सतर्क राहणे आवश्यक आहे.

१) व्यावसायिकांची मदत घेणे.

२) संशोधकाला परवडेल असा जास्तीत जास्त मजबूत आणि विश्वासार्ह रेकॉर्डर मिळवणे.

३) कमी क्षमतेचे ऑडिओ फायली तयार करणारे डिजिटल व्हॉईस रेकॉर्डर टाळणे.

४) यूएसबीसारख्या आउटपुट टर्मिनलसह रेकॉर्डर निवडणे जे आपल्याला ध्वनीमुद्रित फायली हस्तांतरित करण्यासाठी रेकॉर्डर थेट संगणकावर केबल करण्यास अनुमती देते. आपण यूएसबी कार्ड रीडर देखील वापरू शकता जेणे करून आपण आपल्या ध्वनीमुद्रित फायली फ्लॅश मेमरी कार्डवरून संगणकावर हस्तांतरित करू शकता.

५) तोंडी इतिहास मुलाखतींची नोंद करण्यासाठी योग्य मायक्रोफोन कंडेन्सर प्रकार (डायनॅमिक प्रकार नव्हे) असावेत. कंडेन्सर मायक्रोफोनसाठी रेकॉर्डर डिव्हाइसद्वारे (ज्याला फँटम पॉवर म्हणून संबोधले जाते) किंवा स्वतंत्र बॅटरीद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या पॉवर सोर्सची आवश्यकता असते. सर्वात सुरक्षित आणि कमीत कमी गोंगाट करणाऱ्या या इनपुटसाठी, स्टिरिओ मिनी-प्लग कनेक्शन नव्हे तर संतुलित एक्सएलआर कनेक्शनसह मायक्रोफोन निवडणे.

६) मायक्रोफोनची नीट चाचपणी करणे. रेकॉर्डरच्या अंतर्गत मायक्रोफोन आणि बाह्य मायक्रोफोनसह केलेल्या रेकॉर्डिंगची तुलना करणे आणि आपल्या अद्वितीय मुलाखत सेटिंगमध्ये आपल्या रेकॉर्डरसाठी सर्वोत्तम कार्य करणारा सेटअप निवडणे. काही डिजिटल रेकॉर्डरमध्ये उत्कृष्ट अंतर्गत मायक्रोफोन असतात.

५.८ सारांश

स्मृती ही मौखिक इतिहासाची मूलभूत गोष्ट आहे. ज्यातून माहिती काढली जाऊ शकते आणि जतन केली जाऊ शकते. मौखिक इतिहास रेकॉर्ड केलेल्या मुलाखतींद्वारे ऐतिहासिक महत्त्व असलेल्या आठवणी आणि वैयक्तिक भाष्ये गोळा करतो. मौखिक इतिहास लोकांना त्यांच्या स्वत: च्या शब्दात त्यांच्या कथा त्यांच्या स्वत: च्या आवाजात सामायिक करण्यास अनुमती देतो. मौखिक इतिहास संग्रहात मौखिक इतिहास जतन केला जातो. ज्यात नकाशे, संशोधन टिपणे, पत्रव्यवहार, छायाचित्रे आणि मुलाखतीच्या नोट्स सारख्या रेकॉर्डिंग आणि त्यासोबत व्युत्पन्न सामग्री आणि संदर्भित सामग्री यांचा समावेश आहे.

५.९ प्रश्नोत्तरे

१) मौखिक इतिहासाचा अर्थ आणि उपयुक्तता यांचे वर्णन करा.

२) मौखिक इतिहासाची साधने व त्यांचे प्रकार कोणते?

३) मौखिक इतिहासाचे महत्व आणि अशी माहिती संकलित करताना कोणती काळजी घ्यावी हे स्पष्ट करा.

५.१० संदर्भ

१) चार्लटन थॉमस एल., लोइस ई. मायर्स आणि रेबेका शार्पलेस, हंड्बुक ऑफ ओरल हिस्ट्री, अल्टामिरा प्रेस, २००६. इतिहास (२००७) आणि थिंकिंग अबाऊ ओरल हिस्ट्री (२००८) या दोन भागांमध्ये पुनर्मुद्रित.

२) डीब्लासियोडोना एम., चार्ल्स एफ. गॅन्झर्ट, डेव्हिड एच. मोल्ड, स्टीफन एच. पाश्चेन आणि हॉवर्ड एल. सॅक्स. कॅचिंग स्टोरीज: अ प्रक्टिकल गाईड टू ओरल हिस्ट्री. गिलो प्रेस, ओहियो यूनिवर्सिटी प्रेस, २००९.

३) डूइंग ओरल हिस्टरी : अ प्रॅक्टिकल गाइड, सेकंड एडिशन, डोनाल्ड ए. रिची ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००३

४) शेरॉन व्हेले आणि कॅथलिन शिलिंग, टॉकिंग हिस्ट्री ओरल हिस्ट्री गाईडलाईन्स, डिपार्टमेंट ऑफ एन्व्हायर्नमेंट अँड कॉन्झर्वेशन, (एनएसडब्ल्यू) नॅशनल लायब्ररी ऑफ ऑस्ट्रेलिया, जून २००४

५) http://www.baylor.edu/oralhistory/

६) http://www.oralhistory.org

❖❖❖❖

munotes.in

६

इतिहासातील नवीन प्रवाह : डिजिटल साधने

घटक रचना :

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ डिजिटल साधनांचे स्त्रोत

६.३ डिजिटल स्त्रोतांचे प्रकार

६.४ डिजिटल संसाधनांची उदाहरणे

६.५ डिजिटल साधनांचा संदर्भ देणे

६.६ डिजिटल साधनांची उपयुक्तता आणि मर्यादा

६.७ सारांश

६.८ प्रश्न

६.९ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे

या युनिटचा अभ्यास केल्यांनतर विद्यार्थी पुढील बाबी समजून घेण्यास सक्षम होऊ शकेल.

१) डिजिटल आणि ई स्त्रोत.

२) डिजिटल साधनस्त्रोतांचा अर्थ आणि प्रकार समजून घेणे.

३) डिजिटल साधनस्त्रोतांचा संदर्भ देणे.

४) डिजिटल साधनस्त्रोतांचे फायदे आणि मर्यादा.

६.१ प्रस्तावना

सध्या संगणक युग अवतरले आहे. पारंपारिक साधनासोबतच डिजिटल कॅमेरा, मोबाईल, इत्यादी आधुनिक साधनांचा वापर काळाची गरज बनली आहे. साधने केवळ अभिलेखागरात न राहता संगणक, इंटरनेट व इतर साधनाद्वारे सर्वसामान्य लोकांसाठी उपलब्ध होत आहेत. डिजिटल साधनांचा हेतू एखाद्या विषयाबद्दलची आपली समज सुधारणे आणि मिळवलेली माहिती तथ्यात्मकदृष्ट्या अचूक आहे हे सुनिश्चित करणे हा आहे. संशोधनासाठी केवळ मुद्रित

munotes.in

संसाधने वापरणे सध्याच्या काळात पुरेसे नाही. केवळ एक किंवा दोन डिजिटल संसाधनांचा वापर करण्याऐवजी व्यापक संशोधन करून आणि सर्व साधने अचूक आहेत की नाही हे तपासून आपण त्यांचा प्रभावीपणे वापर करू शकतो. संशोधन करताना संदर्भ आणि उद्धरण हेतूंसाठी आपण वापरत असलेल्या संसाधनांचा मागोवा ठेवणे महत्वाचे आहे. डिजिटलायझेशनमुळे ग्रंथालये, अभिलेखागार, ऐतिहासिक संस्था, संग्रहालये आणि व्यक्ती यांना त्यांचे संग्रह सर्व लोकांसोबत सामाईक करणे शक्य झाले आहे.

६.२ डिजिटल साधनांचे स्त्रोत

१) इंटरनेट अर्काइव्ह्ज (संकेतस्थळे संग्रह) :

डिजिटल साधन स्त्रोत सामाजिक शास्त्रज्ञ आणि डिजिटल मानव्यविद्या संशोधकांना ऐतिहासिक घटनांच्या संपत्तीचा अभ्यास करण्यास सक्षम करणारी साधने प्रदान करते.जगातील सर्व माहिती एकत्र आणण्याचा सर्वात उल्लेखनीय प्रयत्न म्हणजे इंटरनेट आर्काइव्ह (आयए) प्रकल्प आहे. हा जगातील सर्वात मोठा संग्रहित माहितीचा साठा वेब पोर्टल वर संग्रहित ठेवतो. संग्रहित माहिती स्त्रोताची गुणवत्ता आणि वेबसाइटच्या प्रत्येक रेकॉर्डची सत्यता आणि विश्वसनीयता समजून घेणे हा विद्वानांच्या संशोधनासाठी एक मध्यवर्ती मुद्दा आहे. डिजिटल अभिलेखागारांची उपयुक्तता वाढत आहे. सध्याच्या नोंदी अगदी अचूक असल्या तरी संग्रहित वेब सामग्री कालांतराने खराब होते. डिजिटल अभिलेखागारांतील सध्याच्या नोंदी अगदी अचूक असल्या तरी संग्रहित वेब सामग्री तेथून नाहीशी होवू शकते. वेब आर्काइव्हज फॉर हिस्टॉरिकल रिसर्च (The Web Archives for Historical Research) मध्ये सर्व लोकांना माहिती उपलब्ध होते.

२) वर्डकॅट :

जगभरातील १०,००० ग्रंथालयांमधून पुस्तके, डीव्हीडी, सीडी आणि ग्रॅबसाठी लागणारे लेख असलेल्या वस्तू वर्डकॅट (WordCat) द्वारे शोधता येतात. आपण वर्ल्ड कॅटमुळे आपल्या विभागातील सर्वात जवळचे ग्रंथालय देखील शोधू शकतो.

३) गुगल बुक्स :

पूर्वी 'बुक्स अँड गुगल प्रिंट' या नावाने ओळखले जाणारे आणि 'प्रोजेक्ट ओशन' या सांकेतिक नावाने ओळखली जाणारी 'गुगल बुक्स' ही एक सेवा आहे. गुगल बुक्स स्कॅन केलेली पुस्तके आणि मासिकांचा संपूर्ण मजकूर शोधते, ऑप्टिकल कॅरेक्टर रेकग्निशन (ओसीआर) वापरुन मजकूरात रूपांतरित करते आणि त्याच्या डिजिटल डेटाबेसमध्ये संग्रहित करते. यावर उपलब्ध असलेली पुस्तके एकतर प्रकाशक आणि लेखकांद्वारे किंवा गुगलच्या लायब्ररी भागीदारांद्वारे लायब्ररी प्रोजेक्टद्वारे प्रदान केली जातात. याव्यतिरिक्त गुगलने अनेक मासिक प्रकाशकांशी भागीदारी केली आहे, जेणेकरून त्यांचे अभिलेखागारातील साधनाचे रुपांतर डिजिटल साधनामध्ये होईल.

४) प्राचीन भारत - ब्रिटिश संग्रहालय :

ब्रिटीश संग्रहालयाची प्राचीन भारताबद्दल माहिती देणारी ऑनलाइन यंत्रणा आहे. प्राचीन संस्कृतींच्या संकेतस्थळांमध्ये काही उल्लेखनीय जागतिक संस्कृतींच्या कर्तृत्वावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे आणि मानवी विकासाच्या परस्पर-सांस्कृतिक विषयांचा शोध घेण्यात आला आहे. ब्रिटिश म्युझियमच्या संग्रहातील ॲनिमेशन, थ्रीडी मॉडेल्स आणि वस्तूंचा वापर करून प्राचीन भारतातील लोक, संस्कृती, श्रद्धा आणि इतिहास यांचा वेध घेतला गेला आहे.

५) द्रुकश्राव्य साधने (Audio visual sources) :

द्रुकश्राव्य साधनामध्ये छायाचित्रे, चित्रपट, व्हिडिओ, चित्रे, रेखाचित्रे, व्यंगचित्रे, मुद्रिते, डिझाइन्स आणि शिल्पकला आणि स्थापत्यकला यासारख्या त्रिमितीय कला यांच्या भाषणांचा समावेश होतो आणि ललित कला किंवा माहितीपट रेकॉर्ड म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकते. चित्रपट कथात्मक इतिहासापासून दूर जाऊन सामाजिक वास्तवाचे चित्रण करणाऱ्या प्रायोगिक चित्रपटाकडे आपण सहजपणे अनुकूल दृष्टिकोन स्वीकारू शकतो. उदाहरणार्थ, शोषण, संघटीत गुन्हेगारी, गुलामगिरी, स्त्रियांचे भावनिक आघात किंवा स्थलांतरित कामगारांच्या आणि बेरोजगारांच्या समस्यांवर प्रकाश टाकणारे चित्रपट. इतिहासाचे काल्पनिकीकरण न करता वास्तविकतेवर चित्रित इतिहास महत्वाच आहे. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे श्याम बेनेगल यांनी पंडित नेहरू लिखित भारताचा शोध या पुस्तकावरील भारत एक खोज ही दूरचित्रवाणीवरील मालिका. काही चित्रपट व मालिकांनी अशा अनेक बाबींकडे आपले लक्ष वेधणे आवश्यक आहे जे लिखित इतिहास एकतर दुर्लक्ष करतात किंवा व्यक्त करू शकत नाहीत. उदाहरणार्थ, श्याम बेनेगल यांच्याच 'अंकुर' सारखा चित्रपट दक्षिण भारतातील एका प्रदेशातील ग्रामीण सरंजामशाहीवर आणि त्याच्या सादरीकरणात सामाजिक-सांस्कृतिक अशा एकाच वेळी ऐतिहासिक आहे. भारतातील सत्ताधारी उच्चभ्रू आणि त्यांच्या एजंटांकडून आदिवासींचे होणारे शोषण अधोरेखित करणाऱ्या गोविंद निहलानी यांच्या 'आक्रोश' च्या बाबतीतही हेच खरे आहे.

६.३ डिजिटल स्त्रोतांचे प्रकार

डिजिटायझेशनमुळे ग्रंथालये, अभिलेखागार, ऐतिहासिक समाज, संग्रहालये आणि व्यक्ती यांना त्यांचे संग्रह सर्वांना उपलब्ध करणे सहज शक्य झाले आहे. आज संशोधकांना वर्णनात्मक स्वरूपातील प्राथमिक स्त्रोत जे पुर्वी केवळ अशा लोकांनाच उपलब्ध होते जे वैयक्तिकरित्या संग्रहाला भेट देऊ शकतात ते आता खुले झाले आहेत. आता आपल्याकडे अस्तित्वात असलेल्या काही डिजिटल संसाधनांची मूलभूत कल्पना आहे. प्रत्येकाची काही उदाहरणे पाहूयात. इंटरनेट संसाधनांमध्ये वेबसाइट्स, ब्लॉग्ज, शोध इंजिन आणि फोरमचा समावेश आहे, तर ऑफलाइन डिजिटल संसाधनांमध्ये प्रतिमा, संगीत आणि व्हिडिओ यांचा समावेश आहे.

munotes.in

१) वेबसाइटस

२) ब्लॉग

३) ऑनलाइन लायब्ररी आणि डेटाबेस

४) ऑफलाईन डिजिटल रिसोर्सेस

१) **वेबसाइट्स:** वेबसाइट हे संकेत स्थळांचे जाळे आहे जिथे आपण इंटरनेटवर माहिती शोधू शकतो. वेबसाइट्स शैक्षणिक, सूचनात्मक, मनोरंजक आणि वर्णनात्मक असू शकतात आणि सामान्यत: उत्पादने आणि सेवा विकण्यासाठी देखील वापरल्या जातात. विकिपीडिया, ऑनलाइन रिटेल साइट्स, शैक्षणिक किंवा संस्था साइट्स आणि सोशल मीडिया साइट्स ही सर्व वेबसाइट्सची उदाहरणे आहेत. वास्तविक पाहता ही यादी पुष्कळ मोठी आहे. सर्व वेबसाइट्स संशोधनासाठी विश्वासार्ह स्त्रोत असतातच असे नाही. (उदाहरणार्थ, आपण सोशल मीडियावर वाचलेल्या गोष्टीवर पूर्ण विश्वास दाखवू नये.) म्हणून आपल्याला आढळलेली माहिती अचूक आहे याची खात्री करण्यासाठी आपल्याला तपासणी करणे आवश्यक आहे.

२) **ब्लॉग्ज:** ब्लॉग्ज हे विचारव्यक्त करण्याचे ऑनलाइन साधन आहे जिथे लोक त्यांचे विचार, क्रियाकलाप किंवा वेगवेगळ्या विषयांबद्दलची मते नोंदवतात. ब्लॉग उपयुक्त माहितीने भरलेले तसेच सर्जनशील असू शकतात. शिवाय लेखकाच्या जीवनावर आधारित कथा प्रस्तुत करू शकतात.

३) **ऑनलाइन लायब्ररी आणि डेटाबेस:** ऑनलाइन लायब्ररी आणि डेटाबेस ही अशी ठिकाणे आहेत जिथे आपल्याला पुस्तके आणि इतर साहित्य, जसे की जर्नल्स, शैक्षणिक लेख आणि वर्तमानपत्रे ऑनलाइन आढळू शकतात. आपल्या शाळेत ऑनलाइन लायब्ररी असू शकते जेणे करून जास्तीत जास्त लोक लायब्ररीकडून प्रती न घेता एकाच वेळी अनेक पुस्तके वाचू शकतात. डिजिटल रिसोर्सेसमुळे एकाच ठिकाणी आपल्या अभ्यासासाठी आपल्याला आवश्यक असलेली प्रत्येक गोष्ट फ्री वेब आणि मोबाइल ॲपवरून घेता येते.

४) ऑफलाइन डिजिटल रिसोर्सेस

फोटो/ प्रतिमा : फोटो आणि इतर प्रकारच्या प्रतिमा डिजिटल असतात. कारण त्यात पिक्सेलने बनलेल्या असतात व एकाच वेळेस लाखो लोकांना पाहता येतात. छायाचित्रणातून (कॅमेऱ्याने फोटो काढणे) किंवा फोटो शॉप किंवा ऑटोकॅडसारख्या सर्जनशील यंत्रणेचा वापर करून प्रतिमा तयार करता येतात.

व्हिडिओ : स्मार्टफोन किंवा व्हिडिओ कॅमेरा अशा इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून व्हिडिओ तयार केले जातात. व्हिडिओंवर प्रक्रिया केली जाते आणि बायनरी कोडमध्ये संग्रहित केले जातात. मुंबई एशियाटिक सोसायटीने आधीपासूनची संशोधन पत्रिकांचे डीजीटलायझेषण केले असून सी डी मध्ये त्यांचा संग्रह केला आहे.

ऑडिओ रेकॉर्डिंग/ ध्वनिमुद्रण: व्हिडिओंप्रमाणेच संगीत आणि इतर ऑडिओ रेकॉर्डिंगही इलेक्ट्रॉनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून तयार केले जातात. लायब्ररीमध्ये ऑडिओ रेकॉर्डिंग

आणि सीडीमध्ये देखील समावेश असू शकतो. ऑडिओ रेकॉर्डिंगमध्ये भूतकाळातील काही ध्वनिमुद्रित केलेल्या मुलाखती देखील शोधता येतात.

शिक्षणातील डिजिटल साधने :

शिक्षणातील संशोधनामुळे विद्यार्थ्यांना माहिती शोधणे, वस्तुस्थिती तपासणे, पुराव्यासह त्याचा शोध घेणे आणि निष्कर्ष काढण्यासाठी त्याचे विश्लेषण करणे यासाठी आवश्यक कौशल्यांचा सराव करता येतो. एक विद्यार्थी म्हणून आपल्या संशोधनासाठी डिजिटल संसाधने आवश्यक आहेत. आपल्या अभ्यासादरम्यान डिजिटल संसाधनांचा जास्तीत जास्त फायदा कसा घ्यावा याबद्दल येथे काही मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत.

उपयुक्त, विश्वासार्ह आणि अद्ययावत अशा डिजिटल संसाधनांचा शोध घेणे.

शाळेचे ऑनलाइन ग्रंथालय

शैक्षणिक जर्नल्स

कॉलेज आणि विद्यापीठाच्या वेबसाइट्स

भाषेसाठी उपयुक्त डिजिटल संसाधने

आपल्या इंग्रजी भाषेच्या अभ्यासास पूरक म्हणून काही उपयुक्त डिजिटल स्त्रोतांमध्ये हे समाविष्ट आहे:

संग्रहित वर्तमानपत्रे, प्रतिमा, व्हिडिओ आणि ऑडिओ रेकॉर्डिंग

ऑनलाइन पाठ्यपुस्तके

शैक्षणिक जर्नल्स

ऑनलाइन शब्दकोश (हे आपले लेखन बनवण्यात मदत करू शकतात)

या सर्व गोष्टी आपल्या शाळेच्या लायब्ररी डेटाबेसमध्ये शोधता आल्या पाहिजेत.

६.४ डिजिटल संसाधनांची उदाहरणे

श्रीनिवास रामानुजन ग्रंथालयातील डिजिटल साधने

आय.आय.एस.ई.आर. पुणे येथील श्रीनिवास रामानुजन ग्रंथालय हे अध्यापन, अध्ययन आणि संशोधन उपक्रमांमध्ये एक सर्जनशील आणि नाविन्यपूर्ण भागीदार आहेत. ज्यात अध्यापन आणि शिक्षण पूर्णपणे अत्याधुनिक संशोधनाशी एकरूप करण्याची अपेक्षा बाळगून ग्रंथालयात इलेक्ट्रॉनिक तसेच मूलभूत शास्त्रे आणि संबंधित विषयांच्या क्षेत्रातील मुद्रित स्वरूपात संदर्भ पुस्तके, पाठ्यपुस्तके आणि संशोधन पत्रिकांचा समृद्ध संग्रह आहे. ऑनलाइन पूर्ण-मजकूर डेटाबेस, अमूर्त आणि अनुक्रमणिका डेटाबेस आणि मल्टीमीडिया संसाधने देखील लायब्ररीच्या संग्रहाचा एक भाग आहेत.

munotes.in

OPAC शोधा

ई-बुक्स

जर्नल्स

ई-रिसोर्सेस: प्रकाशक

ई-रिसोर्सेस: ए-झेड सूची

ई-रिसोर्सेस: आर्काइव्हज

दूरस्थ प्रवेश पोर्टल

ग्रंथसूची डेटाबेस

डिजिटल रिपॉझिटरी

सेंट्रल लायब्ररी आयआयटी आयआयटी मुंबईत डिजिटल सोर्स

ई-बुक्स

ई-जर्नल्स (प्रकाशक वाइज)

ओपन ॲक्सेस रिसोर्सेस

सीडी आणि डीव्हीडी

नॅशनल डिजिटल लायब्ररीमध्ये खालील विषयांवरील पुस्तके, व्हिडिओ लेख आणि व्हिडिओ आहेत.

शासकीय माहिती

डेटा पोर्टल इंडिया हे भारत सरकारच्या डिजिटल माहिती स्त्रोत उपक्रमास समर्थन देण्यासाठी एक व्यासपीठ आहे. या पोर्टलचा वापर भारत सरकारची मंत्रालये / विभाग / संस्थांद्वारे माहिती प्रकाशित करण्यासाठी आणि सार्वजनिक वापरासाठी प्रकाशित करण्यासाठी केला जावा असा हेतू आहे. सरकारच्या कामकाजात पारदर्शकता वाढविण्याचा त्याचा हेतू आहे आणि विविध दृष्टीकोन देण्यासाठी सरकारी डेटाच्या आणखी अनेक नाविन्यपूर्ण वापराचे मार्ग देखील उघडले आहेत. वापरकर्ते डेटासेट, ॲप्स, समुदाय आणि जागतिक वाइड डेटा साइट्स इत्यादींचा वापर करू शकतात. जूलै २०१५ मध्ये भारत सरकारने ऑनलाइन पायाभूत सुविधा सुधारण्यासाठी आणि नागरिकांमध्ये इंटरनेट सुलभता वाढविण्यासाठी 'डिजिटल इंडिया' उपक्रम सुरू केला (उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागाला हाय-स्पीड इंटरनेट नेटवर्कशी जोडणे) त्याद्वारे देशाला अधिक डिजिटलदृष्ट्या प्रगत होण्यासाठी सक्षम बनविणे.

munotes.in

या उपक्रमात खालील तीन प्रमुख उद्दीष्टे समाविष्ट आहेत:

सुरक्षित आणि स्थिर डिजिटल पायाभूत सुविधा स्थापित करणे

डिजिटल सेवा वितरीत करणे

प्रत्येक नागरिकाला इंटरनेट उपलब्ध करून देणे

हाथी ट्रस्ट डिजिटल लायब्ररी हा डिजिटलाइज्ड पुस्तके आणि नियतकालिकांचा एक मोठा संग्रह आहे. यातील प्रत्येक पुस्तक लायब्ररी कॅटलॉग रेकॉर्डशी जोडलेले आहे. १९२५ पूर्वीचे बहुतेक दुर्मिळ पुस्तके व त्यातील पूर्ण मजकूर पाहण्यायोग्य आहे. उपयुक्त माहितीसाठी योग्य ते पृष्ठांचे क्रमांक मिळवता येतात.

आपल्या अवतीभोवती अभिलेखागार, नोंदी आणि ग्रंथ उपलब्ध असतात ज्यांचा इतिहासकार अभ्यास करू शकतात आणि भूतकाळाबद्दलची आपली समज विकसित करण्यासाठी त्यांची चौकशी करू शकतात. भूतकाळातील खुणांची साक्ष देणारे साहित्य, अवशेष आणि ग्रंथ हे इतिहासाचे प्राथमिक स्त्रोत आहेत. तसे पाहता जवळजवळ कोणतीही गोष्ट प्राथमिक स्त्रोत असू शकते. झाडाच्या कडादेखील हवामानाची परिस्थिती आणि हवामानातील बदलांची साक्ष देतात. न्यायालयीन कामकाज न्याय व्यवस्थेवर प्रकाश टाकू शकते. ज्याप्रमाणे कोणत्याही प्रकारची भौतिक वस्तू एक स्त्रोत म्हणून काम करू शकते त्याचप्रमाणे कोणतेही डिजिटल सामग्री इतिहास लेखनासाठी उपयुक्त ठरू शकते. भविष्यकाळात इतिहासाची साधने अधिकाधिक डिजिटल होत जातील.

ऐतिहासिक कार्याचा बराचसा भाग पुराभिलेखांमध्ये असतो. भूतकाळाचा अभ्यास करण्याची इतिहासकारांची क्षमता ही मुख्यतः पुराभिलेखशास्त्रज्ञांची आणि ऐतिहासिक नोंदींच्या निर्मितीत व व्यवस्थापनात गुंतलेल्या व्यक्तींशी संबधित असते. अभिलेखागाराचे विविध प्रकार आहेत. विशाल पुराभिलेखागर, लहान स्थानिक ऐतिहासिक पुराभिलेखागर, संशोधन ग्रंथालयातील हस्तलिखित संग्रह ही काही उदाहरणे आहेत.

६.५ डिजिटल साधनांचा संदर्भ देणे

अचूक संदर्भ देणे फार महत्वाचे आहे. ए पी. ए. शैलीचा वापर करून डिजिटल संसाधनांचा संदर्भ कसा द्यावा याची काही उदाहरणे येथे आहेत. वेबसाइटवर वेबपेज किंवा लेखाचा संदर्भ घेण्यासाठी आपण हे स्वरूप वापरले पाहिजे:

आडनाव, पहिले नाव. “लेखाचे नाव.” वेबसाइटचे नाव, वेबसाइटची लिंक, प्रवेश केलेली तारीख. उदा. राज देश., महात्मा जोतीराव फुले, अ मॉडर्न फिलोसोफर, (researchgate.net), डिसेंबर२०१३. ऑनलाइन लेखांचा संदर्भ देताना आपण लेख वाचल्याची तारीख देखील समाविष्ट केली पाहिजे.

डिजिटल स्त्रोतांची विश्वासार्हता तपासणे

डिजिटल साधने वापरताना विशेषत: ऑनलाइन साधने वापरताना आपल्याला मिळणारे स्त्रोत विश्वासार्ह आणि अद्ययावत आहेत याची खात्री करण्यासाठी आपण काही बाबी ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पुढील मार्ग येथे दिले आहेत:

एखादा लेख किंवा वेबपेज वर्तमान काळात सुरु आहे की नाही हे तपासून पाहावे लागते. अनेकदा लेखाच्या मथळ्याखाली तारीख व त्यासोबत लेखाच्या लेखकाचे नावही नमूद केलेले असते. आपण "लास्ट अपडेटेड ऑन" (लेखात केलेली शेवटची दुरुस्ती) देखील शोधली पाहिजे कारण हे आपल्याला लेख किंवा पृष्ठ सर्वात शेवटी केव्हा संपादित केले गेले होते हे सांगेल. जर एखादी वेबसाइट कालबाह्य, अतिसंकलित किंवा फक्त जुनी दिसत असेल तर आपण कदाचित आपली माहिती इतर स्त्रोतांशी पडताळून पाहणे आवश्यक आहे.

व्यापक मान्यता प्राप्त आणि विश्वसनीय संस्थांच्या संकेतस्थळांवर माहिती शोधण्याचा प्रयत्न करा. एखाद्या हौशी व्यक्तीने तयार केलेल्या वेबसाइट्सपेक्षा विद्यापीठाच्या वेबसाइट्स, संस्थेच्या वेबसाइट्स आणि ॲकॅडमिक जर्नल्समध्ये अधिक विश्वासार्ह आणि संपूर्ण माहिती असेल. ज्याला तुम्ही ओळखता (आणि कदाचित तुम्ही यापूर्वी त्यांचं काम वाचलं किंवा अभ्यासलं असेल) अशा एखाद्याने लिहिलेला लेख विश्वासार्ह असू शकतो. प्रस्थापित लेखक अशा प्रकारच्या विश्वसनीय संस्थांशी करार करून एकत्रितरित्या काम करतात.

संदर्भ आणि इतर वेबसाइट्सच्या लिंक्स शोधणे आवश्यक आहे. एखाद्या विशिष्ट विषयावरील उपयुक्त लेख सापडला असेल तर लेखकाने त्या विषयावरील काही कामांचा संदर्भ दिला आहे का हे पाहण्यासाठी खाली संदर्भ तपासून पाहावेत. आपल्याला त्या विषयावरील शैक्षणिक जर्नल्स, पाठ्यपुस्तके किंवा त्यांना उपयुक्त वाटणारे इतर वेब लेख उद्धृत केलेले व संदर्भित केलेले दिसतील. लेखाच्या शेवटी दिलेल्या संदर्भांवरून असे दिसून येते की त्या लेखावर संशोधन करण्यात आले आहे आणि म्हणूनच तो अधिक विश्वासार्ह आहे. केवळ आपल्या संशोधन विषयावर कौशल्य किंवा अधिकार असलेल्या वेबसाइट्सवरच माहिती मिळवावी.

६.६ डिजिटल साधनांची उपयुक्तता आणि मर्यादा

कोणत्याही साधनांप्रमाणेच डिजिटल संसाधनांची उपयुक्तता त्यांचा वेळ आणि स्थान यावर अवलंबून असते. असे असले तरीही डिजिटल साधनांची उपयुक्तता नाकारता येत नाही. पुढे या साधनाची उपयुक्तता व मर्यादा नमूद केल्या आहेत.

डिजिटल साधनांची उपयुक्तता :

केवळ मुद्रित संसाधने वापरण्याऐवजी संशोधन आणि माहितीमध्ये डिजिटल साधने विविधता आणतात.

ऑनलाइन संसाधने संशोधकाला वर्तमान आणि तथ्यात्मकदृष्ट्या माहिती अचूक आहे याची खात्री करण्यासाठी सक्षम करतात.

डिजिटल साधने मुद्रित संसाधनांपेक्षा अधिक परस्पर संवादी असतात ज्यामुळे लोकांना सर्जनशील आणि गंभीरपणे विषयांकडे पाहण्याची अधिक संधी मिळते.

अनेक डिजिटल संसाधने विनामूल्य किंवा स्वस्त असतात तर पाठ्यपुस्तके आणि इतर मुद्रण संसाधने तुलेनेने महाग असू शकतात.

डिजिटल संसाधने ही उपयुक्त शैक्षणिक साधने आहेत कारण ती विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारच्या नवीन शिक्षणाच्या संधी आणि पद्धती प्रदान करतात.

डिजिटल साधनांची मर्यादा :

बहुतेक डिजिटल संसाधनांमध्ये इंटरनेट सुविधा किंवा विद्युत उपकरणे आवश्यक असतात. काही लोकांना याबाबत पुरेशी माहिती नसते किंवा ते या सुविधा हाताळण्यात सक्षम नसतात.

ऑनलाइन साधनांची सत्यता पडताळणे कठीण असू शकते आणि काही माहिती अचूक किंवा अद्ययावत नसते.

वेगवेगळ्या डिजिटल स्त्रोतांमध्ये प्रवेश केल्याने कधीकधी संशोधकाचा गोंधळ होवू शकतो किंवा तो चुकीच्या माहितीने भारावून जाऊ शकतो.

डिजिटल संसाधने नेहमीच पुरेशी नसतात किंवा ते पारंपारिक साधनांना पर्याय ठरू शकत नाही. आपल्या संशोधन विषयाची संपूर्ण समज निर्माण करण्यासाठी त्यांना मुद्रित संसाधनांसह डिजिटल संसाधने पूरक ठरू शकतात.

डिजिटल संसाधनांचे दोन मुख्य प्रकार म्हणजे इंटरनेट संसाधने आणि ऑफलाइन डिजिटल संसाधने.

६.७ सारांश

ऐतिहासिक प्रक्रियेचे ठळक प्रतिबिंब दाखविणारे आणि मानवी समाजाच्या भूतकाळाचा अभ्यास करण्याची संधी उपलब्ध करून देणारे सर्व साहित्य इतिहासाचे स्त्रोत म्हणून ओळखले जाते. हस्तलिखित कागदपत्रे (खडकावर, भूर्जाची साल, चर्मपत्र, कागद) आणि अलीकडच्या काळातील छापील कागदपत्रे यासह लिखित ऐतिहासिक स्त्रोत हा सर्वात मोठा गट आहे. डिजिटायझेशनमुळे ग्रंथालये, अभिलेखागार, ऐतिहासिक स्त्रोत, संग्रहालये आणि व्यक्ती यांना त्यांचे संग्रह सर्वांना उपलब्ध करणे सहज शक्य झाले आहे. आज संशोधकांना वर्णनात्मक स्वरूपातील प्राथमिक स्त्रोत जे पुर्वी केवळ अशा लोकांनाच उपलब्ध होते जे वैयक्तिकरित्या संग्रहाला भेट देऊ शकतात ते आता खुले झाले आहेत. ऑनलाइन लायब्ररी आणि डेटाबेस ही अशी ठिकाणे आहेत जिथे आपल्याला पुस्तके आणि इतर साहित्य, जसे की जर्नल्स, शैक्षणिक लेख आणि वर्तमानपत्रे ऑनलाइन आढळू शकतात.

६.८ प्रश्न

१) डिजिटल आणि ई-स्त्रोतांचे स्वरूप आणि प्रकारांचे वर्णन करा

२) ऐतिहासिक डिजिटल आणि ई-स्त्रोतांचे स्त्रोत आणि त्यांची उपयुक्तता तपासा?

६.९ संदर्भ

१) अनिरुद्ध देशपांडे, फिल्म्स अॅज हिस्टॉरिकल सोर्सेस ऑर अल्टरनेटिव्ह हिस्टरी, , इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल विकली, खंड ३९, नंबर ४० (ऑक्टोबर २-८, २००४), प्रकाशित : इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली.

२) गॅराघनजी.एस., ए गाईड टू हिस्टॉरिकल मेथड, न्यूयॉर्क, फोर्ड हॅम युनिव्हर्सिटी प्रेस१९९६.

३) गॉटस्टॅक, एल., अंडरस्टँडिंग हिस्टरी, न्यूयॉर्क, अल्फ्रेड ए. नॉफ १९५१.

४) मॅकमिलन जे. एच. आणि शूमंडर एस., रिसर्च इन एज्युकेशन : अकॉन्स्युनिकल इंट्रोडक्शन, बोस्टन: लिटिल ब्राऊन अँड कंपनी १९८४.

५) शेफर आर.जे., ए गाईड टू हिस्टॉरिकल मेथड, इलियान्स : दडोर्सी प्रेस, १९७४.

६) https://guides.nyu.edu/primary/digitized-sources

७) https://guides.library.harvard.edu/history/digital

❖❖❖❖

munotes.in

७

इतिहासामधील दृष्टिकोन - सबाल्टर्न प्रवाह

घटक रचना :

७.० उद्दिष्टे

७.१ प्रस्तावना

७.२ सबाल्टर्न इतिहास लेखन

७.३ सबाल्टर्न विचार प्रवाहाचा उदय

७.४ अँटोनियोग्रामची व त्याचे सबाल्टर्न विषयक विचार

७.५ सबाल्टर्न इतिहास लेखनाची वैचारिक बैठक

७.६ सबाल्टर्नचा अभ्यास विषय व इतिहासाची साधने

७.७ सबाल्टर्न इतिहासकार

७.८ सारांश

७.९ प्रश्न

७.१० संदर्भ

७.० उद्दिष्टे

- सबाल्टर्न इतिहास लेखन म्हणजे काय हे अभ्यासणे.
- सबाल्टर्न इतिहास लेखनातील वैचारिक बैठक तपासणे.
- अँटिनिओग्रामचीचा अभ्यास करणे.
- सबाल्टर्न इतिहास लेखनातील विविध इतिहासकारांचा आढावा घेणे.

७.१ प्रस्तावना

विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या दोन दशकांमध्ये भारतीय इतिहास लेखनात एक नवीन विचारधारेचा उदय झाला. जो सबाल्टर्न विचारधारा या नावाने ओळखला गेला. या इतिहास लेखनाचा विषय 'सर्वसामान्य किंवा तळागाळातील लोकांचा इतिहास' हा असल्याने काही इतिहासकारांनी या लेखनाला' वंचितांचा किंवा जनसामान्यांचा इतिहास' असे देखील म्हटले. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर भारतीय इतिहास लेखनावर मार्क्सवादी विचारांचा पगडा होता. मार्क्सवादी इतिहासकारांच्या लेखनात आर्थिक दृष्टिकोन मुख्य असल्याने सामाजिक

munotes.in

विषय हे मागे पडत गेले. याच काळात समाजातील तळागाळातील वंचितांच्या कार्याचे, विचारांचे स्पष्टीकरण होणे आवश्यक वाटू लागले. यामधूनच सर्वसामान्यांचा इतिहास लिहण्याचा विचार प्रवाह जन्माला येऊन सबाल्टर्न इतिहास लेखन भारतात सुरु झाला. भारतात सबाल्टर्न इतिहास लेखनाची सुरवात डॉ. रणजित गुहा यांनी केली.

७.२ सबाल्टर्न इतिहास लेखन

सबाल्टर्न हा शब्द सर्वप्रथम मध्ययुगीन काळात इंग्लंडमध्ये शेतकरी किंवा कृषक दास यांच्यासाठी वापरला गेला. १७०० मध्ये हा शब्द सैन्यातील दुय्यम दर्जाच्या अधिकारांसाठी वापरला गेला. सर्वप्रथम मार्क्सवादी विचारवंत अँटिनिओग्रामची यांनी हा शब्द प्रयोग समाजातील वंचित समूहासाठी केला. सबाल्टर्न या शब्दाचा अर्थ शब्दकोशात कनिष्ठ दर्जाचे किंवा निम्न दर्जाचे लोक असा आहे. मराठीत सबाल्टर्न इतिहासासाठी 'दुय्यम समूहांचा इतिहास' किंवा 'वंचितांचा इतिहास' असा शब्दप्रयोग आला आहे. आपल्या जन्मापासून विविध अधिकारापासून वंचित असलेले लोक, समाज अथवा विशिष्ट गट किंवा समूह यांचा समावेश या गटामध्ये होतो. अँटिनिओग्रामची याने 'Prison Notes' नावाचा ग्रंथ लिहला. त्यामध्ये 'The Notes on the Italian History' या ग्रंथामध्ये त्यांनी वंचितांचा किंवा तळागाळातील इतिहासाबाबत सबाल्टर्न इतिहास लेखनाची संकल्पना मांडली.

सबाल्टर्न या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ सबॉर्डिनेशन म्हणजे गौणत्व किंवा निम्न दर्जा असा आहे. यामधून एकीकडे जसा कनिष्ठ दर्जा सूचित होतो, त्याचप्रमाणे कनिष्ठ बनविण्याचा शोषक वर्गाचा श्रेष्ठ दर्जा व श्रेष्ठत्वाचे संकेतही मिळतात. एक वर्चस्व टिकविणारा व दुसरा नाईलाज म्हणून वर्चस्व स्वीकारणारा अशी स्थिती ही इतिहासाच्या हजारो वर्षांच्या ज्ञान पटलावर दिसून येते. आतापर्यंत इतिहास लेखनात ज्या गटाला महत्व राहिले तो गट श्रेष्ठ व्यक्तींचा होय. एका अर्थाने हा इतिहास आपण वरच्या थरातून अभ्यासत असतो. इतिहास हा नेहमी सर्व सामान्यांच्या सहभागातून, कर्तृत्वातून, पराक्रमातून घडत असतो. श्रेष्ठ वर्ग फक्त नियोजन करूनच श्रेय मिळवतो. उदा. लढाईच्या यशात जसे सेनापतीचे नेतृत्व, त्याने आखलेले डावपेच महत्वाचे असतात किंबहुना त्यापेक्षा ही अधिक सैनिकांचे किंवा सबाल्टर्न गटाचे पराक्रम, त्यांनी दिलेल्या शर्थीचे लढत ही महत्वपूर्ण ठरते. राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक क्षेत्रातही असेच घडते. परंतु आजपर्यंतच्या इतिहास लेखनात इतिहासकारांनी नेमक्या याच गोष्टींचे भान ठेवले नाही. परिणामी वर्तमानातल्या सबाल्टर्न म्हणजे सर्वसामान्य गौणत्व घटकाला दुर्लक्षित केले गेले. या विचारातून इतिहास हा मुक्त करून नव्याने हा इतिहास लिहला जावा हे या विचारसरणीत अपेक्षित आहे.

थोडक्यात, या विचारसरणीत निम्न वर्गाचा, सामान्यांचा सहभाग इतिहासात नोंदविण्याची भूमिका स्पष्ट झाली. यामध्ये कामगार, शेतकरी, मजूर, दलित वर्ग, स्त्रियांचा अभ्यास ही विचारसरणी अंतर्भूत आहे. सबाल्टर्न इतिहासकारांनी मानव वंशशास्त्रे, सरंचनावादी, उत्तर – सरंचनावादी भाषाशास्त्र इ. पद्धतीवर सबाल्टर्नचा अभ्यास करत इतिहास लेखन केले.

७.३ सबाल्टर्न विचार प्रवाहाचा उदय

दक्षिण आशियायी राष्ट्रांमध्ये सबाल्टर्न विचार प्रवाह उदयास आला. दुसऱ्या जागतिक महायुद्धापूर्वी आशियायी राष्ट्रांवर अनेक वर्ष वसाहतवादी – साम्राज्यवादी युरोपियन राष्ट्रांचे वर्चस्व होते. या काळात त्या देशातील स्थानिक लोकांनी अनेक वेळा परकीय राज्यकर्त्यांविरुद्ध उठाव केले. या उठावात सर्वसामान्य लोकांचा महत्वपूर्ण सहभाग होता. परंतु इतिहास ग्रंथामध्ये त्यांच्या सहभागाचा अथवा कामगिरीचा कुठेही उल्लेख आढळत नाही. अशा उठावामध्ये त्या समाजातील तळागाळातील लोकांनी देखील महत्वाचा सहभाग घेतला होता, त्यामुळे त्यांच्या कार्याची अथवा त्यांच्या सहभागाची माहिती करून घेतल्याशिवाय त्याकाळातील इतिहासाचे सर्वांग आकलन अथवा दर्शन होणार नाही याची जाणीव काही इतिहासकारांना झाली. हा अभ्यास करण्याच्या उद्देशाने डॉ. रणजित गुहा यांनी 'Centre of South Asian Culture Studies' या संघटनेची उभारणी केली.

ब्रिटिशांच्या भारतावरील वसाहतिक शासनकाळातील विद्रोही चळवळीचे नवीन दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यासाठी काही भारतीय इतिहासकार एकत्र आले. पुढे १९८२ मध्ये सब्लाटर्न स्टडीज या शीर्षकाचा डॉ. गुहा यांनी संपादित केलेला एक लेखसंग्रह प्रकाशित केला. १९८२ पासून भारतीय इतिहासकारांचा एक वर्ग इतिहास व समाज यावर लेख लिहून प्रकाशित करत आहे व आतापर्यंत एकूण प्रकाशित ४५ लेखांना सबाल्टर्न स्टडीजच्या आठ खंडातून प्रकाशित केले. यामध्ये डॉ. रणजित गुहा, डॉ. दिपेश चौधरी, डॉ. सुमित सरकार, डॉ. शाहिद अमीन, डॉ. पार्थ चॅटर्जी, डॉ. ज्ञानेंद्र पांडे यासारख्या विद्वानांचा यामध्ये सहभाग राहिला आहे.

७.४ अँटोनियो ग्रामची व त्याचे सबाल्टर्न विषयक विचार

सामान्यांच्या अभ्यासाचा विचार करतांना या विचारसरणीचा मुख्य विचारवंत इटलीचा अँटोनियो ग्रामची हा होता. नवमार्क्सवादी विचारवंत म्हणून अँटोनियो ग्रामची हा ओळखला जातो. 'सबाल्टर्न' या शब्दाचा प्रयोग सर्वप्रथम अँटोनियो ग्रामचीने केला. पहिल्या महायुद्धानंतर इटलीमधील कामगारांच्या लढ्याचे नेतृत्व अँटोनियो ग्रामचीने केले. इटलीमध्ये मुसोलिनीच्या उदयानंतर हुकूमशाही विरुद्ध लिखाण केल्यामुळे १९२६ मध्ये ग्रामचीला तुरुंगात टाकण्यात आले. तुरुंगात असतांना प्रत्यक्ष कैद्यांना भेटून, चर्चा करून, माहिती मिळवून दैनदिन नोंदी त्याने तयार केल्या. अँटोनियो ग्रामचीच्या मृत्यूनंतर काही वर्षांनी म्हणजेच १९५० नंतर त्याचे लिखाण 'Selections from Political writings' आणि 'Selections from Prison Notebooks' या शीर्षकाखाली प्रकाशित झाले. या त्याच्या लिखाणात सबाल्टर्न विचार प्रवाह उदयास आला.

जो वर्ग समाजावर भौतिक दृष्ट्या वर्चस्व गाजवतो, तोच वर्ग त्या सामाजावर बौद्धिकदृष्ट्याही वर्चस्व गाजवतो. कार्लमार्क्सच्या या सिद्धांताचे स्पष्टीकरण करत असतांना ग्रामचीने आपला हेजिमनीचा (Hegemony) सिद्धांत मांडला. हेजिमनी या शब्दाचा शब्दकोशीय अर्थ 'Dominance of one group over another ' असा आहे. ग्रामचीच्या मते, समाजात नेहमीच दोन वर्ग असतात. एक सत्ताधीश किंवा नेतृत्व करणारा वर्ग (Dominance) व दुसरा दुय्यम वर्ग (Subaltern) उदा. ब्रिटिश भारतात ब्रिटिश हा व भारतीय हे. प्रत्येक

युगात सत्ताधीश हा अंकित वर्गावर आपले वर्चस्व कायम ठेवण्यासाठी दोन मार्गांचा अवलंब करतात. पहिला मार्ग हा दमनाचा व दुसरा मान्यतेचा असतो. सत्ताधीश वर्ग हा एकत्रित असतो व दुय्यम वर्ग हा विखुरलेला असतो. सत्ताधीश वर्ग हा दुय्यम वर्गास एकसंघ होऊ देत नाही, यास ग्रामची 'Traditional Intelligence' असे नाव देतो.

'हेजिमनी' या संकल्पनेचे विवेचन करतांना ग्रामची सबाल्टर्न ही संज्ञा वापरतो. ग्रामचीने सबाल्टर्न हा शब्द इटालियन सैन्यातील निम्न स्थरातील कॅप्टनच्या पदाखाली असणाऱ्या दुय्यम अधिकाऱ्यांसाठी वापरला आहे. लष्करी मोहिमांमध्ये प्रत्यक्ष लढण्याचे काम हा दुय्यम अधिकारी करतो. परंतु लष्करी मोहिमांचे यशाचे श्रेय मात्र नेहमी लष्करी नेतृत्व करणाऱ्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याला दिले जाते. त्याचप्रमाणे कोणत्याही सामूहिक कार्यात, चळवळीत, उठावामध्ये भिन्न समाज गटाचा सहभाग हा महत्वाचा असतो. त्यांच्या सहभागाच्या क्षेत्रापासून ते वंचित ठेवले जातात. त्यांच्या कार्याचा साधा उल्लेख देखील केला जात नाही. ग्रामचीचा हाच विचार डॉ. रणजित गुहा यांनी स्वीकारला आणि तो इतिहासाच्या अध्ययनाला लागू केला. इतिहासातली नोंद वरच्या थरातून म्हणजेच राजा, सेनापती, समाजातील प्रभावी गट, सत्ता गाजवणारा घटक यांच्यातून न घेता सामान्य स्तरावर काम करणाऱ्या, पराक्रम गाजवणाऱ्या तळागाळातल्या घटकातून घेतली जावी, असा विचार पुढील काळात जोर पकडू लागला. 'History from below' असा हा विचार होता. हा विचार पाश्च्यात देशात ग्रामची, फॉन्ट्स, कनान (Chanana), जीनचेझनांन्स (Eric Hobsbawn), एरीकहॉब्जबॉन, जॉर्ज रुड आणि इतर काही अभ्यासकांनी मांडला.

७.५ सबाल्टर्न इतिहासलेखनाची वैचारिक बैठक

डॉ. रणजित गुहा यांनी सबाल्टर्न इतिहासलेखनाची वैचारिक बैठक आपल्या 'सबाल्टर्न स्टडीज' च्या पहिल्या अंकाच्या प्रस्तावनेत सांगितली आहे. त्यात त्यांनी आजपर्यंतच्या इतिहास लेखनावर काही आक्षेप घेतले आहे ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) आधुनिक भारताचा इतिहास आजपर्यंत जो लिहला गेला आहे, तो उच्चभ्रू – उच्चवर्णीय व्यक्तींनीच लिहला आहे. तो लिहत असताना त्यांच्या विशिष्ट वैचारिक भूमिकेतून लिहला गेला असल्याने हा इतिहास फक्त उच्च वर्णीय व्यक्तींभोवतीच केंद्रित केला गेला असल्याचे आपल्याला दिसून येते.

२) भारतीय राष्ट्रीय चळवळीचे नेतृत्व उच्च वर्गातून आले, त्यामुळे उच्च वर्गीय इतिहासकारांनी त्यांचेच कार्य आपल्या लिखाणातून वर्णन केले व त्या चळवळीचे श्रेय उच्च वर्गीय नेतृत्वाच्या पदरातच टाकले.

३) प्रत्येक चळवळ, युद्ध, आंदोलने, मोर्चे यामध्ये एक व्यापक जनसमूह असतो. जनसमूहामुळे त्या घटनांचे स्वरूप व्यापक बनते. पण आजपर्यंतच्या इतिहासकारांनी त्या जनसमूहाची दाखल घेतली नाही.

४) काही इतिहासकारांनी आपल्या लेखनात शेतकरी, कामगार, महिला इ. चा उल्लेख केला आहे पण त्यांचे चळवळीतील स्थान त्यांची विचारसरणी यांची नोंद केली नाही.

५) मार्क्सवादी इतिहासकारांनी कामगार वर्ग, शेतकरी यांच्या कार्याची दाखल घेतली असली तरी या इतिहासकारांनी सामान्य शेतकऱ्यांची कामगिरी, मानसिकता, त्यांचे विचार, प्रेरणा याची कुठेही नोंद केली नाही.

थोडक्यात, आजपर्यंत इतिहासकारांनी लिहलेला इतिहास हा एकांगी व पक्षपाती आहे. समाजाच्या निम्नस्तरातील या गटांना जन समूहांना इतिहासात वंचित ठेवले आहे. या गटाला व समूहाला इतिहासामधील त्यांचे स्थान मिळवून देणे हे सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचे मुख्य उद्दिष्टे आहे.

७.६ सबाल्टर्नचा अभ्यास विषय व इतिहासाची साधने

भारतीय सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचे सुरुवातीचे अभ्यास विषय म्हणजे ब्रिटिश शासन काळातील शेतकरी, कामगार, आदिवासी, सामान्य सैनिक, साधारण व्यक्ती यांनी केलेले उठाव किंवा त्या उठावातील त्यांचा सहभाग, त्यांची त्या उठावातील भूमिका काय राहिली याचे सविस्तर विश्लेषण करण्यावर विशेष भर देण्यात येऊ लागला. भारतीय स्वतंत्र चळवळीमध्ये सहभागी असलेले सर्वसामान्य लोक हे नेत्यांच्या नेतृत्वामुळे किंवा त्यांच्या प्रेरणेमुळे या चळवळींमध्ये सहभागी झाले असे नाही. तसेच शेतकरी, आदिवासी हे एखाद्या चळवळींमध्ये आर्थिक कारणांमुळेच सहभागी झाले असे नाही, तर परकीय शासकांची धोरणे त्यांना त्यांच्या परंपरागत जीवनपद्धतीवर, आत्मसन्मानावर झालेला आघात वाटला म्हणूनच ते ब्रिटिशांविरुद्ध आपली संस्कृती, आत्मसंन्मान यांच्या स्वरक्षणार्थ या उठवत सहभागी झाले. हे सर्व उठाव उत्सुर्फ होते असे विचार सब्लाटर्न विचारवंतांनी मांडले. हा इतिहास प्रकाशात आणणे व त्यावर संशोधन करणे हेच सबाल्टर्न अभ्यास विषय आहेत.

सर्वसामान्य व्यक्तींच्या कर्तृत्वाला आधारभूत मानून त्यांचे श्रेय त्यांना द्यावे. गरीब शेतकरीच स्वतःच्या इतिहासाचा निर्माता होय. इतर कोणीही त्याला जबाबदार नसतो या दृष्टीनेच असे म्हणता येईल की, गरीब, शेतकरी, मजूर, गुराखी, दलित समाज व स्त्रीवर्ग ही या विचाराच्या निर्मितीचा मानकरी होय. या सर्व वर्गाला बाजूला ठेवून राष्ट्राचा इतिहास लिहला गेला तर तो अपूर्णच असेल किंवा तो चुकलेला असेल. म्हणूनच भारताचा इतिहास लिहत असतांना या सिद्धांताचा वापर केला जाऊन प्रासंगिक व आवश्यक विचार मांडले गेले. मूळ स्त्रोत व कर्ता यांचे मूळ संबंध निम्न वर्गीय इतिहास लेखनात अडथळे करतात. आजच्या मान्यता प्राप्त साधनांमधून सामान्यांच्या कर्तृत्वाची माहिती उपलब्ध होत नाही. त्यावर्गातील लोक स्वतः लिहिणारे नसल्याने पटवारी, लेखापाल, ठाणेदार, न्यायधीश इ. चा त्या कामात सहभाग असतो. म्हणूनच लोककथा, लोकगीते, लोकस्मृतीचा आधार घेऊन सामान्यांचे कर्तृत्व समजून घेण्याचा नवा पायंडा मान्य व्हावा. याव्यतिरिक्त सामान्य लोकांच्या भेटी घेता येतील. यामध्ये भरपूर फिरून श्रमपूर्वक व बुद्धिनिष्ठ पद्धतीने माहिती गोळा करण्याची जबाबदारी संशोधकांची असते. अशी माहिती संकलित करून जवळच्या इतिहासाच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळावर प्रकाश टाकून ते या सिद्धांतानुसार मांडला पाहिजे.

munotes.in

७.७ सबाल्टर्न इतिहासकार

१) डॉ. रणजित गुहा :

भारतीय इतिहास लेखनशास्त्रात सबाल्टर्न इतिहासलेखनाचे बीज रोवण्याचा श्रेय डॉ. रणजित गुहा यांनाच दिले जाते. सबाल्टर्न स्टडीज या शीर्षकाखाली 'Writings on South Asian History' या मालिकेत त्यांनी अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध केले. 'A Rule of Property for Bengal' या ग्रंथामध्ये त्यांनी बंगालमधील कायमधारा पद्धतीमुळे शेतीवर झालेले परिणाम व ही पद्धत ब्रिटिशांना कशी फायद्याची ठरली याचे वर्णन केले. ‘Elementary aspects of peasant insurgency in colonial India’ या ग्रंथामध्ये त्यांनी सबाल्टर्न विषयक दृष्टिकोन विशद केले आहे. व यात त्यांनी भारतातील वसाहतवादी काळातील शेतकरी विद्रोहाची मुख्य अंगे मांडली. ' Dominance without Hegemony 'या लेखसंग्रहात त्यांनी वसाहतवादी राष्ट्रातील राज्यशासन व वसाहतीतील त्यांचे शासन यातील भेद स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. 'An Indian Histography of India' या भाषण संग्रहात ब्रिटिशांनी भारतात आपली सत्ता स्थिर करण्यासाठी दमण मार्ग व समंती मिळवण्याचे कोणते मार्ग स्वीकारले याचे विश्लेषण केले आहे.

२) डॉ. शहीद अमीन :

सबाल्टर्न स्टडीजचे एक संस्थापक व दिल्ली विद्यापीठातील इतिहासाचे प्राध्यापक डॉ. शहीद अमीन या इतिहासकाराने १९२० ते १९२२ या काळातील असहकार चळवळीत सहभागी झालेल्या शेतकऱ्यांच्या मनावर महात्मा गांधींचा कसा प्रभाव होता हे स्पष्ट केले. १९२२ मधील चौरीचौरा प्रकरणाशी संबंधित असलेल्या वेगवेगळ्या समाज गटांची मनोभूमिका विशद करण्याचा प्रयत्न केला. डॉ. शहीद अमीन यांच्या ‘Making the nation habitable’ हा लेख आणि ‘Remembering the Musselman’s’ या ग्रंथात धर्मनिष्ठ गटाच्या दृष्टिकोनातून होणाऱ्या इतिहास लेखनाचे धोके व दुष्परिणाम यांचा अभ्यास केला.

३) पार्थ चॅटर्जी :

सबाल्टर्न स्टडीजच्या स्थापनेमध्ये पार्थ चॅटर्जी यांचा देखील महत्वपूर्ण सहभाग होता. चॅटर्जी यांनी वंचित आणि निर्वसाहतवाद या विषयावर विशेष कार्य केले. पार्थ चॅटर्जी यांनी 'The Nationalist Resolution of the women’s Questions' हा प्रबंध व ‘Essays in colonial History’ ग्रंथाद्वारे भारतातील उपेक्षित व दुर्लक्षित घटक म्हणून स्त्रियांच्या जीवनावर प्रकाश टाकला. पार्थ चॅटर्जी यांनी इतिहासाचा अभ्यास करतांना समाजाची एक महत्वाची बाजू म्हणून स्त्रियांचे योगदान व कार्याकडे कसे दुर्लक्ष झाले व वेगवेगळ्या कालखंडात स्त्रियांच्या कार्याची कशी उपेक्षा करण्यात आली यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

४) सुमित सरकार :

दिल्ली विद्यापीठातील इतिहासाचे प्राध्यापक व प्रसिद्ध इतिहासकार म्हणून सुमित सरकार यांना ओळखले जाते. त्यांनी भारतीय राष्ट्रीय चळवळीतील सर्वसामान्य लोकांचा समावेश,

munotes.in

दुर्लक्षित गटांचा इतिहास, राष्ट्रीय चळवळीत महात्मा गांधींचे नेतृत्व, पाश्चिमात्य वसाहतवादी शासनाचे वर्चस्वाचे स्वरूप याविषयावर लिखाण केले आहे.

'Modern India' या ग्रंथात त्यांनी ब्रिटिशांच्या आगमनापासून त्यांच्या विरुद्ध झालेल्या उठावांचा, उठावामागील प्रेरणांचा उल्लेख केला आहे. तसेच राष्ट्रीय चळवळीतील जन आंदोलने मध्यमवर्गीयांची भूमिका, महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाचे स्वरूप कसे होते याचे प्रतिपादन त्यांनी केले. 'Writings Social History' या ग्रंथात ते पाश्च्यात वसाहतवादी वर्चस्वाचे स्वरूप उलगडवून दाखवतात. 'Decline of the Subaltern Studies' या लेखात ते समाजातील वंचित गटाच्या कार्यावर व मानसिकतेवर भर देतांना त्यांच्या सामाजिक इतिहासाकडे दुर्लक्ष होत असल्याची तक्रार करतात.

५) डॉ. इरफान हबीब यांचे सबाल्टर्न विषयक विचार :

डॉ. इरफान हबीब यांच्या मते, डॉ. रणजित गुहा व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी तळागाळातील लोकांचा इतिहास किंवा वंचितांचा इतिहास ही संकल्पना ग्रामचीच्या विधानावर उभी केली आहे. ग्रामचीच्या मते, शेतकरी स्वतःची नवीन विचारसरणी निर्माण करू शकत नाही. परंतु इरफान हबीब यांच्या मते, तळागाळातील लोंकांचा वर्ग नसतो. तर त्या जाती, जमाती अशा स्वरूपात असतात. त्यांना वर्ग म्हणता येणार नाही. भारतातील तळागाळातील लोकांमध्ये स्वतःच्या विचार परंपरा असतात असा दावा करणे ऐतिहासिक नाही. हबीब यांनी सबाल्टर्नच मूल्यमापन करतांना म्हटले की,

'The Subaltern scholars are happy narrators of tragedy, it is not their task to look for solution' (सबाल्टर्न विद्वान हे शोकांतिकेचे आनंदी वर्णन करणारे आहेत, त्यावर उपाय शोधणे त्यांचे काम नाही.)

७.८ सारांश

सबाल्टर्न इतिहासलेखन प्रवाह भारतात विसाव्या शतकाच्या शेवटी विकसित झाला. या लेखन पद्धतीमुळे इतिहास लेखनाला एक नवीन दिशा मिळाली. या प्रवाहाने दुर्लक्षित समाज गटांना इतिहासात स्थान मिळवून दिले. तसेच दुर्लक्षित समाज गटांचे, लहान प्रदेशातील घडामोडींचे इतिहास त्याद्वारे शब्दबद्ध झाले. या प्रवाहामुळे ब्रिटिशांच्या भारतावरील वासाहतिक शासनकाळातील विद्रोही चळवळीचे नव्या दृष्टीकोनातून अभ्यास झाला. हा विचार प्रवाह मार्क्सवादाशी काही अंशी जवळ असून आर्थिक इतिहासाच्या व्यतिरिक्त इतर स्तरातील सत्ता गाजवणारे व त्यांचे अंकित गट यांच्या परस्पर संबंधाचे चिकित्सक विश्लेषण करून या प्रवाहाने इतिहासलेखनाला एक नवीन आयाम दिला.

७.९ प्रश्न

१) सबाल्टर्न इतिहास लेखनाचा आढावा घ्या?

२) सबाल्टर्न इतिहास लेखनातील डॉ. रणजित गुहा यांचे योगदान स्पष्ट करा?

३) सबाल्टर्न इतिहास लेखनातील विविध इतिहासकारांचा आढावा घ्या?

४) सबाल्टर्न इतिहास लेखनातील अँटोनियो ग्रामचीची भूमिका स्पष्ट करा ?

७.१० संदर्भ

१) कोठेकर शांता, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५

२) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११

३) देव प्रभाकर, इतिहासशास्त्र : संशोधन, अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नाशिक, २००७

५) वाम्बूरकर जास्वंदी, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४

६) इतिहास लेखन मीमांसा, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका : खंड १, लोकवाङ्मय गृह, २०१०

७) सरदेसाई बी. एन, इतिहासलेखन शास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२

८) इतिहास लेखन परंपरा (स्टडीमटेरियल) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

९) Sreedharan E, A Textbook of Histography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004

१०) Shaikh Ali B, History: Its Theory and Methods, Macmillam, 1978

❖❖❖❖

munotes.in

८

स्त्रीवादी प्रवाह

घटक रचना :

८.० उद्दिष्ट्ये

८.१ प्रस्तावना

८.२ स्त्रीवादी इतिहास लेखन

८.३ स्त्रीवादी चळवळीचा अर्थ व व्याख्या

८.४ स्त्रीवादामधील विविध प्रवाह

८.५ स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा आधार

८.६ भारतातील स्त्रीवादी इतिहास लेखनाची परंपरा

८.७ सारांश

८.८ प्रश्न

८.९ संदर्भ

८.० उद्दिष्ट्ये

१) स्त्रीवादी इतिहास लेखन ही संकल्पना समजून घेणे.

२) स्त्रीवादातील विविध प्रवाहांचा आढावा घेणे.

३) भारतातील स्त्रीवादी इतिहास लेखन परंपरांचा आढावा घेणे.

८.१ प्रस्तावना

जगभरातील मानवी समाजव्यवस्थेला प्रदीर्घ असा इतिहास आहे. प्रत्येक समूहाच्या, प्रदेशाच्या, कालखंडाच्या समकालीन घटनांचा विचार करतांना जगामधील बहुतांश समाज समूहांमध्ये (संस्कृतीमध्ये) पुरुषांच्या तुलनेने स्त्रियांना दुय्यम स्थान होते. भारतीय इतिहासात प्राचीन कालखंडापासून सामाजिक व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांचे दुय्यम स्थान आढळते, असे असले तरी काळानुसार स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, कौटुंबिक जीवनशैलीत व एकंदरीत सामाजिक मूल्यव्यवस्थेमधील स्त्रियांचे स्थान व दर्जा यामध्ये बदल होत गेलेला दिसून येतो.

munotes.in

आधुनिक काळात स्त्री सक्षमीकरणाचा प्रयत्नांचाच एक भाग म्हणून स्त्रीवादी विचार प्रणालीच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. या चळवळीने स्त्रियांच्या प्रश्नांना अधिक महत्व दिले. स्त्रियांशी निगडित सर्व प्रश्न हाताळतांना स्त्रीवादी संकल्पना अस्तित्वात आली. स्त्रियांचे दासत्व कसे व केव्हा निर्माण झाले, याचे उत्तर शोधताना स्त्रीमुक्ती चळवळींना स्त्रियांच्या इतिहासात पडताळून पाहण्याची गरज वाटू लागली व यामधूनच स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा एक ज्ञानशाखा म्हणून विकास होत गेला.

८.२ स्त्रीवादी इतिहास लेखन

पितृसत्ताक कुटुंब व्यवस्थेमुळे केवळ भारतातच नव्हे तर जगाच्या इतिहासात स्त्रिया दीर्घ काळ शोषित व उपेक्षित राहिल्या. अठराव्या शतकात पाश्चात देशात स्त्रीवादी विचार सरणीचा उदय झाला. परंतु विकसित व विकसनशील देशात स्त्री चळवळ व स्त्रीवादी अभ्यास वेगवेगळ्या टप्प्यांवर विकसित झाला. स्त्रीवाद म्हणजे समान हक्क, समान संधी व समान दर्जा होय. स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा अभ्यास करतांना प्रथम स्त्रीवाद म्हणजे काय? (What is Feminism ?) हे समजून घेणे आवश्यक ठरते. स्त्रीवाद ही व्यापक संकल्पना आहे. स्त्रीवाद हा स्त्रियांच्या प्रश्नांपुरताच मर्यादित विचार न करता जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील शोषणाविरुद्ध आवाज उठवतो. स्त्रीवादाचा विकास स्त्रियांचे हक्क व त्यांच्यावरील अन्याय - अत्याचार यांना विरोध करणाऱ्या चळवळीमधून झाला. स्त्रीवादी विचारसरणीमध्ये स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने प्रगती व विकासाच्या समान संधी, शोषण आणि विषमतेवर आधारित पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थेला विरोध, लिंगभेदाला विरोध, सर्वच क्षेत्रात पुरुषांप्रमाणेच स्त्रियांना समान अधिकार आणि स्त्रियांच्या सक्षमीकरण करण्यासाठीचे साथीचे प्रयत्न इ. स्त्रीवादी विचार प्रणालीचे आधारभूत तत्वे आहे.

भारतात स्त्रीवादाच्या आगमनानंतर बऱ्याच काळाने स्त्रीवादी इतिहास लेखनाविषयी लिहले जाऊ लागले. खरे तर भारतात समाज सुधारणेच्या चळवळी व स्वातंत्र्याच्या चळवळीमधून स्त्रीवादाचा विचार हा रुजू लागला. प्रारंभीच्या काळात साहित्यांमधून व नंतर मोर्चे, चळवळी, अभ्यास केंद्र इ. माध्यमातून स्त्रीवादाचे बीजारोपण भारतात झाले. १९७५ हे 'जागतिक महिला वर्ष' व १९७५ ते १९८५ हे 'जागतिक महिला दशक' म्हणून घोषित करण्यात आले. भारतात वाढणाऱ्या स्त्री चळवळी लक्ष्यात घेऊन १९८१ मध्ये एस. एन. डी. टी. (S.N.D.T.) विद्यापीठात स्त्रीवादी अभ्यासविषयक पहिली परिषद भरली, या परिषदेमधून स्त्री अभ्यास केंद्राची संकल्पना जन्माला आली व पुढील काळात ती हळूहळू विस्तारित गेली.

इतिहास या शब्दाचा विग्रह 'इति + ह + आस' म्हणजेच 'हे असे घडले असा' होतो. या History मध्ये His – Story किंवा Her – Story ला कुठेही स्थान नव्हते. परंतु १९७०च्या दशकातील स्त्री चळवळीने सुरु झालेल्या स्त्री - अभ्यासाने इतिहास या ज्ञानशाखेचे स्वरूप बदलून टाकले. स्त्री - प्रश्नांचा अभ्यास हा विविध ज्ञानशाखांच्या माध्यमातून होऊ लागला. यामधूनच अनेक स्त्रीवादी विचारवंतांनी इतिहास या ज्ञानशाखेची स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून पुर्नमांडणी करण्याचे काम हाती घेतले. आता 'स्त्रियांचा अभ्यास', 'स्त्रियांचा इतिहास', 'स्त्रीवादी इतिहास' अशा अनके ज्ञान शाखांमधून स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा अभ्यास केला जात आहे.

८.३ स्त्रीवादी चळवळीचा अर्थ व व्याख्या

Feminism ही आधुनिक काळातील संकल्पना आहे. ‘Feminism’ हा मूळ लॅटिन भाषेतील शब्द आहे. ‘Femina’ या शब्दाचा अर्थ स्त्री Women असा आहे. ‘Having a quality of females’ अर्थात स्त्रियांचे गुण या अर्थाने ‘Femina’ हा शब्द वापरला गेला. २७ एप्रिल १८९५ मध्ये एलिसारोसी यांनी ‘The Athenaeum’ या नियतकालिकेमध्ये हा शब्द सर्वप्रथम वापरला व पुढील काळात हाच शब्द सर्वत्र रूढ झाला. ‘Women’ हा इंग्रजी शब्द ‘Wiffman’ या शब्दापासून बनला आहे ज्याचा अर्थ ‘स्त्री व्यक्ती' असा होतो. एलिस वॉकर या लेखिकेने ‘Womanism’ ही संज्ञा ‘त्या रंगाची स्त्री’ (Women of Colour) आणि ‘तिचे विदारक अनुभव विश्व’ यांचे वर्णन करण्यासाठी वापरला. पुढील काळात ‘Womanism’ हा शब्द ‘Theory of sexual equality and the movements for women’s rights’ म्हणजे लैगिंक समानतेचा सिद्धांत आणि स्त्री हक्कांच्या चळवळी या अर्थाने वापरला जाऊ लागला.

व्याख्या

१) लिंडा गार्डन (Linda Garden) :

“स्त्रियांचे दुय्यमत्व आणि त्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या संघर्षाचे विश्लेषण म्हणजे स्त्री चळवळ होय ”

२) विल्सन (Wilson) :

“स्त्रियांचे दुय्यमत्व नष्ट करण्यासाठी निर्माण झालेली जागृती आणि स्त्रियांना त्यांच्या खऱ्या क्षेत्रापर्यंत जाण्याचा मार्ग सुकूर करणारी राजकीय बांधिलकी म्हणजे स्त्रीवाद होय.”

३) हेस्टर आईन्स्टाईन (Hester Eisenstein) :

“स्त्रीवाद तीन विचारधारांवर आधारित आहे. एक मानवाचे हक्क, दोन समाजवादी सिद्धांत आणि लिंगभेद विषय अभ्यास.”

४) छाया दातार (Chhaya Datar) :

“फेमिनीजम म्हणजे वर्ग, जात, लिंग, वर्चस्व या तिन्हींचा निःपात करून खऱ्या अर्थाने समतेवर आधारित समता प्रस्थापित करणे.”

५) नीरा देसाई (Neera Desai) :

“स्त्रियांची चळवळ म्हणजे समानता आणि स्वातंत्र्य हे समान ध्येय मिळवण्यासाठी केलेले संघटीत प्रयत्न होय.”

६) विकिपीडिया व ऑक्सफर्ड : (wikipedia and oxford)

“स्त्रियांच्या समान राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक हक्कांची व्याख्या करून त्यासाठी लढणारे व हे हक्क कायम ठेवण्यासाठी लढणाऱ्या वेगवेगळ्या विचारसरणी व आंदोलने यांना एकत्रितपणे स्त्रीवाद म्हणता येईल.”

munotes.in

७) न्यूएन्सायको पीडिया ब्रिटानिका : (Encyclopaedia Britannica)

"स्त्रियांची चळवळ म्हणजे स्त्रियांची भूमिका बदलू पाहणारी चळवळ अशी व्याख्या दिली आहे."

८.४ स्त्रीवादामधील विविध प्रवाह

जगामध्ये स्त्रीवादी अभ्यासाची सुरुवात झाल्याने या अभ्यासातून स्त्रियांच्या दडपणुकीच्या कारणांचा शोध घेऊन स्त्री - पुरुष समानतेच्या विचारांमधून स्त्रीवादी विचार प्रवाह विकसित झाले. स्त्रीवादी ही बहुआयामी स्वरूपाची विचारप्रणाली असून ती अधिक अर्थपूर्णरीत्या समजून घेण्यासाठी स्त्रीवादाच्या विविध विचार प्रवाहांचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. स्त्रीवादातील हे प्रवाह वेगवेगळ्या निकषांमधून पुढे आले आहेत. काही प्रवाह वैचारिक निकषांमधून तर काही कालखंडानुरूप अस्तित्वात आले. या मधील काही मुख्य विचार प्रवाह पुढील प्रमाणे :

१) उदारमतवादी स्त्रीवादी प्रवाह :

युरोपमध्ये अठराव्या शतकामध्ये उदारमतवादी स्त्रीवादी विचार प्रवाहाचा उदय झाला. या विचार प्रवाहाने पहिल्यांदाच स्त्रियांकडे माणूस म्हणून पाहिले व तिच्या समाजातील स्थानाची चिकित्सा केली. उदारमतवादी स्त्रीमुक्ती विचारप्रवाह म्हणजे पुरुषांच्या बरोबरीने राजकीय व सामाजिक हक्कांसाठी स्त्रियांची एकजूट व यातही भांडवलशाहीला धक्का न लावता त्या चौकटीतच समान अधिकार मिळवून स्त्रीमुक्तीचा विचार होय. व्यक्ति स्वातंत्र्याचे खंदे पुरस्कर्ता जॉन स्टुअर्ट मिल (John Stuart Mill) याने १८६९ मध्ये 'दी सब्जेक्शन ऑफ वूमन' (The Subjection of women) या पुस्तकामध्ये स्त्री स्वातंत्र्याविषयी आपले विचार व्यक्त केले. पुरुषांप्रमाणेच स्त्रीलादेखील माणूस म्हणून जगण्याचा, आपले अधिकार उपभोगण्याचा अधिकार असावा असे मत मिल व्यक्त करतात. उदारमतवादी स्त्री प्रवाहाची वैशिष्टये म्हणजे

अ) स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आग्रह धरणे.

ब) स्त्रियांची निर्बंधांमधून मुक्ती करणे.

क) स्त्रियांना पुरुषांएवढीच आपली भूमिका ठरवण्याचे स्वातंत्र्य उदारमतावादी प्रवाह देतो.

ड) स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करून विविध क्षेत्रात त्यांना वाव मिळवून देणे.

थोडक्यात, उदारमतवादी प्रवाह स्त्रियांसाठी कायदेशीर समान हक्क व समान संधीची मागणी करतो. स्त्रियांच्या मार्गातील शैक्षणिक व व्यावसायिक अडथळे दूर करण्यावर भर देतो. स्त्रियांना पुरुषांबरोबरीचे हक्क व अधिकार मिळवण्यासाठी मूळ सामाजिक संरचनेत बदलाची त्यांना आवश्यकता वाटत नाही.

२) मार्क्सवादी स्त्रीवादी विचार प्रवाह :

१८ व्या शतकात इंग्लडमध्ये आलेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे तांत्रिक, सामाजिक व आर्थिक जीवनात आमूलाग्र बदल घडून आला. यामध्ये समाजातील महत्वाचा घटक कुटुंब हा प्रभावित झाला. यामुळे मध्यमवर्गीय व उच्चवर्णीय स्त्रियांचे आयुष्य ही वेगवेगळ्या पद्धतीने प्रभावित झाले. मध्यमवर्गीय स्त्रीचा आत्मसन्मान आणि आर्थिक दृष्ट्या उपयोगी असल्याचे

भान या काळात हिरावून घेतले, तर उच्चवर्णीय समाजातील स्त्री गृहिणी म्हणून आरामशीर जीवन जगणारी पुरुष प्रधानतेतून निर्माण झालेल्या स्त्रीच्या आदर्शाचे प्रतिनिधित्व करत होती. परंतु यामध्ये कष्टकरी वर्गातली स्त्रियांची परिस्थिती दयनीय होती. या कष्टकरी स्त्रियांचा लढा हा नवीन पद्धतीचा उद्योग व व्यापाराशी होता. अशा परिस्थितीमध्ये मार्क्सवादी स्त्रीवादी विचार प्रवाह उदयास आला.

मार्क्सवादी स्त्रीवादाचे प्रतिपादन कार्लमार्क्स व फेड्रिक अँजल्स हे होते. त्यांनी आपले पुस्तक 'The origin of the Family' व 'Privet Property and State' (कुटुंबसंस्था) (खाजगी मालमत्ता व राज्यसंस्था यांचा उगम) या ग्रंथामध्ये आपले स्त्रीवादी विचार प्रवाह मांडले. भांडवलशाही व्यवस्थेमधून आकारात आलेली वर्गीय व्यवस्था आणि त्यातील उत्पादन पद्धती ही स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाला आणि शोषणाला कारणीभूत आहेत, असे मत या प्रवाहाने मांडले. मार्क्सवादी स्त्री – मुक्ती प्रवाहाच्या मते, स्त्रियांच्या वर्गीय लढा उभारायचा असेल तर स्त्री संघटना उभाराव्या लागतील व आर्थिक - सामाजिक शोषणातून दुबळेपणा नष्ट होईल. वर्गीय समाज रचनेचे पुरुष प्रधान संस्कृती, कुटुंब संस्था व स्त्रीचे शोषण ही महत्वाची अंगे आहेत.

थोडक्यात, मार्क्सवादी स्त्रीप्रवाह हा स्त्रियांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करण्याचा आग्रह मांडतो. याशिवाय उत्पादन प्रक्रिया कुटुंबातील, समाजातील स्त्रियांच्या श्रममूल्याना प्रश्नांकित करतो. मात्र स्त्रियांच्या सामाजिक व राजकीय जीवन शैलीचा विचार यामध्ये केलेला आढळत नाही.

३) जहाल स्त्रीवादी प्रवाह :

इ. स. १९७० नंतर स्त्रीवादाने उग्र स्वरूप धारण केले. पुढे १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात जहाल स्त्रीवादपुढे आला. स्त्री - पुरुष समानता ही सहकार्यामधून निर्माण होणार नाही, त्यासाठी संघर्ष हा करावा लागेल व संघर्ष हा अटळ आहे, अशा भूमिकेतून हा विचार प्रवाह उदयास आला. केट मिलेट यांच्या 'Sexual Politics' (लैंगिकतेचे राजकारण) या ग्रंथात जहालस्त्रीवादी विचाराची सर्वप्रथम मांडणी झाली. हे स्त्रीवादी सिद्धांतातील एक महत्त्वपूर्ण काम आहे ज्याने यु.एस.मधील महिला चळवळीच्या दुसऱ्या लाटेला चालना दिली. या प्रवाहाचे मुख्य उद्दिष्टे म्हणजे पुरुष सत्तेच्या सर्व आघाडयांवर प्रतिवाद करणे हे होय. स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या दुय्यमत्वाला नाकारून स्त्री शक्तीची दर्शन घडवणे अशी संघर्षाची भूमिका या प्रवाहाची आहे. जहाल स्त्रीवादाला पुरुषी वर्चस्व व प्रस्थापित पुरुषी व्यवस्थाच मान्य नाही.

जहालस्त्रीवादाचे वैशिष्टये म्हणजे :

अ) स्त्रियांचा पुरुषांप्रमाणेच लैगिंक स्वभाव असतो. हा स्वभाव निश्चित स्वरूपात बाईपणाच्या प्रवृत्ती व वागणुकीतून प्रभावित होत असतो. या प्रस्थापित विचाराला जहालवादी स्त्रियांनी विरोध केला व मानवी अस्तित्वाला लैगिंक स्वभाव अस्तित्वात असतो हे नाकारतो.

ब) जहालवादी स्त्रीवाद स्त्रियांच्या या दडपणुकीला सर्वस्वी पुरूषच जबादार मानतात.

क) मानवी प्राण्यांमध्ये सतत चालणारे पुनरुउत्पादन हे स्त्रियांच्या शोषणाला जबाबदार असतात. तेव्हा या स्त्रीवादाने कृत्रिम पुनरुउत्पादनाच्या वादविवादाला चालना दिली.

थोडक्यात, स्त्रियांना समाजात सर्वश्रेष्ठ समजून पुरुष हेच परावलंबी असतात, असे मत जहाल प्रवाहाने मांडले.

४) उत्तर - आधुनिकतावाद स्त्रीवादी प्रवाह :

इ. स. १९७० च्या दशकात 'उत्तर - आधुनिकतावाद' ही संकल्पना अस्तितवात आली. आधुनिकतेच्या पलीकडे जाणारे सिद्धांत या संदर्भात उत्तर आधुनिकता वादाचा विचार व्यक्त केला जातो. उत्तर - आधुनिकता वादात वंश, वर्ग, लिंग, राष्ट्रीयत्व व भिन्न वंशीयता इ. समावेश होतो. इतिहासामध्ये स्त्रियांचे विषय मुद्दाम दुर्लक्षित केले गेले असल्याने तिकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे, असे उत्तर - आधुनिकतावादी स्त्रियांना वाटते. उत्तर आधुनिकतावादी स्त्रीवाद्यांनी परंपरागत पुरुष सत्ताकपद्धतीच्या सत्तेस विरोध दर्शविला. धर्मशास्त्रे व निसर्ग यांना हा सिद्धांत विरोध करतो. स्त्रियांच्या बाबतीत समाजाच्या विशिष्ट धारणा त्यांना मुख्य प्रवाहापासून दूर ठेवण्याची पद्धती यामधून स्त्रियांना मुक्त करण्याची भूमिका उत्तर - आधुनिक स्त्रीवाद करताना दिसतो.

उत्तर - आधुनिकता स्त्रीवादाचे वैशिष्टये :

अ) आधुनिक जीवन मार्गाला व प्रस्थापित परंपरांना या कल्पनेने आव्हान दिले.

ब) इतिहासामध्ये प्रस्थापितांच्या इतिहासाला आव्हान देऊन वंचितांकडे इतिहास लेखन सरकते. स्त्रीवाद इतिहास लेखनाच्या संदर्भात काळ्या स्त्रियांच्या व दलित स्त्रियांच्या वंचिततेचा प्रश्न घेऊन प्रस्थापित स्त्रीवादाला आव्हान दिले.

थोडक्यात, स्त्रियांनी स्वतःच्या क्षमतेच्या बळावर नवे स्वतंत्र विश्व निर्माण करावे अशी भूमिका हा प्रवाह देतो. परंतु उत्तर आधुनिक वाद्यांची ही भूमिका चुकीची ठरते, कारण स्त्री व पुरुष हे एकमेकांचे सहयोगी आहेत. त्यांचा विकास हाच मानवी विकास आहे, असे म्हटल्यास वेगळे ठरणार नाही.

५) समाजवादी स्त्रीवादी प्रवाह :

समाजवादी स्त्रीवादाचा जन्म मार्क्सवादी स्त्रीवादातून झाला. मार्क्सवादामध्ये समाजवादी क्रांती झाल्यानंतर स्त्रीमुक्ती आपोआप होईल असे वाटत होते, मात्र तसे झाले नाही. मार्क्सवादी स्त्रीवादाप्रमाणे वर्गवाद हा स्त्रियांच्या दुय्यम स्थितीस जबाबदार आहे असे समाजवादी स्त्रीवाद मानतो व त्यापुढे जाऊन लिंगभेद व वर्गवादामुळे स्त्रियांच्या शोषणाच्या व्यवस्था निर्माण होतात, असे मानतो म्हणून समाजवादी स्त्रीवाद लिंगभेद व पुनरुत्पादन यावर प्रकाश टाकतो. ज्युलिएट मिशेल ह्या प्रमुख समाजवादी स्त्री लेखिका म्हणून ओळखल्या जातात. त्यांनी १९७१ मध्ये स्त्रियांची मालमत्ता (Women Estate)व १९७४ मध्ये मनोविश्लेषण आणि स्त्रीवाद (Psychoanalysis and Feminism) हे पुस्तक प्रकाशित केले. ज्युलिएट ने जहाल स्त्रीवादातील काही महत्वाच्या संकल्पना व

विचार आत्मसात करून त्यांना आपल्या उदारमतवादी मार्क्सवादाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला. खाजगी संपत्तीचे उच्चाटन झाले व स्त्रिया सार्वजनिक जीवन जगू लागल्या, उदयोगांमध्ये सहभागी झाल्या तरी त्यांचे दुय्यम स्थान संपत नाही त्यासाठी कुटुंबरचना आमूलाग्र बदलावी लागेल.

समाजवादी स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचे वैशिष्टये :

अ) समाजवादी स्त्रीवाद लिंगभेद व वर्गवादामुळे स्त्रियांच्या शोषणाच्या व्यवस्था निर्माण होतात असे मानतो.

ब) समाजवादी स्त्रीवादाने कुटुंब व्यवस्थेत आमूलाग्र बदलाचा आग्रह धरला.

क) कुटुंबात मुली – मुलांची जडणघडण एक माणूस म्हणून व्हावी.

थोडक्यात, समाजवादी स्त्रीवाद्यांनी स्त्री पुरुष समानतेसाठी पितृसत्ताक व्यवस्था बदलली गेली पाहिजे, यासाठी स्त्रियांच्या अनेक प्रश्नांवर स्वतंत्र चळवळी निर्माण झाल्या पाहिजेत आणि स्त्रियांनी भांडवलशाही व पुरुष प्रधानता या विरुद्ध एकाच वेळी आवाज उठवला पाहिजे असे प्रतिपादन केले.

६) कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी प्रवाह :

इ.स.१९७७ मध्ये बारबरा स्मिथ यांनी 'Toword a Black Feminism Criticism' या पुस्तकामध्ये सर्वप्रथम ही विचारप्रणाली मांडली. यामध्ये स्मिथचा मुख्य मुद्दा कृष्णवर्णीय स्त्रियांच्या सर्जनशील लेखनाचा पाया घालतो. यानंतर बेल, हूक्स, विलिक्स इ. विचारवंतांनी ही विचारप्रणाली पुढे नेली. अमेरिकेतील गौरवर्णीय व कृष्णवर्णीय स्त्रियांमधील समानतेसाठी हा संघर्ष आहे. 'काळ्यांमध्ये ही सौंदर्य आहे' या संकल्पनेतून काळ्या स्त्रीवादाचा जन्म झाला. प्रस्थापित स्त्रीवादी चळवळीने विकसित केलेले पद्धतिशास्त्र ही गोऱ्या व मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या अनुभवावर अवलंबून आहे. यात काळ्या स्त्रियांच्या संदर्भात विचार केला गेला नाही. परिणामी काळ्या स्त्रियांनी स्वतःबद्दल विचार करायला सुरवात केली. त्यांच्यात जाणिवा जागृत झाल्या. १९७४ मध्ये ब्रिटनमध्ये काळ्या स्त्रियांचा गट स्थापन झाला. यामध्ये अमेरिका व ब्रिटनमधील स्त्रियांनी वांशिकतेच्या आणि लिंगभेदाच्या मुद्यावर एकत्र आले पाहिजे यावर भर दिला. यामधूनच काळ्या स्त्रियांची मुक्ती होईल अशी अशा निर्माण झाली.

पाश्चात्य स्त्रियांचे जगणे हे त्यांच्या कातडीचा रंग, वर्ण, वंश यांनी नियंत्रित केलेले आहे. म्हणून गौरवर्णीय शोषणापासून कृष्णवर्णीय स्त्री - पुरुष मुक्त करणे, हा या विचार प्रणालीचा पहिला टप्पा असून कृष्णवर्णीय पुरुषी वर्चस्वापासून स्त्रियांची मुक्ती करणे असा शोषण मुक्तीचा दुहेरी प्रवास या प्रवाहाला अभिप्रेत आहे.

थोडक्यात, दलित मुक्तीप्रमाणे वंश व वर्ण भेदापासून मुक्त होणे, त्यानंतरच स्त्री मुक्ती होईल अशी भूमिका हा प्रवाह मांडतो. अर्थातच कृष्णवर्णीय स्त्रियांच्या मुक्तीनंतर एकूणच स्त्रियांच्या मुक्तीचा विचार हा प्रवाह मांडतो.

८.५ स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा आधार

स्त्रीवादी इतिहास लेखन म्हणजे केवळ स्त्रियांबद्दल इतिहास लेखन करणे नव्हे, तर स्त्री आणि पुरुष या दोघांचाही इतिहास सामाजिक सत्तेच्या संदर्भात पाहणे हे स्त्रीवादी इतिहास

लेखनामध्ये अपेक्षित आहे. प्रत्येक कालखंडातील स्त्रियांच्या संरचनात्मक दुय्यमत्वाला वेग – वेगळ्या तऱ्हेने अधोरेखित करणे व त्यासाठी स्त्रियांचे सांस्कृतिक, सामाजिक आणि ऐतिहासिक संदर्भ शोधणे म्हणजे स्त्रीवादी इतिहास लेखन म्हणता येईल. स्त्रीवाद किंवा स्त्रीवादी इतिहास लेखन या संकल्पनेचा उदय पाश्चिमात्य देशातून झाला म्हणूनच स्त्रीवादी इतिहास लेखनाच्या संकल्पना, यामध्ये आलेले विविध विचार प्रवाह यांचा अभ्यास जागतिक स्त्रीवादी इतिहास लेखनाच्या चौकटीत करावा लागतो. भारतात हा इतिहास अभ्यासतांना भारतीय समाज आणि संस्कृतीच्या परिवेक्ष्यात हा विषय जुळवून घ्यावा लागतो.

भारतात स्त्रीवादी इतिहास लेखनाविषयी अलीकडच्या काळात लिहले व बोलले जाऊ लागले. भारतात १९७०च्या दशकात स्त्री चळवळीने आणि त्यामधून प्रेरणा घेऊन सुरु झालेल्या स्त्री अभ्यासाने इतिहासाच्या ज्ञान शाखेचे स्वरूप बदलून टाकले. भारतीय इतिहास लेखनातील स्त्रियांची बेदखल नष्ट करणे, स्त्रियांवरील अत्याचार, स्त्रियांचे शोषण यांचा इतिहास मांडणे, स्त्रियांच्या कर्तबगारीला अधोरेखित करणे आणि लिंग भावात्मक जडणघडणीतून इतिहासाची जाणीव आकाराला आणणे, हे भारतातील स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचे उद्दिष्टे सांगता येईल. कुमकुम सांगरी आणि सुदेश वैद्य यांनी आपल्या 'रिकास्टिंगवूमन' (१९८९) या संपादित केलेल्या ग्रंथात स्त्रीवादी इतिहास लेखन सांस्कृतिक इतिहासाकडे कसे सरकले याचे स्पष्टीकरण दिले आहे.

स्त्रीवादी इतिहास लेखनात स्त्रीवाद्यांचे स्त्रियांबद्दलचे आकलन जसे बदलत गेले तसे स्त्रीवादी इतिहास लेखांचे स्वरूपही बदलत गेले. या स्वरूपानुसार स्त्रीवादी इतिहास लेखन विविध टप्प्यातून प्रवाहित झाले. उदा. उदारमतवादी स्त्रीवाद्यांनी स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्वाचा प्रश्न महत्वाचा मानला. मार्क्सवाद्यांनी उत्पादन आणि पुर्नउत्पादन यामधील फरक पुढे आणला आणि मार्क्सवादाचे नवे आकलन विकसित केले. जहाल स्त्रीवाद्यांनी खाजगी व सार्वजनिक यांच्यातील अंतर संबंधावर प्रकाश टाकला. भारताच्या संदर्भात पाश्चिमात्य विचार मागे सोडून भारतीय समाज व्यवस्थेचा, परंपरेचा शोध घेऊन चातुर्वर्ण व जाती व्यवस्था या आधारे स्त्रियांचा इतिहास हा लिहला जाऊ शकतो. भारतीय जाणीवांमधून स्त्रीवादी इतिहास लेखनाला एक नवीन दृष्टी प्राप्त होऊ शकते.

८.६ भारतातील स्त्रीवादी इतिहास लेखनाची परंपरा

१८ व्या शतकात ब्रिटिशांची सत्ता भारतात स्थिरावल्यानंतर ब्रिटिशांच्या संपर्कामुळे स्वातंत्र्य, समता, अधिकार, उदारमतवाद, याची ओळख नवशिक्षित भारतीयांना झाली. ब्रिटिशांनी आधुनिक शिक्षणाचा पाया घातल्यामुळे समाज सुधारणा चळवळींना चालना मिळाली. काही समाज सुधारकांनी विचार आणि प्रत्यक्ष कृतीमधून स्त्रीत्वासाठी स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणेच मानसन्मान, अधिकार, स्वातंत्र्य, समता, हक्क मिळवण्यासाठी गो. ग. आगरकर, महात्मा ज्योतिबा फुले, ताराबाई शिंदे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अशा अनेक समाज सुधारकांनी आपल्या विचार कार्यातून स्त्रीशिक्षण, स्त्री - पुरुष समानता, स्वतंत्र, हक्क, स्त्री विकास यासाठी प्रयत्न केले. मुस्लिम समाजात सर सय्यद अहमद खान, बहरुद्दीन तय्य्यबजी, तर जैन समाजात शेठ हिराचंद नेमचंद दोषी यांनी स्त्रीवादाच्या दृष्टीने प्रयत्न केले.

१) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रीवादी चळवळी :

भारतामध्ये शास्त्रशुद्ध इतिहास लेखनाची परंपरा १८ व्या शतकात ब्रिटिशांनी सुरु केली. अनके ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी भारतीय समाज, चालीरीती, परंपरा, धर्म, संस्कृती जाणून घेण्याच्या उद्देशाने भारताचा इतिहास लिहीण्यास सुरवात केली. परंतु हे लिखाण वसाहतवादी व साम्राज्यवादी भूमिकेतून लिहीले गेले असल्याने या इतिहासकारांनी भारतातील स्त्रियांचे दयनीय स्थान वर्णन करून त्याची तुलना तत्कालीन ब्रिटिश स्त्रियांच्या उच्च सामाजिक दर्जाशी करण्यात आली. या साम्राज्यवादी इतिहास लेखनाला उत्तर देताना राष्ट्रवादी इतिहास लेखकांनी आर्य स्त्रीची प्रतिमा पुढे करून हिंदू संस्कृतीमध्ये स्त्रियांना उच्च स्थान होते हे सांगितले. आल्तेकरांच्या लिखाणात कुटुंबातली स्त्रियांच्या स्थानाला महत्व देण्यात आले. या इतिहास लेखन बरोबरच अनेक स्त्री सुधारणावादी चळवळी या काळात सुरु झाल्या.

राजाराम मोहन रॉय यांनी सतीप्रथेविरुद्ध सुधारणा चळवळी करून १८२९ मध्ये सती बंदीचा कायदा केला. इ. स. १८४८ मध्ये महात्मा फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाचा पाया पुणे या शहरात' भिडेवाडा' या ठिकाणी रचला. या घटनेमुळे आधुनिक स्त्रीवादी चळवळींची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांच्या कृतिशील व मूलगामी विचाराने स्त्री सुधारणेला एक निश्चित दिशा मिळाली. भारतीय स्त्रियांच्या वेदनांची व्यथा सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनी आपल्या वाङमय यातून मांडली. शिवाय महात्मा फुले स्त्री दासत्वाचा शोध घेऊन स्त्री जीवनाची शास्त्रीय चिकित्सा केली. सावित्रीबाई फुले यांच्या 'फुलपाखरू' व 'फुलांची कळी' या कवितेमधून पारंपरिक पुरुषीवृत्तीचे चित्रण येते. सावित्रीबाईंचे हे लिखाण स्त्रीवादी साहित्यामध्ये प्रेरक ठरले आहे. ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ मध्ये 'स्त्री - पुरुष तुलना' हा ग्रंथ लिहला. हा ग्रंथ म्हणजे स्त्रियांवरील अन्यायाविरुद्धचा विद्रोही जाहीरनामा होता.

इ. स. १८८१ मध्ये डॉ. पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रियांच्या दुःखांना वाट करून देण्यासाठी 'आर्य महिला समाज' ही पहिली स्त्रियांची संघटना स्थापन केली. १८८८ मध्ये गोपाळ गणेश आगरकर यांनी 'सुधारक' हे वर्तमान पत्र सुरु केले. यामध्ये स्त्री - पुरुषांसाठी समान संधी व स्वातंत्र्याची मागणी आगरकरांनी केली. १९२० ते १९४७ हा कालखंड स्त्री हक्कांसाठी महत्वाचा मानला जातो. महात्मा गांधी यांनी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांना सहभागी करून घेतले. परदेशी मालावर बहिष्कार टाकणे, सूत काढणे, कापड विणणे, प्रभात फेरी काढणे, अनिष्ट प्रथांचे निर्मूलन, कायद्यात सुधारणा घडवून आणणे. इ. प्रकारची कार्य स्त्रियांनी पार पाडले. या स्त्रियांमध्ये सरोजिनी नायडू, कमला देवी चटोपाध्याय, अरुण असफ अली, उषा मेहता, हंसा मेहता इ. स्त्रियांचा समावेश होता. १९३१ मध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आला. याच काळात मद्रास, मैसूर, पुणे या ठिकाणी स्त्रियांची समिती स्थापना करण्यात आली.

२) स्वातंत्रोत्तर काळातील चळवळी :

स्वातंत्र्यानंतर इतिहास लेखनात स्त्रियांना दुर्लक्षित करण्यात आले. १९५० ते १९६० च्या दशकात डाव्या विचारसरणीच्या इतिहासकारांनी इतिहास मांडताना भौतिकवादी विश्लेषण पद्धतीचा वापर करून आर्थिक प्रश्नांवर भर दिला. यामुळे स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष झाले. 'रिकास्टिंग वूमेन : एसेंस इन कोलोनियल हिस्टरी' या कुमकुम सांगरी आणि सुरेश वैद्य

यांनी संपादित केलेल्या ग्रंथात पार्थ चॅटर्जी यांनी राष्ट्रवाद व लिंग भावनेच्या जडणघडणीवर प्रकाश टाकला. १९८०च्या दशकात उदयास आलेल्या सबाल्टर्न इतिहास लेखनात वंचित म्हणून स्त्रियांच्या स्थानाबद्दल भाष्य करायला हवे होते, परंतु सबाल्टर्न इतिहास लेखन प्रवाहात लिंग भावाच्या प्रश्नांवर प्रकाश टाकला गेला नाही. १९९० नंतर भारतीय इतिहास लेखनामध्ये विश्लेषणात्मक पातळीवर बदल होऊन या विश्लेषणाचा विषय स्त्री न राहता लिंग भाव ही संकल्पना पुढे आली. या दशकात जागतिक पातळीवर काळ्या व तिसऱ्या जगातील स्त्रियांनी प्रमुख प्रवाही असलेल्या स्त्रीवादी धोरणांवर टीका केली. व स्त्रियां - स्त्रियां मधील वर्ग, वर्ण, राष्ट्र यावरून फरक केला जातो याकडे लक्ष वेधले.

स्त्रीवादी चळवळींमध्ये १९५० नंतर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू विवाह कायदा, हिंदू कोड बिल, संसदेत मांडले. विवाहाची वयोमर्यादा, बहुविवाहाला बंदी, विवाह विच्छेद, संपत्तीमध्ये स्त्रियांना समान अधिकार यासारखे कायदे पारित करण्यात आले. १९७५ मध्ये युनोने आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष साजरे केले आणि पुन्हा एकदा स्त्री चळवळींना प्रेरणा मिळाली. सातव्या पंचवार्षिक योजनेपासून नवव्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत अनेक सहकारी मान्यता प्राप्त अभ्यास केंद्राची स्थापना झाली. इ. स. १९७३ मध्ये मुंबईमध्ये SNDT या विद्यापीठात पहिल्या स्त्री अभ्यास केंद्राची स्थापना झाली. एप्रिल १९८१ मध्ये मुंबईमध्ये महिला अध्ययन विषयक राष्ट्रीय संमेलन आयोजित करण्यात आले. त्यामध्ये अखिल भारतीय स्त्री परिषदेची स्थापना करण्यात आली.

थोडक्यात लिखित इतिहासात दडलेले स्त्रीविषयक वास्तव शोधणे, स्त्रियांच्या विविध घडामोडी किंवा स्थित्यंतरामधील सहभाग अधोरेखित करणे हे स्त्रीवादी इतिहास लेखनात अपेक्षित आहे. मानवी इतिहासाचे स्त्रीवादी परिवेक्ष्यातून पुर्नलेखन झाले पाहिजे याच भावनेतून हा प्रवाह विकसित झाला आहे.

८.७ सारांश

इतिहासाची एक स्वतंत्र ज्ञान शाखा म्हणून स्त्रीवादी इतिहास लेखन ही विकसित होत आहे. या ज्ञानशाखेने इतिहासाला प्रभावित केल्याचे दिसून येते. या इतिहासाने भूतकाळातील स्त्रियांचा अभ्यास करून आजपर्यंत स्त्रियांना मिळालेल्या विषम वागणुकीबद्दल वाचा फोडली. या इतिहास लेखनात स्त्रियांना दुय्यम स्थान देणाऱ्या, स्त्री - पुरुष असमानता अधोरेखित करणाऱ्या रूढी-परंपरा व संस्कृतीचा अभ्यास करून इतिहासामधील स्त्रियांचे स्थान शोधण्याचा प्रयत्न केला गेला. स्त्रीवादी इतिहास लेखनात अनेक प्रवाह काळाच्या ओघात निर्माण झाले. या वेगवेगळ्या प्रवाहांनी स्त्रियांचे प्रश्न सोडवण्यासाठी त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळवून देण्यासाठी आपापल्या विचारांची सैद्धांतिक बैठक निर्माण केली.

स्त्रीवादी इतिहास लेखनात, इतिहासाचे लेखन करतांना स्त्रियांच्या प्रश्नांवर काम करणाऱ्या अनेक ज्ञानशाखांची मदत घ्यावी लागेल. स्त्रियांच्या इतिहास लेखनातून स्त्रियांच्या गौरवशाली इतिहासाबरोबर त्यांच्या दडपवणुकीचा इतिहास देखील मांडावा लागेल जेणेकरून समाजाचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलण्यास मदत होईल. स्त्रियांच्या इतिहासाचा स्वतंत्र्य अभ्यास झाला तर इतिहासातील अनके नवीन माहिती उजागर होण्यास मदत होईल.

८.८ प्रश्न

१) स्त्रीवादी इतिहास लेखन म्हणजे काय हे सांगून स्त्रीवादाच्या विविध व्याख्यांचा आढावा घ्या?

२) स्त्रीवादातील विविध विचार प्रवाहांची सविस्तर माहिती सांगा?

३) भारतातील स्त्रीवादी इतिहास लेखनाचा थोडक्यात आढावा घ्या?

८.९ संदर्भ - ग्रंथ

१) पाटील पद्मजा व जाधव शोभना - भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००७

२) लांडे सुमती व तांबे श्रुती, स्त्रीवाद, शब्दालाय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २००७

ढोबळे डि. बी. - राजकीय विचारप्रणाली, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०११

४) वाम्बूरकर जास्वंदी, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४

५) इतिहास लेखन मीमांसा, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका : खंड १, लोकवाङ्मय गृह, २०१०

६) Sreedharan E, A Textbook of Histography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004

७) Shaikh Ali B, History: Its Theory and Methods, Macmillam, 1978

८) भारतीय महिलांचा इतिहास (दूर शिक्षण केंद्र), शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, २०१९

९) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११

❖❖❖❖

munotes.in

९

उत्तर आधुनिकतावाद

घटक रचना :

९.० उद्दिष्टे

९.१ प्रस्तावना

९.२ उत्तर - आधुनिकतावाद संकल्पना

९.३ प्रमुख आधुनिक्कोत्तरवादी इतिहास लेखक

९.४ सारांश

९.५ प्रश्न

९.६ संदर्भ

९.० उद्दिष्टे

१) उत्तर आधुनिकतावाद संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

२) उत्तर आधुनिकतावादाचे वैशिष्टये अभ्यासणे.

३) प्रमुख उत्तर आधुनिकतावादी इतिहासकारांचा अभ्यास करणे.

९.१ प्रस्तावना

आधुनिकोत्तर किंवा उत्तर आधुनिकतावाद म्हणजे आधुनिक कालखंडानंतर येणारा कालखंड होय. १७५० ते १९५० हा कालखंड आधुनिक कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या आधुनिक कालखंडात निसर्गाचा व मानवी व्यवहारांचा बुद्धिनिष्ठरित्या शास्त्रीय पद्धतीने विचार होऊ लागल्याने तंत्रज्ञानाचा विकास झाला व औद्योगिक उत्पादन वाढले. याच कालखंडात विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात झालेल्या प्रगतीच्या जोरावर मानवी जीवनातील अज्ञान, दारिद्र्य व असुरक्षितता यापासून मुक्ती होऊन मानवी जीवनात प्रगती होईल असे मानवास वाटू लागले होते.

(Post – Modernism) पोस्ट मॉडर्निझम किंवा उत्तर - आधुनिकतावाद या शब्दाचा वापर १९८० च्या दशकांच्या दरम्यान झालेला दिसून येतो. आधुनिक चळवळीच्या विरोधात संस्कृती, कला, तत्त्वज्ञान आणि साहित्य यांचा समावेश असलेली चळवळ म्हणून ही ओळखली जाते. स्वतःमध्ये, ही चळवळ आधुनिकतेच्या सर्व गांभीर्य आणि तर्कशुद्धतेचे खंडन करते. उत्तर-आधुनिकतेच्या या संज्ञेच्या अगदीजवळ असलेला एक शब्द म्हणजे “सुधारणा”, कारण हा एक संपूर्ण बदल होता जो विशेषतः कलात्मक क्षेत्रात तसेच सामाजिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात दृश्यमान होतो.

९.२ उत्तर - आधुनिकतावाद संकल्पना

साधारणपणे १९७० - ८० च्या दशकात 'उत्तर - आधुनिकतावाद' ही संकल्पना उदयास आली. आधुनिकोत्तर वादामध्ये आधुनिक + उत्तर म्हणजेच उत्तर आधुनिकवाद असे शब्द जोडले गेले आहेत. याचा अर्थ कालक्रमानुसार आधुनिक नंतरचा काळ असा होतो. उत्तर आधुनिकतावाद हा शब्द सर्वप्रथम अरनॉल्ड टॉयन्बी (Arnold Toynbee) ने सर्वप्रथम १९४७ मध्ये 'A Study of History' या पुस्तकामध्ये केला. परंतु जीन ल्योटार्ड (Jean Lyotard) यांनी १९७९ मध्ये उत्तर - आधुनिक हा शब्द वापरला व पुढील काळात हा शब्द प्रचलित झाला. आधुनिकोत्तर जगात समाज जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रातील त्याच्या स्वरूपाचे विश्लेषण करणारे लेखन उत्तर आधुनिकवादामध्ये आढळते.

उत्तर आधुनिकीवादाची कुठलीही एक शास्त्रीय व्याख्या करणे शक्य नाही. कारण यामधील एखादा सिद्धांत, तत्व किंवा विचार हा एकसारखा नाही. उत्तर आधुनिकतावाद या संकल्पनेत २० व्या शतकाच्या शेवटी पाश्चात जगात, तेथील जीवन पद्धती, सांस्कृतिक व जीवनाच्या विविध घटकात झालेले बदल, या बदलांकडे पाहण्याचा विविध दृष्टिकोन, विविध वैचारिक भूमिका, सांस्कृतिक बदल व त्यावरील चर्चा इ. बाबींचा समावेश होतो.

उत्तर – आधुनिकतावादाच्या मते, संपूर्ण मानवी समाज एकजिनसी नसून प्रत्येक गटाचे विचार, अस्मिता वैशिष्ट्ये हे भिन्न असल्याने संपूर्ण मानवी जातीला एका चौकटीत बांधण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी मानवी समाजाचे खंडित, अस्थिर स्वरूप मान्य करावे आणि वैश्विक विचारांऐवजी स्थानिक, प्रासंगिक विषयांचा अभ्यास करावा.

९.०३ प्रमुख आधुनिक्कोत्तरवादी इतिहास लेखक

प्रमुख आधुनिकोत्तर इतिहास लेखक पुढीलप्रमाणे :

१) जीन ल्योटार्ड (Jean Lyotard) (ज्ञानाचे विश्लेषण) :

जीन ल्योटार्ड (Jean Lyotard) हे आधुनिकोत्तरवादी फ्रेंच विचारवंत होते. त्यांनी आपल्या "The Post – Modern Condition – A Report on Knowledge" या ग्रंथात आधुनिकोत्तरवादी विचार मांडले. या ग्रंथामध्ये ज्ञानाचा मानवी जीवनावर काय परिणाम झाला, यांचे त्यांनी विश्लेषण केले. त्यांच्या मते, इतिहास हा स्वातंत्र्याकडे जाणारा मानवी प्रवास आहे, व्यक्ती व समाजाचा उध्दार हा बुद्धिवादानेच होईल आणि सत्य प्रत्यक्षात अवतारावयाचे असेल तर प्रबोधनाशिवाय कुठलाही मार्ग नाही.

२०व्या शतकात संगणक व प्रसार माध्यमांचा प्रचंड विस्तार झाल्याने ज्ञानाचा देखील विस्तार झाला. ज्यामुळे तंत्रज्ञान व शास्त्रीय ज्ञानात प्रचंड भर पडली, यालाच ज्ञानाचा स्फोट असे म्हटले जाते. इंटरनेट व संगणकीय विस्तारामुळे आज ज्ञान हे कुण्या एखाद्या व्यक्तीचे नाही, तर ते सामूहिक झाले आहे. ज्ञानाचा प्रसार संगणक व माहिती तंत्रज्ञानामुळे वेगाने होत आहे. आजच्या काळात जागतिक व्यवहार हे ज्ञानावर आधारित असल्यामुळे ज्याच्या हाती नव्या ज्ञानाची गुरु किल्ली, तोच प्रभावशाली व बलशाही ठरेल. पुढील काळात ज्ञान मिळवण्यासाठी संघर्ष होईल, बहुराष्टीय कंपन्यांच्या हाती माहिती तंत्रज्ञानाची

सूत्रे असल्याने राज्यशासनावरही त्यांचे नियंत्रण निर्माण होईल, व ते ज्ञान कोणाला देण्याचे हे त्या कंपन्या ठरवतील.

२) जीन बौड्रिलॉर्ड (Jean Baudrillard) (जाहिरातीचे विश्लेषण आणि वास्तवात सिद्धांत) :

जीनबोद्रीलॉर्ड या फ्रेंच विचारवंताने १९८१ मध्ये "The System of Society" व "The Consumer Society" हा ग्रंथ लिहला. त्याने या ग्रंथात अति वास्तवतेचा सिद्धांत मांडला, त्याच्या या सिद्धांतास बुद्धिजीवी वर्गाने फार प्रसिद्धी दिली. या सिद्धांतानुसार, १९९० नंतर जगामध्ये माहिती तंत्रज्ञान, दुरदर्शन सारखी प्रसार माध्यमे, विडिओ कॅमेरा, वृत्तपत्रे, नियतकालिके हे एक नवीन व्यवस्था निर्माण करतील. त्यांनी जगात मूळ वस्तूंच्या लक्षावधी हुबेहूब प्रतिमा माणसा समोर उभ्या केल्या. या वस्तूंचा व प्रतिमांचा माणसाच्या मनावर प्रचंड भडिमार केला ज्यामुळे माणूस हा बौद्धिक गोंधळात पडेल. यामुळे खरी वस्तू कोणती व खोटी वस्तू कोणती याची पारख माणूस करू शकणार नाही. अति वास्तव्यांचे जग निर्माण करणाऱ्यांना बॉद्रीलॉर्डयाने 'Culture Industry' असे म्हटले.

३) मिशेल फुको (Michel Faucault) (ऐतिहासिक विश्लेषण) :

मिशेल फुको यांचे इतिहास लेखन हे आधुनिक जगाचे, संस्कृतीचे कठोरपणे चिकित्सा करणारे आहे. त्यांनी आपल्या लिखाणात पारंपरिक विषयांपेक्षा मानसिक असंतुलन व रुग्णावस्था, लैगिकता, गुन्हेगारी, अशा विषयांना महत्वाचे स्थान दिले. त्यांच्या संपूर्ण लिखाणातून आधुनिक समाजव्यवस्था व इतिहास या बद्दल विचार स्पष्ट होतात. त्यानीं "The Order of thing" व "The Archaeology of Knowledge" या दोन ग्रंथात आधुनिकोत्तरवादाचे ऐतिहासिक विश्लेषण केले आहे.

मिशेल फुको यांनी इतिहासाचे दोन प्रकार सांगितले आहे.

१) युटोपिया (Utopia) :

यालाच सुसंगती व ऐक्य असलेला इतिहास असे म्हणतात. यालाच Total History असे देखील म्हटले जाते. जो पारंपरिक इतिहास होय.

२) हेटेरोटोपिया (Heterotopia) :

यालाच ऐतिहासिक ऐक्य नसलेला, सुट्या, तुटक, असंगत घटनांचा इतिहास असे म्हणतात. यालाच General History असे देखील म्हटले जाते.

फुको यांच्या मते, अलीकडच्या काळात मानव हा इतिहासाचा विषय असला तरी तोच अस्थिर, खंडित व विस्कळीत झाल्यामुळे, त्या इतिहासाला शाश्वत रूप न राहता यापुढे इतिहासामध्ये घटनांची मालिका कायम राहील. परंतु त्यामध्ये एकसूत्रता राहणार नाही. त्यांच्या मते, इतिहासात काहीच शाश्वत नाही. इतिहासामध्ये काहीही स्थिर नसल्यामुळे मूळ मानवी प्रवृत्तीवर विवेक बुद्धीने मात केल्याचे कुठेही आढळत नाही. इतिहासामध्ये शुद्ध वास्तव नसल्यामुळे मानवी जीवनाबद्दलचे शाश्वत स्वरूपाचे निष्कर्ष इतिहासमधून काढता येत नाही.

थोडक्यात, आधुनिक काळात मानव हा इतिहासाचा विषय राहिला नाही. त्यामुळे मानवाचा अंत होईल. त्यांच्या मते, मानव हा इतिहासाचा विषय असला पाहिजे तरच तो इतिहास संदर्भीय राहील अन्यथा संदर्भहीन होईल.

३) फेड्रिक जेम्सन (Fedric Jameson) (सामाजिक विश्लेषण) :

जेम्सन हे समाजवादी लेखक असल्यामुळे त्यांनी सामाजिक दृष्टिकोनातून लिखाण केले. अमेरिकन मार्क्सवादी फेड्रिक जेम्सन याने भांडवलदाराचे तीन टप्पे सांगितले आहे. पहिला टप्पा हा १७५० ते १८५० असा आहे जो बाजारावर आधारित भांडवलदार, दुसरा टप्पा १८५० ते १९५० जो मक्तेदारी भांडवलदार आणि बहुराष्ट्रीय व १९५० नंतरचा उपोभक्ता भांडवलादर अशी त्यांनी विभागणी केली. जेम्सन यांनी “Post Modernism or The Cultural Logic of late Capitalism” या शीर्षकाखाली, आधुनिकोत्तर समाजबाबतचे लेख लिहले. त्यांच्या मते, जगातील बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या आर्थिक व्यवहाराच्या सीमा जगभर पसरल्या आहे. जगातील विविध कंपन्यांनी नैसर्गिक साधनांचा अतिरकपणे वापर करून उत्पन्न वाढविले. या कंपन्यांनी आपला माल जास्तीत जास्त विकण्यासाठी मोठया प्रमाणावर जाहिरातबाजी सुरु केली, वस्तूंच्या महत्वापेक्षा अथवा त्याच्या गरजेपेक्षा जाहिरातीने माणसाला आपल्याकडे आकर्षित करून घेतले. यामुळे माणूस हा स्वतंत्र विचार करण्याची क्षमात गमावून बसला व तो भोगवादी बनला. अशा समाजाला जेम्सन याने केंद्रबिंदू हरवलेला समाज असे म्हटले आहे.

५) फ्रान्सिस फुकुमाया (Francis Fukumaya) (राजकीय विश्लेषण) :

अमेरिकेतील राज्यशास्त्राचा अभ्यासक असलेले फ्रान्सिस फुकुमाया हे अमेरिकन राष्ट्राध्यक्ष्य रिगनच्या काळात परराष्ट्रीय खात्याचे सल्लागार म्हणून त्यांनी काम केले. त्यांनी “The End of History” and “The Last Man” हा ग्रंथ लिहला. त्यांच्यामते, “जगामध्ये जे संघर्ष झाले, त्यामध्ये लोकशाही उदारमतवादाची लढाई ही अनियंत्रित राजेशाहीशी झाली. या संघर्षात राजेशाही संपुष्ठात आली. नंतर फ़ॅसिस्ट हुकूमशाही व साम्यवादाशी लढाई झाली व त्याचा अंत झाला व आता लोकशाही उदारमतवादी युग जगामध्येही निर्माण झाले.”

या सिद्धांताला जागतिकीकरण व उदारमवादाचा संदर्भ आहे. फुकूम यांच्यामते, जगामध्ये विसाव्या शतकात युरोपमधील साम्यवादी सरकारे एकानंतर एक कोलमडली मात्र अमेरिका जगात प्रभावी सत्ता म्हणून ताठ उभी राहिली. यांचे मुख्य कारण म्हणजे अमेरिकेने भांडवलवादी, लोकशाही, उदारमतवादी, भांडवलवादी पद्धतीचं स्वीकार केला. त्यामुळे मानवाची प्रगती होत आहे. म्हणून ही आदर्श अशी पद्धती आहे. यापलीकडे कोणतीही विकासाची अवस्था असणार नाही म्हणजे एक प्रकारे इतिहासाचा शेवट झाला आहे.

९.४ सारांश

विसाव्या शतकाच्या शेवटी काही वर्षात वसाहतवाद संपला, साम्राज्यवादी संपून आधुनिकतेची संकल्पना आली व आपण नवीन युगात प्रवेश केला त्यालाच आपण उत्तर आधुनिक कालखंड म्हणतो. मुळात ‘आधुनिक्कोतर’ असा काही स्वमत सिद्धांत किंवा

तत्वज्ञान अस्तित्वात नाही. अनेक विचारांची मिळून ही एक संकल्पना विसाव्या शतकाच्या अखेरीस उदयास आली. मानवी जीवनात जी परिवर्तने आली त्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, वैचारिक भूमिका यांचा या संकल्पनेत समावेश होतो. त्याची सर्वव्यापी अशी व्याख्या करणे अवघड आहे. उत्तर आधुनिकतावाद म्हणजे केवळ आधुनिक नंतरचा कालखंड एवढाच अर्थ अभिप्रेत नसून त्यापेक्षा अधिक खोल अर्थ या संकल्पनेत आहे.

९.५ प्रश्न

१) उत्तर – आधुनिकतावाद ही संकल्पना स्पष्ट करा ?

२) उत्तर - आधुनिकतावादी इतिहास लेखनातील प्रमुख इतिहासकारांचा आढावा घ्या?

९.६ संदर्भ

१) कोठेकर शांता, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५

२) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११

३) देव प्रभाकर, इतिहासशास्त्र : संशोधन, अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नाशिक, २००७

४) वाम्बूरकर जास्वंदी, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४

५) इतिहास लेखन मीमांसा, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका : खंड १, लोकवाङ्मय गृह, २०१०

६) सरदेसाई बी. एन, इतिहासलेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२

७) Sreedharan E, A Textbook of Histography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004

८) Shaikh Ali B, History: Its Theory and Methods, Macmillam, 1978

❖❖❖❖

१०

भारतीय इतिहासलेखन - साम्राज्यवादी

घटक रचना :

१०.० उद्दिष्टे

१०.१ प्रस्तावना

१०.२ साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाचे उद्दिष्टे

१०.३ साम्रज्यावादी इतिहासलेखनातील विविध प्रवाह

१०.४ साम्रज्यावादी दृष्टिकोनातून लिखाण करणारे इतिहासकार

१०.५ साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाचे वैशिष्टये

१०.६ सारांश

१०.७ प्रश्न

१०.८ संदर्भ

१०.० उद्दिष्टे

१) साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाचा अभ्यास करणे.

२) साम्रज्यावादी इतिहासलेखनातील विविध प्रवाह अभ्यासणे.

३) भारतातील साम्रज्यावादी इतिहासकारांचा आढावा घेणे.

४) साम्राज्यवादी इतिहास लेखनाचे वैशिष्टये अभ्यासणे.

१०.१ प्रस्तावना

१८ - १९ व्या शतकात युरोपियन राजवटी आशियात स्थिर झाल्यानंतर साम्राज्यवादी दृष्टिकोनातून इतिहासाचा अभ्यास सुरु झाला. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस भारताच्या बहुतांश भागात ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता भारतात स्थापन झाल्यामुळे इतिहासलेखनाचा पौरात्यवादी दृष्टिकोन मागे पडला व ब्रिटिश हितसंबधांना पूरक इतिहास लेखनाची गरज ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना वाटू लागली, यामधूनच भारतात साम्राज्यवादी इतिहास लेखन परंपरा निर्माण झाली. शस्त्राच्या बळावर भारतात दीर्घकालीन सत्ता टिकून ठेवणे अवघड आहे याची जाणीव ब्रिटिशांना असल्याने भारतावरील इंग्रजांच्या सत्तेला तार्किक आधार देणे त्यांना गरजेचे वाटले. यामधूनच इंग्रजांना भारतीयांच्या तुलनेने श्रेष्ठ ठरवत भारतीयांवर सत्ता गाजवण्याचा नैतिक अधिकार असल्याचे त्यांनी सांगितले व साम्राज्यवादाचे समर्थन केले. याव्यतिरिक्त संपूर्ण भारतावर राजकीय नियंत्रण मिळवण्यासाठी बुद्धिवंत, इतिहास अभ्यासक, प्रशासकांनी इतिहासलेखनाच्या माध्यमातून तात्विक आधार निर्माण केला व साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाचा पाया मजबूत केला.

१०.२ साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाचे उद्दिष्टे

जेरेमी बेंथमचा उपयुक्तवाद, इव्हेंजेलिकल्स अर्थात सुवार्ता ख्रिस्तीधर्म संप्रदायाचा प्रभाव, चार्ल्स डार्विनच्या उत्क्रांतीच्या सिद्धांतावर आधारित सामाजिक डार्विनवाद आणि गौरवर्णीयांच्या श्रेष्ठत्वाच्या वंशवादी सिद्धांत अशा विविध वैचारिक दृष्टिकोनामधून इंग्रजांच्या भारतावरील सत्तेला तात्विक आकार आला. साम्रज्यवादाचा हा तात्विक आधार पाच गृहीतकांवर आधारित होता.

१) भारतीय संस्कृती, समाज हा मागासलेला, अप्रगत व हीन दर्जाचा आहे हे दाखवणे.

२) बौद्धिक, शास्त्रीय व भौतिक प्रगतीमुळे ब्रिटिशांचे शासन हे प्रगत आहे हे दाखवणे.

३) भारतीय लोकांमध्ये न्यूनगंडाची भावना निर्माण करणे.

४) भारतीय समाज हा दुबळा व मागासलेला असल्याने तो स्वशासनास लायक नाही असे दर्शवणे.

५) ब्रिटिश शासन भारतात कायम स्वरूपी राहिली पाहिजे यासाठी सर्व ते प्रयत्न करणे.

अशा प्रकारच्या गृहीतकांच्या आधारे भारतीयांना इंगजांच्या तुलनेने कनिष्ठ ठरवून, इंगजांच्या श्रेष्ठत्वाच्या आधारावर त्यांच्या भारतावरील सत्तेला नैतिक अधिष्ठान देण्याचे कार्य साम्रज्यावादी इतिहासलेखकांनी केले.

१०.३ साम्रज्यावादी इतिहासलेखनातील विविध प्रवाह

अठराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता भारतात दृढमल झालेली होती. १८५७ चा उठाव दडपून टाकल्यानंतर हा साम्राज्यवाद आणखीनच कट्टर झाला. ब्रिटिशांनी वेगवेगळ्या काळात वेगवेगळ्या साम्राज्यवादी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहासाचे लिखाण केले, ते पुढीलप्रमाणे :

१) पहिला प्रवाह हा जेम्स मिल व त्याच्या उपयुक्तवादी धोरणांचा पुरस्कार करण्याऱ्या इतिहास लेखकांचा होता. भारतीय समाज पूर्णपणे बदलायचा झाल्या सत्यावर 'उपकारक' हुकूमशाही शासनाची गरज आहे. त्यासाठी कायदा व भक्कम प्रशासन हेच योग्य मार्ग आहे, असे या प्रवाहाचे मत होते.

२) दुसरा प्रवाह हा भारतीयांच्याबद्दल अनुकूल दृष्टिकोन ठेवून लिखाण करणाऱ्या इतिहासकारांचा होता. यामध्ये सर विल्यम जोन्स, लॉर्ड कनिंगहॅम, टॉमस मुनरो, माल्कम व माऊंटस्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांचा होता. या सर्व इतिहासकारांना भारतीय समाजरचना, संस्कृती, भारतीय जीवन पद्धती याविषयी आदरयुक्त सहानभूती होती. यामुळे ते याच दृष्टिकोनातून परिवर्तन करण्याचा आग्रह करीत.

३) सर जॉन शोअर व ग्रँड डफ यासारखे इतिहास लेखक धर्म चळवळी अथवा मिशनरी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहासाचे लेखन करतात. हे प्रशासकीय अधिकारी शिक्षण व धर्मप्रसाराच्या माध्यमातून प्रशासनाकडे पाहतात. त्यांना ब्रिटिशांची सत्ता ही ईश्वरी संकेत व परमेश्वराची इच्छा वाटते. त्यामुळे त्यांना भारतीयांच्या परिवर्तनासाठी धर्मांत हा एकाच मार्ग दिसतो.

४) चौथा प्रवाह हा आल्फ्रेड लॉयल, हेनरी मेन व विल्यम हंटर यासारखे विद्वान पूर्व व पश्चिम विचारसरणीचा सयोंग भारतात पाहतात. त्याच भूमिकेतून त्यांनी भारतातील आचार - विचार, संस्थांचा मोठ्या आत्मीयतेने अभ्यास केला.

५) आधुनिक पद्धतीने व वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोनातून अभ्यास करणाऱ्या विद्वानांचा गट हा पाचव्या प्रवाहामध्ये मोडतो. यामध्ये पी. ई. रॉबर्ट, पर्सीव्हल स्पियर, सी. एच. फिलिप्स, होल्डन फार्बर, केनेथ ए. बॉलहॅचेट व इतर राँके पद्धतीने साधन सामुग्रीचा सखोल तपासणी करून त्यावर आधारित वस्तुनिष्ठ इतिहास लेखनाचा आग्रह करतात.

१०.४ साम्राज्यवादी दृष्टिकोनातून लिखाण करणारे इतिहासकार

साम्राज्यवादी दृष्टिकोनातून लिखाण करणाऱ्या इतिहासकारांमध्ये खालील इतिहासकारांचा समावेश होता.

१) जेम्स मिल :

जेम्स मिल हा साम्राज्यवादी इतिहास लेखनाचा जनक मानला जातो. ज्या भारत देशाचा इतिहास त्याने लिहिला त्या देशाला त्याने कधीही भेट दिली नव्हती. लंडनमध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीमध्ये पत्रव्यवहार तपासनीस म्हणून काम करणाऱ्या जेम्स मिल याने ईस्ट इंडिया कंपनीची कागदपत्रे, भारताशी झालेला पत्रव्यवहार व ब्रिटनमध्ये झालेले भारतीयांविषयीचे लेखन यांचा अभ्यास करून जेम्स मिल याने 'History of British India' हा ग्रंथ १८१८ मध्ये लिहून प्रकाशित केला. या ग्रंथाने फार मोठा वाद निर्माण केला पण या ग्रंथाचा प्रभावही प्रचंड होता.

जेम्स मिलचे लिखाण हे पूर्वग्रह दूषित होते. त्याने भारताच्या इतिहासाचे विभाजन हिंदू काळ, मुस्लिम काळ व ब्रिटिश काळ अशा धार्मिक आधारावर केले. तसेच 'हिंदू संस्कृती पेक्षा मुसलमानांची संस्कृती ही श्रेष्ठ दर्जाची आहे' अशी दुही निर्माण करणारी विधाने करून भारताच्या जमातवादी इतिहास लेखनाला सुरुवात केली. जेम्स मिल याने प्राचीन भारतीय समाजाचे स्वरूप, शासन पद्धती, चालीरिती, पुराणग्रंथ इ. बद्दल तुच्छतेने लिहले. मध्ययुगीन परंपरा, सनातनी वृत्ती, रूढी-प्रथा, धर्म सत्तेचा प्रभाव या संदर्भात त्याने भारताच्या मागासलेपणावर टीका केली. भारतामधील ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना व अधिकाऱ्यांना जसा भारत दिसला तसा त्यांनी तो कागदपत्रांमधून नोंदवला. तसाच भारत हा जेम्स मिल याला दिसला व त्याच आधारावर जेम्स मिल याने आपली इतिहासविषयक मते नोंदवली. त्यामुळे त्याचे संपूर्ण लिखाण हे पूर्वग्रह दूषित होते. जेम्स मिल याचे लिखाण एकांगी, पूर्वग्रह दूषित, वंशवादी, भारतीयांना सर्वच बाबतीतही न लेखणारे असले तरी तत्कालीन अधिकाऱ्यांसाठी त्याचे लिखाण हे मार्गदर्शक ठरले. मिलच्याच लेखनाचा आधार घेऊन नंतरच्या इतिहासकारांनी भारतासंबधीचे लिखाण केले.

२) माऊंट स्टुवर्ट एल्फिन्स्टन :

माऊंटस्टुवर्ट एल्फिन्स्टन याने समन्वयवादी दृष्टिकोनातून भारताचा इतिहास लिहिला. एल्फिन्स्टन याने ईस्ट इंडिया कंपनीचा अधिकारी व मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर म्हणून काम केले

होते. प्रत्यक्ष भारतात काम करून मिळालेला अनुभव आणि पौर्वत्यवादी इतिहासकारांच्या ग्रंथांचा अभ्यास केल्यामुळे जेम्स मिलच्या मताशी एल्फिन्स्टनचे मतभेद होते. मिलचे लिखाण हे वस्तुनिष्ठ नसून त्याने भारताचा इतिहास लिहताना योग्य मूल्यमापन केले नाही, अशी टीका एल्फिन्स्टनने केली.

१८४१ मध्ये एल्फिन्स्टनने 'History of Hindu and Muhammadan India' हा ग्रंथ प्रकशित केला. या ग्रंथात राजकीय इतिहासापेक्षा सांस्कृतिक बाबींवर अधिक भर दिला. एल्फिन्स्टनची कालगणना, शासन व्यवस्थेबद्दल माहिती, धर्म, साहित्य, तत्वज्ञान, परदेशी, सागरी व्यापार इ. ची माहिती ही त्याच्या लेखनाची वैशिष्टये आहे. त्याच्या मृत्यूनंतर १८५७ मध्ये त्याचा 'The Rise of the British power in the East' हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. त्याच्यामते, "इतिहासाचे लेखन करत असतांना ज्या प्रदेशावर राज्य करायचे आहे त्यांना समजून घेतेले पाहिजे" भारताचा इतिहास लिहत असतांना एल्फिन्स्टन याने उदारमतवादी दृष्टीकोन जरी बाळगळला असला तरी भारतावर ब्रिटिश शासनाची आवश्यक्यता असल्याचे प्रतिपादन त्याने केले.

३) ग्रँट डफ :

ग्रँटडफयाचे संपूर्ण नाव जेम्स कनिगहॅम ग्रँट डफ असे होते. सुरुवातीस ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सैन्यात सैनिक नंतर कंपनीच्या लष्करातील कप्तान, पुढे सातारा छत्रपती प्रतापसिंहच्या दरबारातील वकील व नंतर सातार्‍याचा पहिला कलेक्टर म्हणून त्याने काम पहिले. सातार्‍यातील मुक्कामात त्यास मराठा इतिहास लेखनाचा विचार सुचला व त्यानंतर त्यास माऊंट एल्फिन्स्टन याने प्रोत्साहन दिले. डफ याने 'History of Maratha's' हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथासाठी त्याने मराठी, संस्कृत, फारसी कागदपत्रे व अन्य साधनांचा अभ्यास केला. ग्रँट डफ याने "या ग्रंथात भौगोलिक परिस्थिती, सामाजिक, राजकीय, तत्कालीन परिस्थिती, छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कार्य, मोहिमा इ. उल्लेख केला. डफच्या लेखनामुळे मराठ्यांच्या हालचाली, मोहिमांची सविस्तर अशी माहिती प्रथमच पाश्चात अभ्यासकांसाठी उपलब्ध झाली.

४) विल्यम हंटर :

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी साम्राज्यवादी लेखकांत विल्यम हंटर याचे महत्वाचे स्थान आहे. 'History of British India' या ग्रंथात त्याने ब्रिटिशांनी प्रगतीच्या जोरावर भारतावर विजय मिळवला. भारतावरील अधिकार हा इंग्लडचा राष्ट्रीय विजय आहे, असे म्हटले आहे. 'Rulers of India' या ग्रंथात अठ्ठावीस खंडात प्रस्तुत करून त्यात भारतातील ब्रिटिश अधिकार्‍यांची धडाडी, परिश्रम, मुत्सद्देगिरी, शासन कौशल्य इ. विविध गुणांची प्रशंसा केली आहे. 'The Annals of rural Bengal' या ग्रंथात बंगालमधील अनाचार, व अनागोंदीच्या कारभारामुळे सामान्य लोक त्रस्त होते. ब्रिटिशांनीच तेथे कायद्याचे राज्य आणून सुव्यवस्था घडवून आणल्याचे मत मांडले. 'The Indian Musalaman' या ग्रंथात हिंदू - मुस्लिम हे एकमेकांपासून भिन्न आहे. मुस्लिम समाजाकडे इंग्रजांनी विशेष लक्ष पुरवावे असे साम्राज्यवादी व भेदभावपूर्ण लिखाण केले.

५) हेनरी एलियट:

ईस्ट इंडिया कंपनीमध्ये नोकरीस असलेल्या एलियटने फारशी भाषेचा अभ्यास करून मुस्लिम शासन काळातील इतिहासाच्या ग्रंथाची हस्तलिखिते एकत्र करून 'History of India as Told by its own Historians' या शीर्षकाखाली आठ खंडात ती प्रकाशित केली. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत त्याने भारतातील मुस्लिम शासकांना जुलमी, अत्याचारी ठरवले. तसेच त्यांना कायदयाच्या राज्याची संकल्पना माहित नसल्याचे प्रतिपादन एलियट याने केले. भारताला पहिल्यांदाच न्यायप्रिय निःपक्षपाती शासक इंग्रजांच्या रूपात लाभले असून ते भारतात कायदयाचे राज्य निर्माण करतील असा निष्कर्ष एलियट याने काढला.

६) अल्फ्रेड लायल :

आल्फ्रेड लायल हा एक उदारमतवादी लेखक होता. तो भारतावर टीका करत नाही, पण ब्रिटिश प्रशासनाची तो प्रशंसा करतो. भारतात कोणतीच राजकीय अथवा शासकीय व्यवस्था रूढ झाली नाही, समाज हा दुभांगलेला राहिला, व्यक्तिगत एकतंत्री शासनाची परंपरा येथे निदर्शास येते व ब्रिटिश साम्राज्याचे समर्थन करतो. भारतात ब्रिटिश साम्राज्य स्थापित करण्याची कोणतीही निश्चित योजना नव्हती, ते अपघाताने घडले यासारखे विचार त्याने आपल्या 'The Rise and Expansion of the British Dominion in India' या ग्रंथात मांडले.

७) इतर साम्राज्यवादी इतिहासकार :

लॉर्ड मॅकॉले यांनी रॉबर्ट क्लाइव्ह सारख्या काही महान ब्रिटिश भारतीय व्यक्तिमत्त्वांवरील निबंध एडिनबर्ग रिव्ह्यूमध्ये प्रकाशित झाले. चरित्रात्मक पद्धतीने इतिहास लिहिण्याच्या परंपरेची स्थापना मेकॉलेने सुरु केली. याचे नंतर मोठ्या प्रमाणावर अनुकरण केले गेले आणि म्हणून व्हाईसरॉयच्या चरित्रांचे आणि त्यांच्या भारतातील प्रशासकीय कार्याचे लिखाण झाले. सर हेन्रीमेन यांचे योगदान हे वेगळ्या प्रकारचे होते. एक महान न्यायशास्त्रीय इतिहासकार म्हणून त्यांनी लिखाण केले. मेन यांनी भारतातील गव्हर्नर-जनरल कौन्सिलचे अल्पकाळासाठी कायदा सदस्य असताना प्राचीन भारतीय संस्थांच्या अभ्यासासाठी स्वतःला झोकून दिले. त्यांचा प्राचीन कायदा (१८६१) हा ग्रंथ आणि भारतीय खेडेगावातील समुदायांवरील त्यांनी केलेले कार्य इतिहासातील पथदर्शी कार्य होते.

१०.५ साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाचे वैशिष्ट्ये

भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर साम्राज्यवादी भूमिकेतून त्यांनी भारतीय इतिहासाचे लिखाण केले. साम्राज्यवादी दृष्टिकोनामुळे ब्रिटिश शासकांची मनोवृत्तीही तशीच बनली. या साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाचे वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे होते.

१) भारतावरील ब्रिटिश सत्ता दीर्घकाळासाठी दृढमुल करण्यासाठी ब्रिटिश साम्राज्यवादाचे तात्विक समर्थन करण्याच्या प्रक्रियेतून साम्राज्यवादी इतिहासलेखन परंपरा विकसित झाली. या साम्राज्यवादी लेखनाचे तीन प्रमुख उद्दिष्टे होते.

अ) भारतीयांच्या मनात न्यूनगंड निर्माण करणे व ब्रिटिश शासनाची महती पटवून त्यांना दिपवून व दडपून टाकणे.

ब) भारतीय लोकांमध्ये फूट पाडून ते स्वशासनला लायक नाहीत हे त्यांच्या मनावर बिंबवणे.

क) भारतीय हे अप्रगत व हीन दर्जाचे आहेत हे इंग्लंडमधील बुद्धिजीवी व सामान्य वर्गाला दाखवून भारतावरील ब्रिटिश शासन कायम टिकवण्याची गरज त्यांना पटवून देणे.

२) या लेखन प्रवाहातील बहुतेक लोक हे भारतातील ब्रिटिश नोकरशाहीचे प्रतिनिधी आहेत. त्यामुळे या सर्व लेखकांनी भारताबद्दल पूर्वग्रह बाळगूनच लिखाण केले.

३) साम्रज्यावादी इतिहासलेखकांनी भारतीय इतिहासाचे प्रथमच हिंदू, मुस्लिम व ब्रिटिश अशी विभागणी केली. अशा प्रकारच्या मांडणीमुळे हिंदू - मुस्लिम भेदाची बीजे पेरली गेली.

४) साम्राज्यवादी लेखकांनी मूळ साधनांच्या व पुराव्याच्या आधारे इतिहास ग्रंथ लिहले असले तरी त्यात वस्तुनिष्ठतेचा अभाव जाणवतो.

५) या लेखकांनी प्राचीन व मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील दोष स्थळे व त्रुटी अवास्तव स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय संस्कृती, राजकीय इतिहासातील चांगल्या घटना व प्रशासकीय घटनांकडे त्यांनी दुर्लक्ष केले.

६) आर्य वंशांच्या श्रेष्ठत्वाचा दंभ ह्या लेखनात स्पष्टपणे जाणवतो. इंग्लंडच्या श्वेतवर्णी व कृष्णवर्णी वसाहतींच्या बाबत पक्षपात करण्यामागे हा विचार होता.

अशा प्रकारे साम्राज्यवादी इतिहासलेखनात अनेक दोष जरी असले तरी या प्रवाहाने भारतीय इतिहास लेखनाला एक नवीन दिशा दिली.

१०.६ सारांश

साम्राज्यवाद हा एक दृष्टीकोन आहे, ज्यानुसार एखादे महत्वाकांक्षी राष्ट्र आपली शक्ती आणि वैभव वाढवण्यासाठी इतर देशांच्या नैसर्गिक आणि मानवी संसाधनांवर आपले नियंत्रण प्रस्थापित करते. हा हस्तक्षेप राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे असू शकतो. एखादे क्षेत्र किंवा प्रदेश आपल्या राजकीय अधिकाराखाली घेणे आणि तेथील रहिवाशांना विविध हक्कांपासून वंचित ठेवणे हे त्याचे सर्वात दृश्य स्वरूप आहे. देशाच्या नियंत्रित क्षेत्रांना साम्राज्य म्हणतात. साम्राज्यवादी धोरणानुसार, राष्ट्र-राज्य आपल्या सीमेबाहेर जाऊन इतर देश आणि राज्यांमध्ये हस्तक्षेप करते.

साम्राज्यवादी दृष्टिकोनातून इतिहास लिखाणाची परंपरा १८ व्या शतकात मोठ्या प्रमाणावर उदयास आली. यामध्ये प्रामुख्याने फ्रेंचांनी - इंडोचायना, डचांनी - इंडोनेशिया, पोर्तुगीजांनी गोव्याचा व ब्रिटिशांनी भारताचा इतिहास लिहिला. भारतात साम्राज्यवादी इतिहास लेखन करत असताना येथील लोकांच्या कमकुवत प्रवृत्तीचा शोध घेऊन भारतीय संस्कृती ही अप्रगत असल्याचे दाखवुन दिले.

munotes.in

१०.७ प्रश्न

१) साम्राज्यवादी इतिहासलेखन म्हणजे काय ते सांगा?

२) साम्राज्यवादी इतिहासलेखनाची उद्दिष्टे सांगून या इतिहासलेखनातील विविध प्रवाह सांगा?

३) साम्रज्यावादी दृष्टिकोनातून लिखाण करणाऱ्या इतिहासकारांचा आढावा घ्या?

४) साम्राज्यवादी इतिहासाचा थोडक्यात आढावा घेऊन त्यांचे वैशिष्टये स्पष्ट करा ?

१०.८ संदर्भ

१) गर्गे स. मा. इतिहासाची साधने : एक शोध यात्रा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९६

२) कोठेकर शांता, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५

३) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११

४) वाम्बूरकर जास्वंदी, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४

५) इतिहास लेखन मीमांसा, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका : खंड १, लोकवाङ्मय गृह, २०१०

६) सरदेसाई बी. एन, इतिहासलेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२

७) इतिहास लेखन परंपरा (स्टडीमटेरियल) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

८) Sreedharan E, A Textbook of Histography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004

९) Shaikhali B, History: Its Theory and Methods, Macmillam, 1978

१०) गाठाळ एस. एस., इतिहासलेखनशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०११

❖❖❖❖

munotes.in

११

राष्ट्रवादी इतिहास लेखन

घटक रचना :

११.० उद्दिष्टे

११.१ प्रस्तावना

११.२ राष्ट्रवाद संकल्पना

११.३ राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातील विविध प्रवाह

११.४ राष्ट्रवादी इतिहासलेखनातील प्रमुख इतिहासकार

अ) प्राचीन भारतातील राष्ट्रवादी इतिहास लेखक

ब) मध्ययुगीन भारतातील राष्ट्रवादी इतिहास लेखक

क) आधुनिक भारतातील राष्ट्रवादी इतिहास लेखक

११.५ राष्ट्रवादी इतिहास लेखनाचे महत्व

११.६ सारांश

११.७ प्रश्न

११.८ संदर्भ

११.० उद्दिष्टे

१) राष्ट्रवादी इतिहास लेखनाचा अर्थ समजून घेणे.

२) राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातील विविध प्रवाहांचा आढावा घेणे.

३) राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातील प्रमुख इतिहासकारांचा अभ्यास करणे.

४) राष्ट्रवादी इतिहास लेखनाचे महत्व अधोरेखित करणे.

११.१ प्रस्तावना

इतिहास लेखनात आलेली राष्ट्रवादी भावना किंवा प्रवाह हा साम्राज्यवादी इतिहास लेखनाच्या प्रवाहाविरुद्धची प्रतिक्रिया होती. एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटिश इतिहासकारांनी भारताचा इतिहास हा शास्त्रीय पद्धतीने लिहिला असला तरी तो लिहित असताना ब्रिटिश संशोधकांनी पक्षपाती दृष्टिकोनातून पूर्वग्रह दूषित वृत्तीने तो इतिहास लिहिला. एकोणिसाव्या शतकात वसाहतिक सत्तेखाली भारतात आधूनिक शिक्षण आणि नोकऱ्यांच्या संधीमुळे मध्यम वर्गाचा उदय झाला. या मध्यम वर्गावर पाश्चात्य वैचारिक प्रभावातून राष्ट्रवादाची भावना वाढीस लागली. वसाहतिक इतिहास लेखनात भारताच्या इतिहासाच्या मांडणीला प्रतिक्रिया म्हणून राष्ट्रवादी दृष्टोकोनातून भारतीय इतिहास लेखनाची परंपरा निर्माण झाली.

munotes.in

राष्ट्रवादी इतिहास लेखनात इतिहासातील पराक्रमी व्यक्तींचे चरित्र आधारभूत मानली गेली. पाश्चात्य इतिहासकारांनी पौराणिक परंपरांना भाकड कथा मानून त्यांना इतिहासात स्थान दिले नाही. परंतु भारतीय राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी भारतीय संस्कृतीची प्राचीनता शोधली व ही संस्कृती पाश्चात्य संस्कृतीपेक्षा प्राचीन असल्याचे प्रतिपादन केले. हडप्पा संस्कृतीच्या शोधामुळे या प्रतिपादनाला सामर्थ्य मिळाले. राष्ट्रवादी इतिहास लेखन परंपरा ही अत्यंत व्यापक होती. एकोणिसाव्या शतकात तिचा उगम होऊन विवध उपप्रवाहांच्या स्वरूपात आणि विविध टप्प्यात ही लेखन परंपरा प्रभावी ठरली. राष्ट्रवादी इतिहास लेखन परंपरेमुळे भारतीयांमध्ये राष्ट्रवादी भावना वाढीस लागून भारतीय लोकांमध्ये आत्मसन्मान, आत्मविश्वास निर्माण करण्याचे कार्य या इतिहास लेखन परंपरेमुळे झाले.

११.२ राष्ट्रवाद संकल्पना

राष्ट्रवाद किंवा Nationalism हा शब्द Nation या लॅटिन शब्दापासून बनला आहे. Nation म्हणजे जन्म अथवा वंश होय. राष्ट्रवादामध्ये जन्म, वंश हे तत्व अभिप्रेत आहे. फ्रेंच राज्य क्रांतीच्या काळात देशभक्ती, राष्ट्रनिष्ठा या अर्थाने 'राष्ट्रवाद' हा शब्द वापरण्यात आला. राष्ट्रवादाचा उदय प्रथम युरोपमध्ये झाला. युरोपमध्ये राष्ट्रवादाचा विकास होण्यापूर्वी, लोक धर्म अथवा एखाद्या विशिष्ट नेता ऐवजी त्यांच्या राष्ट्रांमध्ये साधारणपणे निष्ठावंत होते. राष्ट्रवाद ही संकल्पना प्रथम जर्मन तत्त्ववेत्ता (Johann Gottfried Herder) जोहान गॉटफ्रीड हर्डर याने वापरली. राष्ट्रवाद ही व्यापक संकल्पना असून काळातील बदलाप्रमाणे राष्ट्रवाद या संकल्पनेत बदल होत जातात. भौगोलिक एकता असलेल्या प्रदेशात वस्ती करणारा समुदाय हा एक राष्ट्राचा भाग असतो.

'राष्ट्र' ही भावना अथवा दृष्टिकोन पाश्चात्य आहे. भारतीय लोकांनी तिचा आधुनिक काळात स्वीकार केला. भारतात ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध अनेक धर्म, जाती - जमाती, पंथ व इतर गट असलेल्या परंतु त्याचे स्वरूप अत्यंत विस्कळीत असतांना जनतेने बलाढ्य ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध एकत्र येऊन जो ऐतिहासिक लढा दिला, तो भारतीय राष्ट्रवाद होय. भारताच्या स्वातंत्र्याचा इतिहास हा चिंतन, मनन व अभ्यासाचा विषय आहे. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा अभ्यास होऊ लागला. अनेक इतिहासकार, विद्वान, राजकारणी, साम्राज्यवादी इ. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय दृष्टिकोनातून मूल्यमापन करू लागले.

११.३ राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातील विविध प्रवाह

राष्ट्रवादी इतिहास लेखन परंपरा ही अत्यंत व्यापक होती. एकोणिसाव्या शतकात तिचा उगम होऊन विविध टप्प्यात आणि विविध उपप्रवाहांच्या स्वरूपात विसाव्या शतकात ती प्रभावी बनली. राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातील विविध प्रवाह हे पुढीलप्रमाणे होते :

१) प्राचीन संस्कृती आणि हिंदू धर्मावरील आरोपांचे खंडन करणारा 'राष्ट्रीय प्रवाह ' :

पहिल्या पिढीतील राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी प्राचीन संस्कृती व हिंदू धर्मावरील ब्रिटिशांच्या आरोपांचे खंडन केले. प्राचीन भारतात सभा, समिती या लोकशाही सारख्या काम करणाऱ्या संस्था होत्या. प्राचीन भारतात अनेक गणराज्ये अस्तित्वात होती. स्त्रियांना पुरुषांच्या

munotes.in

बरोबरीचा दर्जा होता. या काळात भारतात गणित, खगोलशास्त्र, शरीरशास्त्र व औषधी शास्त्र ही विकसित होते. तसेच भारतीयांना भौतिक व शास्त्रीय विकासाचे ज्ञानसुद्धा अवगत होते. प्राचीन संस्कृती व हिंदू धर्मावरील खंडन करणाऱ्यांमध्ये काशी प्रसाद जयस्वाल, राधा कुमूद मुखर्जी यांची नावे विशेष उल्लखनीय होती.

२) वस्तुनिष्ठ - राष्ट्रीय प्रवाह :

या प्रवाहातील इतिहासकारांनी प्राचीन धर्म व संस्कृतीवर ब्रिटिशांनी केलेले चुकीचे आरोप खोडून काढण्याचा प्रयत्न केला. ऐतिहासिक साधनांच्या चिकित्सक विश्लेषणातून जे सत्य हाती येईल, त्याची पुराव्यासह शास्त्रीय पद्धतीने मांडणी करणे, अशी त्यांची ऐतिहासिक सत्य शोधनाची वस्तुनिष्ठ भूमिका व दृष्टिकोन होता. इतिहास विषयाच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यासासाठी इतिहासकारांनी ऐतिहासिक साधनांचा, लिखित साहित्याचा, पुरातत्वीय साधनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला गेला. त्यांच्या या लेखांत कुठेही अभिनिवेश आढळत नाही, तर विषयाची वस्तुनिष्ठ मांडणी आढळते. अशा वस्तुनिष्ठ इतिहास संशोधकांमध्ये डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, डॉ. आळतेकर, वि. का. राजवाडे, डॉ. यदुनाथ सरकार, डॉ. रमेश चंद्र मजुमदार इ. समावेश होता.

३) आर्थिक - राष्ट्रीय प्रवाह :

या मत प्रवाहाच्या राष्ट्रीय इतिहास लेखकांची भूमिका प्रारंभीच्या इतिहास लेखकांप्रमाणे ब्रिटिश प्रणित आरोपांचे खंडन करण्यात व वस्तुनिष्ठ लिखाणाने भारतीय इतिहास दर्शन घडवण्याची नव्हती. या प्रवाहातील इतिहास लेखकांची भूमिका ब्रिटिश इतिहास लेखनाला आव्हान देणारी व आक्रमक अशी होती. अठराव्या शतकात ब्रिटिशांनी भारतावर आपले राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करून आर्थिक दृष्ट्या स्वयंपूर्ण असणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेची आर्थिक लूट ही त्यांची आर्थिक प्रेरणा होती. ब्रिटिशांच्या आर्थिक धोरणांमुळे स्वयंपूर्ण असणारी भारतीय अर्थव्यवस्था मोडकळीस आली. दारिद्र्य व बेकारी यामुळे भारतीय जनता त्रस्त झाली. त्यामुळे हा अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस दादाभाई नौरोजी, न्या. महादेव गोविंद रानडे, रमेश चंद्र दत्त, यांनी ब्रिटिश वसाहतवादाचे आणि ब्रिटिशांनी चालविलेल्या आर्थिक शोषणाचे स्वरूप सांगितले.

४) ब्रिटिशांचा दुप्पटीपणा व कुटील राजनीतीवर प्रकाश टाकणारा 'राष्ट्रवादी इतिहास प्रवाह '

या प्रवाहातील राष्ट्रवादी इतिहास लेखकांनी ब्रिटिशांच्या शासन व्यवस्थेमागील उद्दिष्ट्ये, त्यांची धोरणे, त्यांच्या राजकीय व लष्करी हालचाली यांचा चिकित्सक अभ्यास केला. ईस्ट इंडिया कंपनीने सुरुवातीच्या लढाया लष्करी बळावर किंवा श्रेष्ठत्वाने जिंकल्या नाही फ़ंदफ़ितुरी व भारतीयांमध्ये फूट पाडून त्या जिकल्या. तसेच भारतात जमातवादाचे बीज ब्रिटिशांनी पेरून भारतातील मुख्य दोन धर्मामध्ये फूट पाडण्याचे काम ब्रिटिश शासन व्यवस्था करत आहे हे त्यांनी पुराव्या द्वारे स्पष्ट केले. तसेच सिराज उद्दोला, मीर कासीम, नानासाहेब पेशवे, राणी लक्ष्मीबाई यांनी निर्भीडपणे परकीय सत्तेला आव्हान दिले, असे प्रतिपादन त्यांनी केले.

या प्रवाहातील इतिहासलेखकांमध्ये मेजर बी.डी. बसु, पंडित सुंदरलाल, वि.डी. सावरकर यांचा समावेश होता.

५) प्रादेशिक - राष्ट्रीय प्रवाह :

भारतात निरनिराळ्या प्रदेशांचे ब्रिटिशांनी केलेले लिखाण अपूर्ण व सदोष होते. मूळ देशी ऐतिहासिक साधनांचा चिकित्सक अभ्यास करणे, भाषेच्या अडचणीमुळे त्यांना कठीण होते. त्यामुळे त्यांच्या लिखाणात अनेक त्रुटी होत्या, शिवाय त्यांची भूमिका ही विजेत्यांची होती. त्यामुळे भारतातील विविध प्रदेशातील लोकांनी भारतीय भूमिकेतून इतिहास लिहिण्यास सुरुवात केली. यामध्ये महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान, दक्षिण भारत, उत्तर भारत, बंगाल इ. प्रदेशांचे लिहिलेले इतिहास होय. उदा. मराठा सत्तेचा इतिहास हा ग्रंथ ग्रँड डफ याने १८२६ मध्ये लिहिला, त्यावर नीलकंठ जनार्दन यांनी टीका करून व त्यांचा चुका दाखवून नवीन लिखाण केले. तसेच दक्षिण भारताचा इतिहास प्रकाशात आणण्याचे मोलाचे कार्य कृष्ण स्वामी अय्यंगार, डॉ. नीलकंठ शास्त्री यांनी केले.

वरील उल्लेख केलेल्या वेगवेगळे उपप्रवाह मिळून राष्ट्रवादी इतिहासलेखनाचा प्रवाह हा रुंदावत गेला व हा प्रवाह व्यापक बनला.

११.४ राष्ट्रवादी इतिहासलेखनातील प्रमुख इतिहासकार

भारतात राष्ट्रवादी इतिहासलेखनाचा प्रारंभ हा एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापासूनच झाला. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळात हे इतिहास लेखन अधिक परिपक्व बनले. राष्ट्रवादी इतिहास लेखन हे प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक कालखंडाप्रमाणे लिहिले गेले. त्यांच्या कालखंडनिहाय लिखाणाविषयीची माहिती पुढीलप्रमाणे सांगता येते.

अ) प्राचीन भारतातील राष्ट्रवादी इतिहासलेखक:

१) काशीप्रसाद जयस्वाल :

विसाव्या शतकातील प्रमुख राष्ट्रवादी इतिहासकारांमध्ये काशीप्रसाद जयस्वाल यांचे नाव विशेष उल्लेखनीय आहे. संस्कृत भाषेवर प्रभुत्व मिळवून धर्मशास्त्रीय ग्रंथाचा, कोरीव लेखांचा, प्राचीन नाण्यांचा त्यांनी अभ्यास केला. त्यांनी 'बिहार अँड उडीसा रिसर्च सोसायटीच्या' माध्यमातून प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा सखोल अभ्यास करून जेम्स मिल व विसेंट स्मिथ यासारख्या साम्राज्यवादी इतिहासकारांचे पूर्वग्रह युक्त मतांचे खंडन केले. व प्राचीन भारतीय संस्कृती श्रेष्ठ असल्याचे मत मांडले.

काशीप्रसाद जयस्वाल यांनी ‘Hindu Polity’ आणि ‘History of India (150 -350 AD)’ हे दोन मौलिक ग्रंथ लिहिले. साम्राज्यवादी इतिहासकारांनी भारतात प्राचीनकाळी फक्त निरूंकश राजसत्ता होती, कोणत्याही प्रकारच्या प्रातिनिधिक संस्था अस्तित्वात नव्हत्या. अशी मांडणी केली. त्यांनी वैदिक काळातील सभा व समिती, बौद्ध संघातील लोकशाहीचे तत्त्व , गणराज्य - सोळा महाजनपदे इ. संस्थांचे प्राचीन भारततही अस्तित्व सिद्ध करून साम्राज्यवादी इतिहासकारांची मते खोडून काढली. ‘History of India’ या ग्रंथात त्यांनी नागांनी शक व कुशाण आक्रमणाचा शौर्याने प्रतिकार केला असे वर्णन केले. जयस्वाल

यांच्या निष्कर्षावर यु. एन. घोषाल व ए. एस. आळतेकर इ. अनेक विद्वानांनी प्रश्न चिन्ह निर्माण केले. के. पी. जयस्वाल यांच्या लिखाणातील काही त्रुटी सोडल्यास त्यांच्या लिखाणातून प्रखर राष्ट्रवाद आणि प्राचीन भारतीय संस्कृतीचा अभिमान दृष्टीस पडतो.

२) डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर :

आधुनिक भारतातील पहिले स्वदेशी इतिहासकार म्हणून डॉ. आर. जी. भांडारकर यांना ओळखले जाते. संस्कृत, प्राकृत व इंगजी भाषेवर प्रभुत्व, तत्वज्ञान आणि धर्मशास्त्राचा त्यांचा सखोल अभ्यास होता. राजकीय इतिहासाच्या अभ्यासात त्यांनी 'The Early History of Deccan' व 'A peep into the early History of India' हे दोन महत्वाचे ग्रंथ लिहिले. या ग्रंथात त्यांनी प्राचीन काळापासून ते मुस्लिम आक्रमणापर्यंतचा इतिहास रेखाटला. तसेच या ग्रंथात राजकीय घडामोडींबरोबर आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक स्थितीचे वर्णनही आढळते.

डॉ. आर. जी. भांडारकर हे प्रखर राष्ट्रवादी होते, परंतु त्यांची भूमिका ही ब्रिटिश विरोधी लेखांची नव्हती. प्राच्य विद्येतील संशोधनासाठी सुप्रसिद्ध भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिटयूट हीसंस्था त्यांच्या कार्याचे प्रतीक आहे.

३) राधा कुमूद मुखर्जी :

राष्ट्रवादी इतिहासलेखन आग्रहीपणे करणारे आर. के. मुखर्जी हे पहिल्या पिढीतील राष्ट्रवादी इतिहासकार होते. त्यांनी हिंदू धर्म व संस्कृतीवरील आरोपांचे खंडन केले. भारतीयांनी कोणतीही भौतिक व शास्त्रीय प्रगती केली नसल्याचे साम्राज्यवादी इतिहासकारांचे मत राधा कुमुद मुखर्जी यांनी आपल्या विविध ग्रंथातून खोडून काढले. १९१२ मध्ये त्यांनी प्राचीन भारतावरील एक महत्वाचे पुस्तक 'Indian Shipping A History of the Sea Borne Trade and Maritime Activities of the Indians from the Earliest Times.' लिहिले. या ग्रंथात त्यांनी प्राचीन काळापासून मुघल काळापर्यंतच्या नाविक हालचाली, सागरी व्यापार व ऍफ्रोक व मलाया बेटा पर्यंत भारतीय नौका जात होत्या हे भिन्न भाषेतील साहित्य व पुरावशेष तसेच नाण्यांच्या आधारे सिद्ध केले. या ग्रंथाची लॉर्ड कर्झन व व्हिन्सेंट स्मिथ यासारख्या सुप्रसिद्ध इंग्रज लेखकांनी प्रशंसा केली. 'Ancient Indian Education' या आपल्या ग्रंथात त्यांनी प्राचीन काळातील ब्राम्हण व बौद्ध शिक्षण व्यवस्थेचा विकास व प्रगतीचा आढावा घेतला. 'The Gupta Empire' हा एक मोनोग्राफ आहे (एका विशिष्ट विषयावर लिहिलेला प्रबंध) यामध्ये त्यांनी गुप्त काळातील साहित्य, कला, नृत्य, गायन, शिल्प व स्थापत्य इ. क्षेत्रातील प्रगती दाखवून दिली. 'The Fundamental Unity of India' या ग्रंथात भारताची भौगोलिक स्थिती, राजकीय विचार व समान संस्कृती यामध्ये भारताच्या ऐक्याची बीजे स्पष्ट निदर्शनात येतात. असे मत व्यक्त केले. या व्यतिरिक्त त्यांनी 'Local self-government in Ancient India', 'Hindu Civilization', 'Men and thought in Ancient India' इ. सारखे ग्रंथ लिहिले.

munotes.in

४) डॉ. अनंत सदाशिव आळतेकर :

प्राचीन भारताचा इतिहास आणि संस्कृती यांचे शास्त्रशुद्ध पद्धतीने लिखाण करणाऱ्या इतिहासकारांमध्ये डॉ. आळतेकर यांची गणना केली जाते. बनारस विद्यपीठात आणि पटना विद्यापीठात इतिहासाचे प्राध्यापक असलेल्या डॉ. आल्तेकारानी शिलालेख, ताम्रपट, पुरावशेष, नाणी यांचा अभ्यास केला. 'The Position of women in Hindu civilization' या ग्रंथात त्यांनी प्राचीन काळातील स्त्रियांच्या परिस्थितीचा अभ्यास करून प्राचीनकाळी स्त्रियांना समाजात वरचा दर्जा होता मात्र मध्ययुगात धार्मिक रूढी आणि कर्मकांड वाढल्यामुळे स्त्रियांचा समाजातील दर्जा घसरत गेला, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. ' Education in Ancient India' या आपल्या ग्रंथात त्यांनी प्राचीन भारत हा शैक्षणिक दृष्ट्या विकसित असल्याचे स्पष्ट केले. 'State and government in ancient India' मनुस्मृती, शुक्रनी तिसार, कामंदकीय नीतिशास्त्र, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र आणि बौद्ध वाङमयीन परंपरेचा त्यांनी सूक्ष्म अभ्यास केला. डॉ. आळतेकरांनी प्राचीन भारतीय गणराज्यांचे स्वरूप स्पष्ट केले. गुप्त - वाकाटक कालखंडावरील त्यांच्या ग्रंथातून महाराष्ट्रातील ग्रामीण समाजाचा आलेख रेखाटण्यात आला. गुप्त काळातील सुवर्ण नाण्यांचा एक कॅटलॉग देखील त्यांनी प्रसिद्ध केला. डॉ. आळतेकरांनी वसाहतवाद, साम्राज्यवादी दृष्टीने पसरविलेले अनेक गैरसमज दूर करणारे इतिहासलेखन करून भारतीय इतिहासलेखन परंपरेत महत्वाची भर घातली.

ब) मध्ययुगीन भारतातील राष्ट्रवादी इतिहासलेखक :

१) डॉ. मोहम्मद हबीब :

ऑक्सफर्ड विद्यापीठात शिक्षण घेतलेल्या मोहम्मद हबीब यांनी अलिगढ विद्यापीठात प्राध्यापकाची नोकरी केली. वस्तुनिष्ठ आणि निधर्मी दृष्टिकोनातून भारतातील मुस्लिम शासकांचा अभ्यास करणारे पहिले इतिहासकार म्हणून डॉ. मोहम्मद हबीब यांना ओळखले जाते. मोहम्मद गझनीच्या इतिहासाचे संशोधन करून त्यांच्या स्वाऱ्या या मुळात लूटमार आणि सत्तेकरीता झाल्या होत्या आणि त्यामागे धर्माचा आधार नव्हता, असे मत हबीब यांनी मांडले. हबीब यांनी दिल्लीच्या सुलतानशाही काळातील समाजाबद्दल संशोधन करून कामगार आणि शेतकरी यांच्या जाचातून मुक्त झाल्याने त्याकाळी शहरी आणि ग्रामीण समाजात क्रांती घडून आली व त्यामुळेच मंगोल आक्रमणे परतवून लावणे दिल्लीच्या शासकांना शक्य झाले. असे मत हबीब यांनी मांडले. मुसलमानांनी राष्ट्रवादी वृत्तीने साम्राज्यवादाविरुद्ध असलेल्या लढ्यात शामिल व्हावे असे मत मांडले. आपल्या संशोधनाने हबीब यांनी मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाकडे पाहण्याची एक नवीन दृष्टी दिली.

२) के.एम. अश्रफ :

के. एम. अश्रफ हे मध्ययुगीन भारताच्या विशेषतः सुल्तानशाहीच्या इतिहासाचे अभ्यासक होते. 'Life and conditions of the people of Hindustan (1200 – 1500 AD)' हा त्यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ आहे. सल्तनत काळातील भारतीय समाज जीवनाचा निधर्मीवृत्तीने अभ्यास करणारे ते प्रमुख राष्ट्रवादी इतिहासकार होते. मुस्लिम राज्यकर्ते असल्यामुळे

भारतीयांच्या दैनदिन जीवनात कोणताही मूलभूत बदल घडून आला नाही. हिंदू व मुसलमान यांच्यामध्ये कुठलाही संघर्ष झाला नसून सांस्कृतिक समन्वय साधला गेला, अशी भूमिका के. एम. अश्रफ यांनी मांडली. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासावर ब्रिटिशांनी केलेल्या विविध आरोपांचे खंडन के. एम. अश्रफ यांनी करून आपली राष्ट्रवादी भूमिका स्पष्ट केली.

३) सर जदुनाथ सरकार :

मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाचे वस्तुनिष्ठ आणि मूलगामी संशोधनाचे श्रेय सर जदुनाथ सरकार यांना दिले जाते. मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील विभिन्न भाषेतील ऐतिहासिक साधनांचे त्यांनी अध्ययन केले. सरकार यांनी 'History of Aurangzeb' हा ग्रंथ पाच खंडात आणि 'Fall of the Mughal Empire' हा चार खंडात लिहिला. हे दोन्ही ग्रंथ मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातील संशोधनातील अत्यंत महत्वाचे मानले जातात. जदुनाथ सरकार यांनी 'Shivaji and His times' व 'House of Shivaji' या सारखे मराठा इतिहासासंबंधी ग्रंथ देखील लिहिले. जदुनाथ सरकार यांनी आपली मते परखडपणे मांडल्यामुळे काही मंडळी नाराज झाली. मात्र भारतीय दृष्टिकोनातून मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाचे चित्रण करण्याचा प्रयत्न म्हणून जदुनाथ सरकार यांचे कार्य मोलाचे ठरते.

क) आधुनिक भारतातील राष्ट्रवादी इतिहासलेखक :

१) डॉ. रमेशचंद्र दत्त

राष्ट्रवादी विचारांचे रमेश चंद्र दत्त यांनी भारताच्या आर्थिक स्थितीच्या अभ्यासाकडे लक्ष देत 'Economic History of India' हा ग्रंथ लिहिला. भारताचे ब्रिटिश शासक विभिन्न मार्गांनी भारताचे आर्थिक शोषण करत आहे आणि त्यामुळे भारताचे आर्थिक दारिद्र्य वाढत आहे अशी मांडणी त्यांनी ब्रिटिश पार्लमेंटची कागदपत्रे, शासकीय कागदपत्रे आणि अहवाल यांच्या आधारे केली. रमेश चंद्र दत्त यांनी मांडलेल्या औद्योगिकीकरणाचा सिद्धांत आज ही भारताच्या आर्थिक इतिहासात एक सशक्त सिद्धांत म्हणून ओळखला जातो.

२) डॉ. ताराचंद :

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीवर संशोधन करणाऱ्या दिग्गज इतिहासकारांमध्ये डॉ. ताराचंद यांचे महत्वाचे स्थान आहे. डॉ. ताराचंद यांचा 'History of Indian freedom Movement' हा चार खंडातील ग्रंथ विशेष गाजला. या ग्रंथात ब्रिटिश सत्ता स्थापन होण्यापूर्वीची भारताची आर्थिक स्थिती, स्वयंपूर्ण ग्रामव्यवस्था, पारंपरिक उद्योग व व्यापार यांची माहिती देऊन ब्रिटिशांच्या सत्ता स्थापनेनंतर भारतीयांची दुर्दशा ताराचंद यांनी मांडली. ब्रिटिशांची कूटनीती, फोडा व राज्य करा हे धोरण भारताच्या फाळणीस जबाबदार ठरले अशी त्यांनी मांडणी केली. डॉ. ताराचंद यांनी 'The influence of Islam on Indian culture' या ग्रंथात भारतीय संस्कृती हि केवळ हिंदू संस्कृती नसून, हिंदू आणि इस्लामी संस्कृतीच्या समन्वयातून उत्कट झालेली एक संपन्न संस्कृती आहे, अशी मांडणी केली.

munotes.in

३) दादाभाई नौरोजी :

भारतीय अर्थशास्त्राचे जनक म्हणून दादाभाई नौरोजी यांचा उल्लेख केला जातो. दादाभाई नौरोजी यांनी 'आर्थिक निसारण' किंवा 'आर्थिक शोषणाचा सिद्धांत' मांडला. आर्थिक निसारण म्हणजे भारताला कोणत्याही स्वरूपाचा आर्थिक लाभ न देता भारताची संपूर्ण अर्थव्यवस्था इंग्लडच्या फायद्यासाठी वापरणे. या वसाहतवादी धोरणास आर्थिक नि:सारण असे म्हणतात. इ. स. १८०७ मध्ये दादाभाई नौरोजी यांनी ड्रेन ऑफ वेल्थ (Drian of Wealth) हा शब्द प्रयोग वापरून भारताच्या संपत्तीचे इंग्लंड कसे अपहरण करत आहे याचे विवेचन त्यांनी आपल्या 'पॉवर्टी अँड अनब्रिटिश रूल इन इंडिया' या निबंधात केले. इ. स. १८७१ मध्ये इंग्लंडमध्ये भारताच्या आर्थिक व्यवहारांचा विचार करण्यासाठी 'ईस्ट इंडिया फिनॅक्सक मिटीच्या' बैठकीत दादाभाईंनी भारताच्या दारिद्र्याची मीमांसा आकडेवारीच्या साहाय्याने केली. त्यांच्या मते, भारताकडून इंग्लंडकडे जाणाऱ्या संपत्तीचा ओघ हा दोन प्रकारे आहे. एक युरोपियन अधिकारी, इंग्लंडमध्ये नेमलेल्या लोकांचा पगार, भत्ते, पेन्शन व इतर खर्च हा भारताच्या तिजोरीतून दिला जातो. म्हणजेच भारतीय संपत्तीला लागलेली ही गळती आहे. तर दुसरा प्रकार म्हणजे हाच पैसा भांडवली रूपाने भारतात आणून येथील व्यापार व उद्योगांची मक्तेदारी निर्माण करणे. यासारख्या अनेक मार्गांनी ब्रिटिश राज्यकर्ते भारताचे आर्थिक शोषण करत होते. त्या सर्व मार्गांवर दादाभाई यांनी प्रकाश टाकून भारतीय राष्ट्रवादाला आर्थिक आशय प्राप्त करून दिला.

४) न्या. महादेव गोविंद रानडे :

न्या. रानडेयांनी 'Rise of Maratha Power' मराठ्यांच्या इतिहासावरील महत्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला. 'मराठी सत्तेचा उत्कर्ष' हा त्यांच्या ग्रंथ ग्रँड डफच्या इतिहास लेखनाला छेद देणारा ठरला. रानडे यांनी आपल्या लिखाणाद्वारे मराठ्यांच्या इतिहासाकडे पाहण्याचा लोकांच्या दृष्टिकोनात आमूलाग्र परिवर्तन घडवून आणले. त्यांनी मराठ्यांची राष्ट्रीय कामगिरी, समकालीन भारतीय राजवटी आणि त्यांच्यामध्ये आढळणारा राष्ट्रीय दृष्टिकोनाचा अभाव, मराठा मंडळाचे महत्व, मराठे, शीख व राजपूत यांच्यातील राष्ट्रीय बाणा इ. घटकांची उदाहरणासह चर्चा केली.

न्या. रानडे यांनी भारतीय राजकारणाला अर्थशास्त्रीय विचारांची जोड दिली. 'Essays on Indian Political Economy' या ग्रंथात त्यांनी ब्रिटिश अर्थव्यवस्थेची चिकित्सा करून भारतीय उद्योगांना संरक्षण देण्यासंबंधी प्रतिपादन केले. न्या. रानडे यांनी भारतीयांच्या आर्थिक मागासलेपणाची कारणी मीमांसा केली. इंग्रज सरकार व व्यापारी भारतीयांचे कसे शोषण करत आहेत. हे त्यांनी दाखवून दिले. यावर उपाय म्हणजे देशी उद्योग धंद्यांचा विकास असे त्यांनी सांगितले. न्या. रानडे हे इंग्रजी न्याय व्यवस्थेत असूनही त्यांनी ब्रिटिश सत्तेच्या आर्थिक शोषणांची कठोर मीमांसा करून राष्ट्रवादी चळवळीला गती दिली.

५) डॉ. रमेशचंद्र मजुमदार :

शास्त्रशुद्ध व चिकित्सक इतिहासलेखन पद्धतीचा वापर करून लेखन करणारे इतिहासकार म्हणून डॉ. रमेशचंद्र मजुमदार हे प्रसिद्ध आहे. डॉ. मजुमदार यांनी Corporate life in Ancient India, Outline of Ancient Indian history and civilization, Ancient

India colonies in the far east, The sepoy Mutiny and the revolt of 1857, History of the freedom movement इ. विषयाच्या संदर्भात संशोधन पूर्ण ग्रंथ लिहिले. डॉ. मजुमदार यांच्या मते, 'हिंदू व मुसलमान गटातील फूट वाढविण्यास ब्रिटिश शासकांचा सिहांचा वाटा होता. या दोन्ही गटातील लोकांना एकाच राष्ट्रीय व्यास पीठावर न आणण्याचे ब्रिटिशांचे प्रयत्न यशस्वी ठरले. 'डॉ. मजुमदार यांनी भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत महात्मा गांधींच्या कार्याची दखल घेऊन त्यांच्या कार्याचे कौतुक केले. मात्र धर्म आणि राजकारण यांची गल्लत केल्याबद्दल त्यांनी गांधींना दोष देखिल दिला.

११.५ राष्ट्रवादी इतिहास लेखनाचे महत्व

इतिहास लेखनाच्या क्षेत्रात राष्ट्रवादी इतिहास लेखनाचे वेगळे महत्व आहे. या इतिहास प्रवाहाने ब्रिटिशांनी मांडलेल्या धारणा व विचार खोडून काढण्याचे कार्य केले.

१) राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी पाश्चात्य व भारतीय समाज व संस्कृतीचा तौलनिक अभ्यास करून राष्ट्रीय जाणिवेचे बीज रुजवले. राष्ट्रवादी इतिहास लेखनामुळे भारतीयांमध्ये आत्मसन्मान निर्माण झाला.

२) राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी नवीन आव्हाने स्वीकारून संशोधनाला चालना दिली. या प्रवाहामुळे ऐतिहासिक मूळ साधनांसोबतच शोध घेणारी संशोधकांची पिढी तयार झाली.

३) राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी फक्त राजकीय इतिहासच नाही तर आर्थिक व सामाजिक पैलूंची देखिल दखल घेतली. प्राचीन व मध्ययुगीन संस्कृतीचा व सामाजिक स्थितीचा त्यांनी अभ्यास केला. ब्रिटिशकालीन शासनाचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले दुष्परिणाम विशद करण्यात आले, यामधून भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला नवीन आशय भेटला.

४) ब्रिटिशांनी भारतीयांचे केलेले आर्थिक शोषण, त्यांचे फोडा व झोडाचे राजकारण इ. बाबींची ऐतिहासिक मांडणी करून राष्ट्रवादी इतिहासलेखन परंपरेने भारतीयांच्या राष्ट्रवादी भावनेला वैचारिक आधार दिला.

५) सामाज्यवादी इतिहास लेखकांच्या मांडणीचे खंडन करत असतांना काहीवेळा राष्ट्रवादी इतिहासकारांचे वस्तुनिष्ठतेचे भान सुटल्याचे आढळते. काही वेळा अतिरंजित, अतिशयोक्ति विधाने त्यांनी केली. आत्यंतिक राष्ट्रवादाच्या प्रभावामुळे यातील काही इतिहास लेखनाला प्रचाराचे स्वरूप आले. मध्ययुगीन वीर पुरुषांच्या कार्याचा गुण गौरव करतांना नकळत जमातवादाची बीजे रोवली गेली.

काही दोष सोडले तर राष्ट्रवादी इतिहासलेखनाने इतिहासलेखनाचे क्षेत्र समृद्ध केले. डॉ. रोमिला थापर यांच्या मते, 'भारताचा इतिहास उभा करण्यात राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी मौलिक योगदान दिले.'

११.६ सारांश

एकोणिसाव्या शतकात भारतात इंग्रजी शिक्षणपद्धती सुरू झाली. या शिक्षण व्यवस्थेमुळे शिक्षित मध्यम वर्गीयांची एक पिढी तयार झाली. या इतिहासकारांना भारताच्या वैभवशाली

munotes.in

प्राचीन इतिहासाविषयी जाण आली. आत्मजाणीव निर्माण झालेल्या या इतिहासकारांनी भारताविषयी जे इतिहासलेखन केले त्या लेखनास "राष्ट्रवादी इतिहासलेखन" असे म्हणतात. राष्ट्रवादी इतिहासलेखकांनी प्राच्यवादी व साम्राज्यवादी लेखकांच्या पूर्वग्रह दूषित इतिहासलेखनाला विरोध केला. भारताच्या इतिहासातील सुवर्णकाळ शोधून त्यावर त्यांनी लेखन केले. राष्ट्रवादी इतिहासलेखनामुळे ब्रिटिशांविरुद्धच्या स्वातंत्र्य लढ्यास प्रेरणा मिळाली; तसेच प्रादेशिक इतिहास लिहिण्यालाही चालना मिळाली.

राष्ट्रवादी इतिहास लेखनात इतिहासातील पराक्रमी व्यक्तींचे चरित्रे आधारभूत मानली गेली. पाश्चात्य इतिहासकारांनी पौराणिक परंपरांना भाकड कथा मानून त्यांना इतिहासात स्थान दिले नाही. परंतु भारतीय राष्ट्रवादी इतिहासकारांनी भारतीय संस्कृतीची प्राचीनता शोधली व ही संस्कृती पाश्चात्य संस्कृतीपेक्षा प्राचीन असल्याचे प्रतिपादन केले. हडप्पा संस्कृतीच्या शोधामुळे या प्रतिपादनाला सामर्थ्य मिळाले. या इतिहासलेखनातील इतिहासकारांनी विविध विचारांवर आपले लिखाण केले व साम्राज्यवादी इतिहासकारांनी मांडलेले मुद्दे खोडून काढले.

११.७ प्रश्न

१) राष्ट्रवादी इतिहास लेखनाचा अर्थ सांगून हि राष्ट्रवादी लेखन प्रवाह स्पष्ट करा?

२) राष्ट्रवादी इतिहास लेखातील विविध प्रवाहांचा आढावा घेऊन त्याचे मुल्यांकन करा?

३) राष्ट्रवादी इतिहास लेखनातील प्रमुख इतिहासकारांचा आढावा घ्या?

४) राष्ट्रवादी इतिहास लेखनाचे भारतीय इतिहासातील महत्व अधोरेखित करा?

११.८ संदर्भ

१) गर्गे स. मा. इतिहासाची साधने : एक शोध यात्रा, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९९६

२) कोठेकर, इतिहास : तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५

३) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११

४) वाम्बूरकर जास्वंदी, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४

५) इतिहास लेखन मीमांसा, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका : खंड १, लोकवाङ्मय गृह, २०१०

६) सरदेसाई बी. एन, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२

७) इतिहास लेखनपरंपरा (स्टडीमटेरियल) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

८) Sreedharan E, A Textbook of Histography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004

९) Shaikhali B, History: Its Theory and Methods, Macmillam, 1978

१०) गाठाळ एस. एस., इतिहास लेखनशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०११

❖❖❖❖

१२

मार्क्सवादी इतिहासलेखन

घटक रचना :

१२.० उद्दिष्टे

१२.१ प्रस्तावना

१२.२ कार्लमार्क्स - जीवन परिचय

१२.३ मार्क्सवादी इतिहासलेखनाचे स्वरूप

१२.४ मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहासाचे झालेले लेखन

१) डॉ. धर्मानंद कोसंबी

२) डॉ. रामशरण शर्मा

३) रोमिला थापर

४) डॉ. इरफान हबीब

५) डॉ. बिपीन चंद्र

६) डी. एन. झा

१२.५ भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ व मार्क्सवादी विचार

१२.६ मार्क्सवादी इतिहास लेखनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

१२.७ सारांश

१२.८ प्रश्न

१२.९ संदर्भ

१२.० उद्दिष्टे

१) कार्ल मार्क्सच्या जीवनाचा आढावा घेणे.

२) भारतातील मार्क्सवादी इतिहासलेखन अभ्यासणे.

३) मार्क्सवादी इतिहासकारांचा आढावा घेणे.

४) भारताच्या इतिहास लेखनातील मार्क्सवादी इतिहासलेखनाचे महत्व अधोरेखित करणे.

munotes.in

१२.१ प्रस्तावना

भारतात मार्क्सवादी इतिहासलेखन प्रवाह स्थूलमानाने विसाव्या शतकाच्या मध्यात सुरु झाला असला तरी अल्पावधीतच तो एक समृद्ध प्रवाह बनला. अनेक तत्वनिष्ठ परंतु स्वतंत्र बुद्धीच्या विचारवंतांनी या प्रवाहाला व्यापक व सखोल बनवले आहे. कार्लमार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादी विचारप्रणालीने प्रभावित झालेले काही भारतीय इतिहासकार मार्क्सच्या सिद्धांताच्या आधारे भारतीय इतिहासाचा अभ्यास करू लागले व कार्लमार्क्सच्या ऐतिहासिक भौतिकवादाच्या आधाराने भारतीय इतिहासाचे आकलन करण्याची परंपरा सुरु झाली. या परंपरेलाच 'मार्क्सवादी इतिहासलेखन परंपरा' असे म्हणतात.

१२.२ कार्लमार्क्स - जीवन परिचय

जर्मनीमध्ये ज्या काळात अनेक नवीन विचार उदयाला येत होते, त्या वैचारिक मंथनाच्या काळात कार्लमार्क्स यांचा जन्म एका ज्यू कुटुंबात ५ मे १८१८ रोजी जर्मनीमधील ट्रायर या छोट्या खेड्यात झाला. त्याचे वडील हरशेल मार्क्स हे एक वकील होते तर आई हेनरिटा प्रेसबर्ग ही गृहिणी. १८२४ मध्ये मार्क्सच्या वडिलांनी ज्यू धर्माच्या जागी ख्रिश्चन धर्मातील प्रोटेस्टंट हा पंथ स्वीकारला. बालवयातच धर्मांतराचा झालेला हा सांस्कृतिक आघात यामुळे एकूणच धर्माबद्दल त्याच्या मनात तिरस्कार उत्पन्न झाला. म्हणूनच त्यांनी धर्माला अफूची गोळी असे संबोधले. त्याचे प्रारंभिक शिक्षण उदारवादी विचारवंत वैस्टफेलन यांच्या मार्गदर्शनाखाली झाले. १८४१ मध्ये बर्लिन विद्यापीठातून त्यांनी 'The Differences between the Democritean and Epicurean philosophy of Nature' या विषयावर डॉक्टरेट पदवी मिळवली. १८४३ मध्ये वयाच्या २५ व्या वर्षी कार्ल मार्क्स याने आपले प्रारंभिक शिक्षक वैस्टफेलन यांची मुलगी जैनी वैस्टफेलन हिच्याशी विवाह केला. विवाह नंतर मार्क्स परिवार हे पेरीसमध्ये गेले व तिथे ते 'फ्रॅन्को जर्मन शब्दकोश' चा संपादक बनला. फ्रांसमध्ये असतांना पॅरिस येथे त्याला प्रसिद्ध विचारवंत प्रोटो लुई ब्लँक यांची भेट झाली. त्यांच्या मदतीने त्याने फ्रेंच समाजवाद व फ्रेंच राजकीय अर्थशास्त्र याचा अभ्यास केला. परंतु त्याच्या क्रांतिकारी विचारणामुळे सुरुवातीस त्याला जर्मनीतून - स्विझर्लंडमध्ये तेथून फ्रांसमध्ये व नंतर बेल्झिअम मध्ये व पुढे इंग्लंड येथे स्थलांतर करावे लागले.

इंग्लडमध्ये असतांना त्याची मैत्री उद्योगपती फेड्रिक एंजिल्सशी झाली, त्याची ही मैत्री शेवटपर्यंत टिकली. एंजल्समुळे जर्मनीपुरता विचार करणारा मार्क्स इंग्लंडच्या भांडवलशाहीच्या आधारावर संपूर्ण विश्वाचा अर्थ लावण्याचा आणि त्यासाठी पर्यायी कार्यक्रम व क्रांतीचा विचार मांडू लागला. फेब्रुवारी १८४८ मध्ये त्याने कम्युनिस्ट लीगची स्थापना केली व कम्युनिस्ट लीगच्या पहिल्या अधिवेशनाच्या वेळी मार्क्सने एंजल्सच्या मदतीने साम्यवादाचा जाहीरनामा तयार करून साम्यवादाची तात्विक बैठक मांडली. आपल्या विचारांना व्यवहारिक रूप देण्याच्या हेतूने १८६४ मध्ये लंडनमध्ये आयोजित पहिल्या आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेत जर्मनीच्यावतीने त्याने प्रतिनिधीत्व केले व त्याद्वारे कामगारांना न्याय मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला. एंजल्सच्या आर्थिक व ग्रंथ लेखनाच्या मदतीमुळे कार्लमार्क्स याने 'दास कॅपिटल' या ग्रंथाचा पहिला खंड १८६७ मध्ये

munotes.in

प्रकाशित केला व काही वर्षांमध्ये त्याने दुसरा खंड देखील लिहून तयार केला. मात्र पैशाच्या अभावामुळे त्याच्या जिवंतपणी हा खंड प्रकाशित होऊ शकला नाही. उत्पन्नाचे नियमित साधन हाताशी नसल्यामुळे त्याच्या कुटुंबाला सतत दारिद्र्याचा व विविध हाल अपेष्टांचा सामना करावा लागला. दुर्देवाने १८८१ मध्ये त्याच्या पत्नीचा मृत्यू व १८८३ मध्ये लाडक्या मुलीचा मृत्यू या दोन मोठया अपघातांमुळे कार्लमार्क्सचा मृत्यू देखील १४ मार्च १८८३ मध्ये झाला.

कार्लमार्क्सच्या विचारांवर हेगेल, रिकार्डो, इंग्लंड व फ्रांसमधील समाजवाद, वृत्तपत्रक्षेत्रातील कार्य, वैयक्तिक आयुष्यातील दारिद्र्य, औदयोगिकक्रांती इ. चा प्रभाव दिसून येतो. या प्रभावातून त्याने आपले साम्यवादी विचार मांडले. कार्ल मार्क्सचा दास कॅपिटल हा ग्रंथ साम्यवादाचा बायबल म्हणून ओळखला जातो. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या विचारांचा जगावर जबरदस्त प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्याच्या साम्यवादी विचारांवर १९१७ मध्ये रशियात क्रांती झाली, त्यानंतर चीन व इतर देशात देखील अश्याच साम्यवादी क्रांती झालेल्या दिसून येतात. एकेकाळी मार्क्सच्या विचारांचा प्रभाव हा अर्ध्या जगावर पडलेला दिसून येतो. कार्ल मार्क्ससारखा प्रभावशाली विचारवंत जगाच्या इतिहास क्वचितच दिसून येतो

१२.३ मार्क्सवादी इतिहासलेखनाचे स्वरूप

भारतातील मार्क्सवादी इतिहासकारांनी इतिहासाची संपूर्णतः चौकट ही कार्ल मार्क्सच्या विचारधारेवर आधारित तयार केली. उदा. कार्ल मार्क्सची इतिहासाची व्याख्या ‘आज पर्यंतचा इतिहास म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून केवळ वर्ग संघर्ष होय’ या त्याच्या विचारधारेवर आधारित आहे. ‘आहे रे’ ‘नाही रे’ वर्ग व त्यांचा संघर्ष, त्यांची आर्थिक बाब जी सर्व बाबींच्या मुळाशी असते. या विचारधारेतून संपूर्ण इतिहासाची आखणी करणे. यात मार्क्सवाद समाविष्ट होतो. मार्क्सवादी इतिहासलेखनाने मुळात इतिहासलेखनाची व आकलनाची पद्धत बदलली. या लेखन प्रवाहाने इतिहासावर असलेला राजकीय घडामोडींचा प्रभाव बाजूला सारून आर्थिक व सामाजिक घटकांच्या अध्ययनाचे महत्व रेखाटले. घटना अगर व्यक्तीऐवजी दुर्लक्षित समाज गट, भिन्न सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थांच्या मूलगामी अभ्यास या प्रवाहाला अपेक्षित आहे. या प्रवाहातील इतिहासकारांनी शेती, ग्रामीण व्यवस्था, वर्णव्यवस्था यांचा शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला. वैदिक काळ, जैन व बौद्ध धर्म यासारख्या विषयांचा देखील भौतिकवादी दृष्टिकोनातून नवा अन्वयार्थ मार्क्सवादी इतिहास लेखकांनी लावला. मार्क्सवादी इतिहासलेखनाचे स्वरूप हे निवेदनात्मक अगर वर्णनात्मक नसून विश्लेषणात्मक व चिकित्सक आहे. ऐतिहासिक साधन सामुग्रीबरोबरच भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, लोकवाङ्मय, अभिजात साहित्य, पुरातत्त्वशास्त्र, अर्थशास्त्र इ. विविध ज्ञानशाखांचा वापर मार्क्सवादी इतिहासकारांनी केलेला आढळतो.

२०व्या शतकाच्या सुरुवातीला भारतातील इतिहासकार मार्क्सवादी संशोधन, विश्लेषण पद्धतीने प्रभावित झाले. राजकीय जीवनासोबतच गतकाळातील आर्थिक, सांस्कृतिक पैलूंचा अभ्यास या प्रवाहाने महत्त्वाचा मानला. ऐतिहासिक बदला मागील आर्थिक किंवा भौतिक प्रेरणा महत्त्वपूर्ण मानून भूतकाळाची चिकित्सा करण्याचा नवीन दृष्टीकोन या प्रवाहाने दिला.

१२.४ मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून भारतीय इतिहासाचे झालेले लेखन

मार्क्सवादी इतिहासलेखनामध्ये डी. डी. कोसंबी, डॉ. नुरुल हसन, डॉ. राम शरण शर्मा, डॉ. रोमिला थापर, डॉ. हरबन्स मुखिया, डॉ. मोहम्मद हबीब, डॉ. इरफान हबीब, डॉ. बिपीन चंद्र यांची नावे विशेष उल्लेखनीय आहे. परंतु भारतात मार्क्सवादी इतिहासलेखांचे प्रारंभिक विचार हे बी. एन, दत्त यांच्या 'Dialectics of land Economics of India' व 'Cast and class in ancient India'n society' पुस्तकात आढळतात. भारतातील प्रमुख मार्क्सवादी विचारवंत श्रीपाद अमृत डांगे यांचा 'India from primitive communism to slavery': A Marxist study of Ancient History in outline. हा मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून लिहिलेला ग्रंथ मनाला जातो. खऱ्या अर्थाने भारतात मार्क्सवादी इतिहासलेखनाची सुरुवात रजनी पाम दत्त यांच्या 'India Today' (1940) व ए. आर. देसाई यांच्या 'Social Background of Indian Nationalism' या ग्रंथामधून झाली.

१) डॉ. धर्मानंद कोसंबी :

प्राचीन भारताच्या इतिहासाबद्दल लिखाण करणाऱ्या इतिहासकारांमध्ये दामोदर धर्मानंद कोसंबी यांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. गणिताचं औपचारिक शिक्षण घेतलेल्या कोसंबी यांनी भारतीय इतिहास लेखनाला नवी दिशा दिली. प्राचीन भारताच्या इतिहासाच्या अभ्यासाला कोसंबीच्या लिखाणामुळे एक नवी दिशा मिळाली. डी. डी. कोसंबी यांनी ४ ग्रंथाचे लेख, ५ ग्रंथाचे संपादन व १२७ संशोधन लेखांचे लिखाण केले. त्या ग्रंथांपैकी 'An Introduction to the study of Indian History' (1956), 'The culture and civilization of ancient India in historical outline' (1965) या दोन ग्रंथांनी भारतीय इतिहासलेखनात क्रांती आणली. डी. डी. कोसंबी यांनी कार्ल मार्क्सच्या इतिहास विषयक प्रमयेला जसेच्या तसे न स्वीकारता भारतीय इतिहासाच्या अनुषंगाने त्यात बदल करून डी. डी. कोसंबी यांनी भारतीय इतिहासाची मांडणी केली. कोसंबी यांनी प्राचीन समाज, सिंधू संस्कृती, आर्य आक्रमण, जातीव्यवस्था, लोहयुग, बौद्ध धर्म उदय, मौर्य व कृषी अर्थव्यवस्था, मौर्य सत्ता ऱ्हास व दक्षिणी सत्तेचा उदय इ. सविस्तर विवरण केले. कोसंबी यांच्या भारतातील सरंजामशाही बद्दलच्या विचारणामुळे पुढे सरंजामशाहीवर एक विचार प्रवर्तक वाद निर्माण झाला. त्याचवेळी, त्यांनी कुळ आणि जातीय संबंध, भारतातील बौद्ध धर्म आणि व्यापार, मिथकांचे सामाजिक - सांस्कृतिक संदर्भ आणि भारतातील सरंजामशाहीचे स्वरूप यावर उल्लेखनीय कार्य केले.

थोडक्यात, डी. डी. कोसंबी यांनी, भारतीय इतिहासाच्या संशोधनासाठी कार्ल मार्क्सवादी विचारसरणीचा वापर केला. "भौतिक साधनांतील स्थित्यंतराची आणि त्या साधनांचा तत्कालीन जनजीवनाशी निगडीत असलेल्यांची क्रमवार मांडणी म्हणजे इतिहास," या त्यांच्या विधानावरून लक्षात येते. त्यांचे लिखाण हे पारंपरिक इतिहास लेखन पद्धतीला आणि मध्यमवर्गीय आश्रय दात्यांच्या मान्यतेला छेद देणारं होतं. त्यांनी भारतीय इतिहास लेखनाला एक नवीन आयाम दिला हे निर्विवाद आहे कारण त्यांच्या मृत्यूनंतर कित्येक वर्षांनी आपण त्याबाबत आज चर्चा करत आहोत.

२) डॉ. रामशरण शर्मा :

कार्ल मार्क्सच्या भौतिकवादी सिद्धांताच्या आधारे प्राचीन भारतीय सामाजिक आणि आर्थिक इतिहासाचे चिकित्सकपणे संशोधन करणारे इतिहासकार म्हणून डॉ. आर. एस. शर्मा हे ओळखले जातात. राम शरण शर्मा हे प्रख्यात मार्क्सवादी इतिहासकार होते. ज्या काळात 'सबल्टर्न' ही संकल्पना उदयास आली नव्हती. त्या काळात त्यांनी वंचितांचा इतिहास लिहिला. 'Shudras in ancient India' या आपल्या ग्रंथात त्यांनी वर्णव्यवस्था आणि जाती व्यवस्थेच्या उगमाची आणि धर्मशास्त्रांनी त्यांना दिलेल्या अभिमान्यतेची भौतिकवादी कारणीमिमांसा केली. १९६४ मध्ये त्यांनी कलकत्ता विद्यापीठात 'भारतीय सामंतवाद' या विषयावर सहा व्याख्याने दिली, जी १९६५ मध्ये 'इंडियन फ्युडलिझम' या नावाने इंग्रजीत प्रकाशित झाली. 'Indian Feudalism' या ग्रंथात त्यांनी भारतातील सामंतशाही व्यवस्थेच्या उदयाचे मूल्यांकन केले. गुप्त काळातील शहरांच्या ऱ्हासास गुप्त काळातील सरंमजामशाही व्यवस्था कारणीभूत असल्याचे मत त्यांनी मांडले. 'Material culture and social formation in ancient India' या ग्रंथात त्यांनी प्राचीन भारताच्या सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवस्थेवरील भौतिकवादी भाष्य केले. 'Urban decay in India'(C300-C1000) प्राचीन भारतातील नगरांच्या ऱ्हासाची आणि स्वयंपूर्ण ग्रामव्यववस्थेच्या वाढीचे मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून कारणमिमांसा करण्यात आली.

३) रोमिला थापर :

दिल्ली येथील जवाहरलाल विद्यापीठातील इतिहासाच्या प्राध्यापिका म्हणून कार्य केलेल्या डॉ. रोमिला थापर या प्रसिद्ध मार्क्सवादी इतिहासकार म्हणून ओळखल्या जातात. 'Ashoka and decline of the Maurya's' या ग्रंथात त्यांनी मौर्यसम्राट अशोकाने मांडलेली धम्माची संकल्पना स्पष्ट केली व अशोकाने बौद्ध धर्माचा केलेला पुरस्कार हा धर्मनिष्ठ अथवा नैतिक भूमिकेतून केलेला नसून तत्कालीन राजकीय व सामाजिक गरजेच्या जाणिवेतून केल्याचे मत मांडले. त्यांनी या पुस्तकात अशोकाचे आणि त्याच्या साम्राज्याचे सर्व पैलू सविस्तरपणे सांगितले आहेत. 'History of India' या ग्रंथात राजकीय घडामोडींपेक्षा शेती, उद्योग, व्यापार, ग्रामीण व नागरी जीवन, सागरी हालचाली या विषयांवर भर देऊन भिन्न कालखंडाचे चित्रण केले. हिस्ट्री ऑफ इंडिया व्हॉल्यूम वन या पुस्तकात त्यांनी सोळाव्या शतकात युरोपीय लोक भारतात कसे आले हे सांगितले आहे. त्यांनी आपल्या पुस्तकांमध्ये हिंदू आणि बौद्धांच्या धार्मिक पद्धतींचे वर्णन केले आहे. त्यांच्या अप्रतिम लेखन कौशल्यामुळे त्यांनी साहित्य क्षेत्रात एक प्रसिद्ध व्यक्तिमत्व म्हणून स्थान निर्माण केले. Ancient Indian social history – some interpretations, Problems of Historical writing in India, Ideology and interpretation of early Indian history, from lineage to state, इ. ग्रंथातून प्राचीन भारताच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, तंत्रज्ञान इ. विविध पैलूंवर मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून मांडणी केली.

४) डॉ. इरफान हबीब :

मध्ययुगीन भारताचा मार्क्सवादी परंपरेने विचार करणारे एक अग्रगण्य इतिहासकार म्हणून इरफान हबीब यांना ओळखले जाते. मध्ययुगीन भारताचा आर्थिक इतिहास हा त्यांच्या संशोधनाचा मुख्य विषय असून मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाच्या संशोधनात ते मूलभूत

मानले जातात. 'Agrarian system to Mughal India' या ग्रंथात त्यांनी मुघलकाळातील कृषि व्यवस्थेवरील संकट हे मुघल सत्तेच्या ऱ्हासाचे महत्वपूर्ण कारण ठरले अशी त्यांनी मांडणी केली. 'Interpreting Indian History' या ग्रंथात हबीब यांनी मध्ययुगीन भारताच्या सामाजिक व आर्थिक इतिहासाचे विवेचन केले. तसेच मोहम्मद घोरीच्या भारतावरील आक्रमणाच्या वेळी भारताच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण केले. 'Cast and money in Indian History' या ग्रंथात त्यांनी जातिव्यवस्थेच्या उदयामागील आर्थिक कारणांचा उहापोह केला. 'The atlas of Mughal empire' आणि 'Economic map of India' या ग्रंथातुन त्यांनी भौगोलिक माहिती सोबतच आर्थिक मांडणी देणाऱ्या मध्ययुगीन भारताचे एकूण बत्तीस नकाशे प्रकाशित केले. डॉ. इरफान हबीब यांनी आपल्या इतिहासलेखनाद्वारे आपले वेगळेपण सिद्ध केले व अनके दुर्लक्षित घटकांवर आपल्या लिखाणाद्वारे प्रकाश टाकला.

५) डॉ. बिपीन चंद्र :

मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून भारताच्या राष्ट्रीय चळवळीचे जन आंदोलन म्हणून अधिक व्यापक स्वरूप उजागर करणारे इतिहासकार म्हणून बिपीन चंद्र यांना ओळखले जाते. केम्ब्रिज इतिहासलेखन परंपरेने प्रतिपादित केलेली भारतीय स्वातंत्र चळवळीशी संबंधित प्रमेयांचे डॉ. बिपीन चंद्र यांनी खंडन केले. भारतीय स्वातंत्रचळवळ ही जनसामान्यांची चळवळ होती, त्याला वैचारिक नेतृत्व सुशिक्षित मध्यम वर्गातील लोकांनी दिले असले तरी मूलभूत प्रश्न आणि संघर्ष हा जनसामन्यांचाच होता, असे प्रतिपादन बिपीन चंद्र यांनी 'India's struggle for Independence' या सुप्रसिद्ध ग्रंथात केले. 'Communism in Modern India' या ग्रंथात जमातवादाच्या उदयामागील कारणांचा चिकित्सक अभ्यास करून जमातवाद हा ब्रिटिश वसाहतवादाचे अपत्य असल्याची मांडणी केली. 'The Rise and growth of economic Nationalism in India' आणि 'Nationalism and colonialism in Modern India' या ग्रंथामध्ये भारतीय राष्ट्रवादाचा उदय आणि विकासाचे आर्थिक पैलू, वसाहतिक शोषणाचे आर्थिक धोरण आणि भारतीय भांडवलदारांची स्वातंत्र चळवळीतील भूमिका यांचे विश्लेषण केले.

६) डी. एन. झा :

डी. एन. झा यांनी इतिहास विषयातील पदवी व पदव्युत्तर शिक्षण कलकत्ता व पटणा येथे पूर्ण केले होते. नंतर दिल्ली विद्यापीठात इतिहास विषयाचे अध्यापन, संशोधन करत असताना ते भारतीय इतिहास परिषदेचे सन्माननीय सदस्य म्हणून त्यांनी काम पाहिले होते. भारतीय इतिहासातील प्राचीन व प्रारंभिक मध्ययुगीन कालखंड हे त्यांच्या आवडीचे, संशोधनाचे विषय होते. प्राचीन भारताची रूपरेखा (१९७७) प्राचीन भारताचा संक्षिप्त इतिहास, The myth of holy cow (२००२) प्रारंभिक मध्ययुगीन काळातील सामंतशाही व्यवस्था, इ. त्यांचे महत्वपूर्ण लेखन आहे.

डी. एन. झा यांनी प्राचीन भारताचा आर्थिक दृष्टिकोनातून विवेचन केले. प्राचीन भारतातील गुप्त कालखंडाचा उल्लेख 'मानवी जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात सर्वोच्च विकासाचा टप्पा गाठलेला काळ– 'सुवर्णयुग' असा केला. त्यांच्या मते, आधुनिक लोकशाही व्यवस्था, मूल्ये यांचा शोध प्राचीन गणराज्यात घेतला गेला. साम्राज्यवादी अथवा राष्ट्रवादी दृष्टिकोन

बाजूला सारून इतिहासाचा एक महत्त्वपूर्ण कालखंड म्हणून ते प्राचीन कालखंडाचा उल्लेख करतात. पण सुवर्णयुग संकल्पनांना नाकारताना तत्कालीन सामाजिक जीवनातील शोषणाधारित वर्ण, जातीव्यवस्था, सती प्रथा, दृढ होत जाणारी अस्पृश्यता, राजकीय जीवनात सत्तेचे झालेले विकेंद्रीकरण यासारख्या बाबी त्यांनी अधोरेखित केल्या. प्राचीन गणराज्य व्यवस्थेतील असमानता, सत्तेचे ठराविक समुहाच्या हाती झालेले केंद्रीकरण व स्त्रियांना गणराज्य व्यवस्थेत नसलेले स्थान नोंदवून गणराज्य व्यवस्थेतील मर्यादा त्यांनी दाखवून द्यायचा प्रयत्न केला. एका बाजूला साम्राज्यवादी राष्ट्रवादी इतिहास लेखनाच्या मर्यादांवर बोट ठेवताना त्यांनी प्राचीन कालखंडाचे आकलन वर्तमानातील राजकीय गरजेपोटी होणार नाही वर्तमान काळातील विचार, भूतकाळावर थोपवता कामा नयेत असा आग्रह पण त्यांनी धरला होता.

१२.५ भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ व मार्क्सवादी विचार

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून अभ्यासाचा पाया रजनी पामदत्त व ए. आर. देसाई यांनी घातला. पुढे अनेक संशोधकांनी स्वतंत्र चळवळीतील विसंगतीची व भारताच्या राष्ट्र बनवण्याच्या प्रक्रियेची दाखल घेतली. रजनी पामदत्त यासारख्या इतिहासकारांनी साम्राज्यवादाच्या विरोधातील चळवळ वर्गीय किंवा सामाजिक संघर्षांच्या स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला त्यांनी 'पांढरपेशी चळवळ' असे न संबोधता 'पांढर पेशांची चळवळ' असे म्हटले. या इतिहासकारांच्या मते, मध्यम वर्गाने स्वातंत्र्य चळवळीत प्रमुख भूमिका पार पाडली. राष्ट्रीय नेतृत्व, मध्यम वर्ग आणि भांडवलदारांचा वर्ग एकच आहे असे मानण्याचा त्यांचा कल आहे. राष्ट्रवादी लेखकांनी राष्ट्रीय चळवळीतील नेतृत्वावर त्यांच्या कार्यावर भर देऊन लिखाण केले. तर बिपीनचंद्रसारख्या इतिहासकारांनी, स्वातंत्र्य चळवळीत जनआंदोलनाचे महत्व अधोरेखित केले व लोकांच्या वाढत्या सहभागामुळे ही चळवळ अधिक व्यापक बनत गेली याचे विवेचन त्यांनी केले.

१२.६ मार्क्सवादी इतिहास लेखनाची प्रमुख वैशिष्टये

स्वातंत्र्योत्तरकाळात भारतीय इतिहासलेखनात जे अनेक नवीन वैचारिक प्रवाह उदयास आले; त्यात 'मार्क्सवादी इतिहासलेखन' हा एक प्रमुख प्रवाह होता. कार्ल मार्क्सच्या आर्थिक सिद्धांतावर हा प्रवाह आधारलेला होता. मार्क्सवादात वर्ग संघर्षावर भर दिला गेला. या प्रवाहाचे प्रमुख वैशिष्टये पुढीलप्रमाणे :-

१) मार्क्सवादी इतिहासलेखनात आर्थिक व्यवस्थेतील उत्पादनाची साधने, पद्धती आणि उत्पादनाच्या प्रक्रियेतील मानवी संबंध यांचा प्रामुख्याने विचार केलेला आहे.

२) प्रत्येक सामाजिक घटनेचा सर्वसामान्य लोकांवर काय परिणाम होतो. याचे विश्लेषण करणे, हे मार्क्सवादी इतिहासलेखनाचे मुख्य सूत्र आहे.

३) मार्क्सवादी इतिहासकारांनी जातिव्यवस्थेत होत गेलेल्या बदलांचा अभ्यास केला. भारतातही या पद्धतीचा अवलंब कोसंबी, डांगे, शरद पाटील इत्यादींनी आपल्या इतिहासलेखनात प्रभावीपणे केलेला दिसून येतो.

४) मार्क्सवादी इतिहासलेखनात इतिहासाची नव्याने मांडणी करून अनेक विषयांवर उदा. शेती, धर्म, शहरीकरण, व्यापार, चलन व्यवस्था इ. नव्याने लेखन झाले.

५) मार्क्सवादी इतिहासकारांनी जाती व्यवस्थेत होत असलेल्या बदलांचा प्रभावीपणे अभ्यास केला.

१२.७ सारांश

मार्क्सवादी इतिहासलेखनाने भारतीय इतिहासलेखनाला समृद्ध केले. एका नवीन दृष्टिकोनातून त्यांनी इतिहासाची मांडणी करून इतिहासलेखनाला एक नवीन आयाम दिला. मार्क्सवादी इतिहासलेखनाने राजकीय घडामोडींवर लिहिला जाणारा इतिहास हा बाजूला सारून आर्थिक व सामाजिक घटकांचे अध्ययनाचे महत्व अधोरेखित केले. या प्रवाहातील इतिहासकारांनी शेती, ग्रामीण व्यवस्था, वर्णव्यवस्था यांचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास केला व त्यादृष्टीने इतिहासाची नव्याने मांडणी केली. एखादी ऐतिहासिक घटना अगर व्यक्ती या ऐवजी दुर्लक्षित समाजगट, भिन्न सामाजिक व आर्थिक व्यवस्थांचा मूलगामी अभ्यास या प्रवाहाला अपेक्षित आहे. इतिहासाचा आवाका, इतिहासाची मांडणी, मांडणीचे तंत्र, विश्लेषण पद्धती, तार्किक निष्कर्ष अशा अनेक बाबतीत मार्क्सवादी इतिहासलेखन महत्वपूर्ण ठरते. या प्रवाहातील स्वतंत्रबुद्धीच्या इतिहासकारांनी या प्रवाहाला व्यापक व सखोल बनवले. मार्क्सवादी इतिहासकारांनी आपल्या ऐतिहासिक संशोधनात भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र व अर्थशास्त्र इ. ज्ञानशाखांचा वापर करून आपल्या संशोधनास आंतर विद्याशाखीय स्वरूप दिले. मार्क्सवादी इतिहासलेखनाने भारतीय इतिहासाला एक नवीन दृष्टिकोन दिला. ज्यामुळे भारताच्या इतिहासाचा विविध दृष्टिकोनातून अभ्यास होऊ लागला.

१२.८ प्रश्न

१) कार्लमार्क्स यांच्या जीवन चरित्राचा आढावा घ्या ?

२) भारतातील मार्क्सवादी इतिहासकारांची थोडक्यात माहिती द्या ?

३) भारतीय इतिहास लेखनातील मार्क्सवादी इतिहास लेखनाचे महत्व स्पष्ट करा ?

१२.९ संदर्भ

१) देव प्रभाकर, इतिहासशास्त्र: संशोधन, अध्यापन आणि लेखन परंपरा, ब्रेनटॉनिक प्रकाशन, नाशिक, २००७

२) कोठेकर शांता, इतिहास: तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २००५

३) सातभाई श्रीनिवास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या बुक पब्लिशर, औरंगाबाद, २०११

४) वाम्बूरकर जास्वंदी, इतिहासातील नवे प्रवाह, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे, २०१४

५) इतिहास लेखन मीमांसा, निवडक समाज प्रबोधन पत्रिका : खंड १, लोकवाड्मय गृह, २०१०

६) सरदेसाई बी. एन, इतिहासलेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २००२

७) इतिहास लेखन परंपरा (स्टडीमटेरियल) शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

८) Sreedharan E, A Textbook of Histography, 500 BC to A.D. 2000, Orient Blackswan, 2004

९) Shaikhali B, History: Its Theory and Methods, Macmillam, 1978

१०) गाठाळ एस. एस., इतिहासलेखनशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, २०११

❖❖❖❖

munotes.in